

S. Hojanazarowa, A. Kadyrowa

HARYTLARYŇ DIZAÝNERÇILIGI

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Aşgabat
Türkmen döwlet neşirýat gullugy
2018

UOK 378 : 745/749

H 52

Hojanazarowa S., Kadyrowa A.

H 52 Harytlaryň dizaýnerçiligi. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2018.

«Harytlaryň dizaýnerçiligi» okuw kitaby ýokary okuw mekdepleriniň harytşynaslyk we harytlaryň ekspertizasy, azyk däl önümleriň ekspertizasy we marketingi hem-de marketing hünäri ugrundan okaýanlar üçin niýetlenendir, şonuň ýaly hem bu kitapdan orta hünär okuw mekdeplerinde ykdy-satçylar we harytlaryň dizaýnerçiligi ugrundan bilim alýan talyplar peýdalanyp bilerler.

TDKP № 108, 2018

KBK 85.12 ýa 73

© S. Hojanazarowa, A. Kadyrowa, 2018.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň öňünde.

Gaytalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaytalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow:

*– Biz dünýä giňişliginde berkarar döwletimiziň
diňe bir ykdysady taýdan däl-de, eýsem, ruhy
we döredijilik babatda hem ýokary mümkinçiligi
bolan ýurt hökmünde tanalmagyny gazanmalydyrys...
Baý ruhy we milli medeni mirasymyza daýanyp,
halkymyzyň dörediji we guruji milletdigini
bütin dünýä tanadarys.*

GIRIŞ

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiziň alyp barýan adyl syýasatlarynyň ileri tutulýan ugurlarynyň biri hem gadymy we baý milli mirasymyzy öwrenmäge, ösdürmäge we gorap saklamaga gönükdirilendir. Häzirki wagtda hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen halkymyzyň milli mirasyny, medeni-ruhy gymmatlyklaryny toplamakda, ýitip gitmeginiň önüni almakda, olary ylmy esasyda öwrenmekde, geljekki nesillere aýawly ýagdaýda ýetirmekde möhüm işler durmuşa geçirilýär. Gahryman Arkadagymyzyň çäksiz aladasy bilen halkymyzyň köpasyrlyk milli medeni mirasyny, adamzat pähiminiň dürdänesi hasaplanýlýan, dünýä mirasynyň genji-hazynasynda mynasyp orun alan milli gymmatlyklarymyzy ýüze çykarmaga hem-de ylmy esasyda öwrenmäge giň mümkinçilikler açyldy. Şol mümkinçiliklerden peýdalanyp, halkymyzyň milli gymmatlyklarynyň näýbaşy nusgalary bolan dilden-dile geçýän mirasy, däp-dessurlary, milli toýlarydyr baýramçylyklary, halk çeperçilik sungaty, milli hünärmentçiligiň baý tejribeleri, awçylyk, balykçylyk, zergärlik, halyçylyk, ekerançylyk, oba hojalyk, maldarçylyk, egin-eşik we durmuş hajatlary üçin serişdeleri öndürmek, öý gurmak, milli binagärlik we dizaýn, ýerli ösümlüklerden boýaglary almagyň usullary boýunça halk tejribeleri öwrenilýär. Türkmenistan gadymy siwilizasiýasy we baý medeniýeti bolan, dünýä medeniýetiniň ösmegine uly goşant goşan ýurtdur. Türkmen halky öz uzak taryhynyň

dowamynda özboluşly we baý medeniýetini, sungatyny, durmuş ähmiýetli harytlaryny döredti. Ýurdumyzyň ykdysady we medeni taýdan ösmeginde Beýik Ýüpek ýolunyň hem orny uludyr. Häzirki wagtda Beýik Ýüpek ýolunyň taryhy biziň hemmämizi öz halkymyzyň taryhyna ýañadan ser salmaga, seljermäge borçlandyryp, buýsanç hem guwanç duýgusyny döredýär. Hormatly Prezidentimiz «Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi» kitabynda şeýle belleýär: «Özara gatnaşyklaryň medeniýeti, medeniýetleriň özara gatnaşygy, ine, Beýik Ýüpek ýolunyň köpasyrlyk tejribesi şonda jemlenendir, ata-babalarymyzyň pähim-paýhasynyň süti-ni, daýanç kökleri hem şondadyr. Şulary nazara almak bilen, biz döwürleriň arasyndaky gatnaşyklary dikeltmäge, halklaryň umumy taryhyny aýap saklamaga hem-de ony düýpli öwrenmäge, ähli ýurtlaryň arasyndaky goňsuçylyk gatnaşyklarynyň binýadyny pugtalandyrmaga çalyşýarys».

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiziň milli mirasymyzy ählitaraplaýyn öwrenmek, gorap saklamak babatda döredip beren giň mümkinçiliklerinden peýdalanyň, halkymyzyň milli buýsanjy, müňýyllyklaryň jümmüşinden gözbaş alyp gaýdýan medeni-ruhy mirasymyzyň ruhy hem-de durmuşy ähmiýetini, umumadamzat gymmatlygyny öwrenmek, gorap saklamak, gymmatyny ölçäp bolmajak gymmatlyk hökmünde geljekki nesillerimize ýetirmek biziň her birimiziň mukaddes borjumyzdyr. Yzygiderlilik we aýgytlylyk, özboluşlylyk we belent jogapkärçilik – bular hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň durmuş-ykdysady syýasatynyň esasy ýörelgeleri bolup durýar. Hormatly Prezidentimiziň nygtaýşyna göre, häzirki wagtda halkara möçberinde deňsiz-taýsyz intellektual we tehnologiýa bäsdeşligiň dowam edýän eýýamynda, hut bilim ulgamy ýurdumyzy hemmetaraplaýyn ösdürmegi üpjün etjek kesgitleýji hadysa bolup durýar.

Bazar ykdysady gatnaşyklary döwründe düýpli özgertmeler amala aşyrylyp, sarp edijileriň düşüňjeleri üýtgeýär, şol sanda haryda bolan garaýyşlar hem ýokarlanýar, has takygy, onuň harytşynaslyk we este-

tiki tarapyna uly üns berilýär. Sarp edijileriň islegini kanagatlandyran we satyn almak, satmak, çalyşmak ýa-da başga ykdysady geleşigiň obýekti bolan zatlara haryt diýilýär. Häzirki zaman şertlerinde daş-töweregi gurşap alýan dünýäni estetiki taýdan özleşdirmeklige işjeň gatnaşyjy söwda we marketing boýunça hünärmenleriň ähmiýeti has-da artýar. Harytlaryň dizaýnerçiligi dersi talypalaryň hünär taýýarlygyny ýokarlandyrmaga we ahlak hem estetiki terbiýäni, şeýle-de çeper hem estetiki ukyby kämilleşdirmäge ýardam etmäge gönükdirilendir.

Harytlar isleg ödeýiş gymmaty bilen häsiýetlendirilýär. Harydyň isleg ödeýiş gymmaty bolsa, olaryň sarp ediş häsiýetleriniň toplумы bilen bahalandyrylýar. Şeýlelikde, häzirki zaman harytlary: niýetleniş, ergonomiki, estetiki, ygtybarlylyk, tehniki, tehniki-ykdysady, standartlaşdyrma talaplaryna laýyk gelmelidir. Harytlaryň dizaýnerçiligi dersiniň maksady harytlaryň estetiki häsiýetlerini emele getirmek we ondan başga-da sarp ediş häsiýetlerini kämilleşdirip, olaryň peýda getirýän we amatlylyk tarapyna uly üns bermekdir. Harytlaryň estetiki gymmatlygy bu duýgy arkaly şekilleriň amatlyklaryny we aýratynlyklaryny kabul edýän häsiýet bolup, ol harydyň jemgyýetçilik gymmatyny we ähmiýetini häsiýetlendirýär. Azyk däl önümleriň hiliniň gowulandyrylmagy dizaýn düşünjesi bilen baglydyr. *Dizaýn* inlis dilinden terjime edilende «taslama, hyýal, niýet» ýaly manylary aňladýar. Harytşynaslyk we harytlaryň ekspertizasy boýunça taýýarlanýan hünärmenler harytlaryň dizaýnerçiligini öwrenmelidir. Dizaýnyň emele gelmegi we dizaýnda tehnika, material öwreniş we sungatyň ulanylyşy özara baglanyşyklary, önümleriň daşky görnüşini kämilleşdirmäge ýardam berýär. Harytlaryň estetikasynyň kemala gelmegi ylmlaryň birnäçesiniň – dizaýnyň, estetikanyň, harytşynaslygyň, haryt öwrenişiniň, standartlaşdyrmagyň, ekologiýanyň we ergonomikanyň galtaşýan sepgitlerinde bolup geçýär.

«Harytlaryň dizaýnerçiligi» okuw kitabyňyň ilkinji baby harytlaryň estetikasynyň we dizaýnynyň kemala gelmeginiň esaslary, estetikanyň we harytlaryň dizaýnerçiligi dersiniň mazmuny hem-de usulla-

ry, estetika kategoriýalary barada ýazylandyr. «Dizaýn» düşüňjesine kesgitleme berlip, dizaýnyň ösüşi barada köpsanly maglumatlar getirilýär.

Şu okuw kitabyň «Şekil dörediş we harytlaryň çeperçilik gurluşyny döretmegiň serişdeleri» atly babynda önümleriň şekilleriniň ilkinji elementleriniň häsiýetnamasy, ýagny geometrik görnüşi, möçberi, giňişlikdäki ýagdaýy, agramy, fakturasy, teksturasy, bezegi (dekory), reňki we ýagtylyk-kölege düşüjilik elementlerine seredilip geçirilýär.

Harytşynaslykda harytlaryň hil meselesine uly üns berilýär. «Azyk däl harytlaryň dizaýnyny we estetiki häsiýetlerini bahalandyrmak» atly bapda hile baha bermegiň usullary, estetiki alamatlaryň görkezijileri, önümleriň dizaýnerlik derejesini seljermek we oňa baha bermek, ergonomik häsiýetleriň görkezijileri, durmuş hajatly önümleriň amatlylygyny bahalandyrmak ýaly soraglaryň üstünde durlup geçilýär.

«Medeni-durmuş hyzmatly harytlaryň estetikasy we dizaýny» atly bapda ähli hojalyk we medeni-durmuş harytlary üçin estetiki düzümiň görkezijileriniň wajpylygy, ýagny maglumat täsirçiligi, şekiliniň rejeliligi, çeperçilik gurluşynyň bitewüligi, öndürililik işiniň kämilligi we daşky görnüşiň durnuklylygy köpsanly maglumatlar esasynda aýdyň görkezilýär.

«Geýimiň we aýakgabyň dizaýny» atly bapda egin-eşiğe we aýakgaba bolan estetiki talaplaryň üstünde durlup geçirilýär. Häzirki wagtda geýimiň we aýakgabyň estetiki talaby bolup, daşky owadanlyk bilen ulanylyşdaky rahatlygyň, ýaş aýratynlyklaryna, şeýle-de zähmet şertlerindäki we gündelik durmuşdaky rahatlygyň utgaşmasy çykyş edýär. Geýime we aýakgaba bolan estetiki baha olaryň ulanylmaklyk wezipelerine we şertlerine bagly bolup, harytşynaslyk we harytlaryň ekspertizasy hünärinde okaýan talyplar şol soraglaryň çözümlerine gatnaşýarlar.

«Harytlaryň dizaýnerçiligi» okuw kitaby ýokarda agzalyp geçirilen meseleleri öwrenmäge bagyşlanandyr. Okuw kitaby harytşynaslyk hem-de harytlaryň ekspertizasy, azyk däl önümleriň ekspertizasy

we marketingi hem-de marketing hünäri ugrundan okadylýan ýokary, orta hünär okuw mekdepleri üçin niýetlenendir, şonuň ýaly hem bu kitapdan ykdysatçylar we harytlaryň dizaýnerçiligi bilen gyzyklanýanlar peýdalanyp bilerler.

I BAP

HARYTLARYŇ ESTETIKASYNYŇ WE DIZAÝNYNYŇ KEMALA GELMEGI

1.1. Estetika ylym hökmünde

Estetika (grek. *aisthetikos* – duýýan, duýguly) çeper döredijili-giň umumy kanunalaýyklyklaryny we ýörelgelerini, sungatyň ähli gör-nüşleriniň – edebiýatyň, aýdym-sazyň, binagärligiň, suratkeşligiň, heý-keltaraşlygyň, teatr bezeginiň we beýlekileriň düýp mazmunyny, gelip-çykyşyny we ösüşini öwrenýär. Bu durmuşdaky we sungatdaky ajaýyp-lyk, sungat eserlerini döretmäge, adamda gözelligi we ruhubelentligi kemala getirmäge gönükdirilen işler baradaky ylymdyr.

Estetika gadymy döwürde Müsürde, Wawilonda, Hindistanda we Gadymy Hytaýda döräpdir. Ylym we filosofiýa hökmünde ol Gady-my Gresiýada – Arastunyň (Aristoteliň) we Eflatunyň (Platonyň) tag-lymatlarynda ösdürilipdir. Estetika ajaýyp, ruhubelent zatlaryň we şol bir wagtyň özünde gündelik aladalar bilen başagaýlyk sebäpli hemişe duýlup durulmaýan zatlaryň elementlerini biziň durmuşymyza ornaş-dyrmaga mümkinçilik berýär. «Estetika» adalgasy 1735-nji ýylda ne-mes filosofy Aleksandr Baumgarten tarapyndan ylmy dolanyşyga giri-zilýär. Ol özüniň «Estetika» atly kitabynda estetikanyň ylym hökmünde ahyrky maksadynyň gözellige, şeýle hem gözelligiň iň ýokary derejede öz beýanyny tapýan sungata aň ýetirmek bolup durýandygyny görkez-ýär. Estetikanyň ösüşi we özgerişi – filosofiýanyň esasy ugurlary bolan materializmiň we idealizmiň ajaýyplygyň tebigaty we düýp mazmuny babatdaky garaýyşlarynyň arasyndaky göreşiň netijesidir. Estetikanyň gurluşynda bolup geçýän üýtgemeleriň hemmesi gös-göni estetiki aň ýetirişiň obýektiniň üýtgemegi bilen baglanyşyklydyr. Şonuň üçin ada-myň estetiki işiniň täze formalarynyň, sungatyň täze görnüşleriniň ýüze çykmagy estetikanyň öwrenýän çäginä giňeltdi we degişlilikde täze dü-şünjeleriň, öwrenmegiň ýörelgeleriniň, beýleki ylymlar bilen baglany-şyklaryň ylmy dolanyşyga girizilmegini talap etdi.

Ylym hökmünde estetika baryp gadymy eýýamlarda hem bel-li bolup, ilkibada ol filosofiýanyň bölegi bolupdyr. Soňra sungatyň

kadalaryny we onuň dürli görnüşlerinde döwlet gözegçiliginiň ýörelgesini kemala getirip başlapdyr. Ondan soňky döwürde estetika sungatyň suratkeşlik, aýdym-saz, suhangöýlük we ş.m. görnüşleri kemala gelipdir. Adamzat jemgyýetiniň häzirki zaman ösüş tapgyrynda estetikanyň niýetlenilişi umumadamzat gymmatlyklarynyň düýp mazmunyny, olaryň kemala gelmeginiň, kabul edilmeginiň, bahalandyrylmagynyň we özleşdirilmeginiň ýörelgelerini öwrenmekden ybarat bolup durýar.

Estetika häzirki zaman nukdaýnazaryndan köptaraply bolup, bu onuň çeperçilik başlangyçlarynyň adamyň ýaşaýyş-durmuş ulgamyň dürli ugurlaryna giňden aralaşmagy bilen baglanyşyklydyr. Häzirki döwürde çeper döredijiligiň çäginde çykýan we dünýäni estetiki taýdan özgertmek meselelerini öz içine alýan adamyň estetiki işiniň dürli görnüşleri ylym hökmünde estetikanyň obýektine öwrülýär. Harytlaryň dizaýnerçiligi ders hökmünde adamyň estetiki işiniň predmetleýin gurşawdaky hususy kanunalaýyklyklaryny, şeýle hem köpçülikleýin sarp edilýän harytlaryň estetiki taýdan gymmatlygynyň kemala gelmeginiň we olaryň bahalandyrylyşynyň meselelerini öwrenýär.

Harytlaryň estetikasy, estetikanyň bölümleriniň biri bolup durýar. Ol harytlaryň gözelliginiň, gelşikliliginiň düýp mazmunyny, önümleriň hiline we köp görnüşliligine bildirilýän estetik talaplary, olary kemala getirmegiň kanunlaryny we gözelligiň ösüş aýratynlyklaryny öwrenýär. Harytlaryň estetikasynyň kemala gelmegi ylymlaryň birnäçesiniň – dizaýnyň, harytşynaslygyň, standartlaşdyrmagyň, ekologiýanyň we ergonomikanyň galtaşýan sepgitlerinde bolup geçýär. Adamyň predmetleýin dünýäsiniň kemala gelmeginiň kanunalaýyklyklaryny aýan etmek, islegleriň üýtgeýän häsiýeti, täze çig mallaryň we olaryň önümçilik usullarynyň döremegi sebäpli şekil (forma) döreýşiň sebäplerini, önümleriň estetiki gymmatyny öwrenmek onuň iň möhüm wezipesi bolup durýar.

Harydyň estetiki gymmaty – onuň jemgyýetçilik gymmatyny we ähmiýetini şekiliň duýgulaýyn kabul edilýän alamatlary arkaly aňlatmak häsiýeti. Estetika beýleki sarp ediş häsiýetleriň arasyndaky estetiki häsiýetleriň ornuny, harytlaryň estetiki hil görkezijilerini we nomenklaturasyny (atlaýyn sanawyny), şeýle hem olary estetiki taý-

dan bahalandyrmagyň ýörelgelerini we usullaryny kesgitleýär. Estetiki häsiýetleriň ähmiýetlilik harydyň niýetlenişine we estetiki islegiň görnüşine bagly bolýar. Harydyň gözelligi çeper döredijilik işiniň dowamynda döredilýär we saýlanyp alnan çig mala bagly bolýar. Güzellik şol harydyň estetiki häsiýetleriniň sazlaşykly ulgamy görnüşinde bolýar. Azyk däl harytlaryň estetikasi eşiği we aýakgaby, şeýle hem medeni-durmuş hem-de hojalyk maksatly harytlary öz içine alýar.

1.2. Estetiki kategoriýalar

«Kategoriýa» adalgasy grek sözi bolup, «aýtgý, alamat» diýen manylary aňladýar. «Ensiklopedik sözlükde» beýan edilen filosofik kesgitlemede bu düşünje «hakykatyň we aň ýetirişiň hadysalarynyň düýpli, ählumumy häsiýetlerini we gatnaşyklaryny şöhlelendirýän has umumy hem-de binýatlyk düşüňjeler» hökmünde teswirlenýär. Estetiklik, çeperçilik, ajaýyplyk, betnüşanlyk, ruhubelentlik, kämillerlik, wejeralyk, komiklik, tragiklik, aýylgançlyk, owadanlyk ýaly estetiki kategoriýalara garap geçmezden, harytlaryň dizaýnerçiligi dersini öwrenmek asla mümkin däldir. Ol güzellik kanunlary boýunça dünýäniň adamzat tarapyndan estetiki babatda özleşdirilmeginiň taryhyny beýan edýär.

Ruhubelentlik jemgyýet üçin oňyn ähmiýetli zatlaryň we hadysalaryň estetiki häsiýeti bolup, ol özünde ägirt uly mümkinçiligi bolan energiýany jemleýär. Onda has doly derejede kämil sazlaşyksyzlyk (disgarmoniýa) hökmünde estetiki hadysanyň tebigy hem durmuşy mazmunynyň bitewüligi jemlenýär. Äpet daglar, deňizleriň we ummanlaryň çäksiz giňişlikleri, asman giňişliginiň çäksizligi, tebigy desgalaryň ägirtligi we ş.m. adamyň ünsüni özüne çekýär we onda ruhubelentligiň tebigatyna aň ýetirmäge höwes kemala getirýär. Tebigatdaky ruhubelentligiň (ägirtligiň) häzirki zaman jemgyýetiniň mümkinçiliklerinden agdyklyk edýändigine garamazdan, adam ony özüne tabyn etmek synanyşygyny bes etmeýär. Tebigatda bar bolan ruhubelentlige eýerip, adam ägirt uly göwrümlerdäki binagärlik desgalaryny (Müsür piramidalaryny, dürli görnüşli elektrik beketleri, bentleri, ýaşaýyş we işewürlük binalaryny we ş.m.) döredýär, derýalary, ummanlary, älem giňişligini öz maksatlaryna tabyn edýär, tebigy

hadysalary öz haýryna hyzmat etdirýär. Giň gerimlilik, monumentallyk we ägirt ululyk ruhobelentligiň şöhlelenmeginiň adaty görnüşleri bolup durýar. Şeýle eserleriň döredilmegi, awtordan ýokary derejeli ylhamy, duýgulary, işeňnirligi, şahsyýetiniň joşgunlylygyny we zehini talap edýär.

Ruhobelentligiň durmuş taýdan ýüze çykmagy – jemgyýetçilik ösüşine garşy duşmançylykly güýçleri ýeňip geçmäge gönükdirilen aýry bir şahsyň ýa-da halk köpçüliginiň gahrymançylykly hereketleridir. Ruhobelentlik adamda garaýyşlaryň asylylygyny we giň bolmagyny kemala getirýär, ony ahlak taýdan kämilleşdirýär, durmuşa esasy garaýşynyň emele gelmegine ýardam edýär. Suratkeşlikde, kyssada, sazda, sygryýetde, tans sungatynda we sungatyň beýleki görnüşlerinde ruhobelent eserleri döretmegiň çeşmesi bolup hyzmat edýän söýgi duýgusy munuň aýdyň subutnamasydyr.

Kähalatda ruhobelentlik kategoriýasyny ajaýyplyk kategoriýasy bilen deňeşdirýärler. Bu iki estetiki kategoriýa bir-biri bilen baglanyşykly, ýöne olar birmeňzeş däldirler. Eger ajaýyplyk – owadanlygyň iň ýokary derejesi bolýan bolsa, onda ruhobelentlik – ölçäp bolmaýan närsedir, tamamlanmadyk hadysadyr, ol sazlaşygy we tertibi bozýandyr. Ruhobelentligiň çeşmesi – adamyň özünde, sebäbi ruhobelentlik «janyň beýikliginiň nyşanydyr». Jemgyýetde, sungatda we tebigatda ruhobelentligiň kabul edilmeginiň netijesi haýran galmak bolup durýar. Ýöne bu duýga estetiki babatda ýaramaz duýgular hem, hatda kähalatda gorky duýgusy hem goşulyp biler. Ý. B. Borewiň pikirine görä, ruhobelentligiň iki görnüşi: adamyň kuwwatyny beýgeldiji we ony basyjy ruhobelentlik tapawutlandyrylýar. Munuň özi ruhobelentligiň adama, onuň mümkinçiligine we kabul ediş pursadyndaky ýagdaýyna täsir edişiniň netijesine bagly bolýar.

Ruhobelentlige ymtylmak tükeniksizdir we estetiki idealyň kemala gelmegi bilen sazlaşykly baglanyşykdadyr. Estetiki idealyň kemala gelmegi jemgyýetçilik ösüş ugurlary (tendensiýalary), däpleri, din we şahsyýetleýin mazmun bilen kesgitlenilýär.

Betnyşanlyk kategoriýasy mazmuny boýunça ruhobelentlik kategoriýasynyň gapma-garşysydyr. Bu kategoriýa tebigy we durmuş hadysalarda aýyrgançlygyň hem-de bigelsikligiň derejesi hökmündedir we örän ýaramaz umumadamzat häsiýetine eýedir. Ýüze çykma-

lary adam tarapyndan özleşdirilendigi we tabyn edilendigi sebäpli, adamzat üçin düýpli howply bolup durmaýan bigelsiklik kategoriýasyndan tapawutlylykda, betnyşanlyk kategoriýasy howpludyr. Onda wehim jemlenendir, sebäbi jemgyýetiň ösüşiniň çäksiz garalýan taryhy tapgyrynda ol heniz doly özleşdirilen däldir we adamzat ony dolandyryp bilýän däldir.

Betnyşanlyk kategoriýasy hakykatyň ýörelgesiz, ynsanperwerlige we adamzada garşy etmişleri ýaly hadysalar bilen häsiýetlendirilýär. Olar aýry bir şahs üçin hem, tutuş halk we adamzat üçin hem howply we wehim salyjy bolup bilerler. Betnyşanlyk, beýleki ýaramaz estetik kategoriýalar bilen deňeşdirilende, has köp derejede şeriň keşbi bilen barabarlaşdyrylýar. Çeper edebiýat, şekillendiriş sungaty, wokal we tans žanrlary, teatr, kino betnyşanlygy ýaramaz tebigy we jemgyýetçilik güýçlerini janlandyran erteki, mifologik we hakyky keşpler görnüşinde görkezilýär (faşizm, terrorçylyk, ekologik jenaýatlar, tiraniýa, uruşlar...). Bu kategoriýanyň düýp mazmunyny şöhlendirmek üçin sungatyň žanrlarynyň hemmesi egsilmez mümkinçiliklere eýedirler, şonuň üçin şekillendirilýän zatlaryň betnyşandygyna bizi ynanmaga mejbur edip, ussatlar olardan başarnykly peýdalanýarlar.

Ajaýyplyk we **bigelsiklik** kategoriýalarynyň düýp mazmuny adamyň gозellige düşünişi bilen kesgitlenýär. Ajaýyplyk kategoriýasy içki we daşky gозelligiň utgaşmagynyň (simbiozynyň) iň ýokary derejesini aňladýar. Ajaýyplyk sungatda, tebigatda we durmuşda ýüze çykmalaryň köp görnüşinde ýaşaýar. N. G. Çernyšewskiniň nygtamagyna görä, durmuşdaky ajaýyplyk sungatdaky ajaýyplykdan ýokary durýandyr. Ajaýyplyk adalgasy bilen bir hatarda, adatça, ajaýyplygyň görnüşleri bolup durýan owadanlyk, kämil gозellik, nepislik (grasiozlyk) ýaly kesgitlemeler ulanylýar. Owadanlyk diňe hadysalaryň daşky tarapyny häsiýetlendirýär. Şonuň üçin ajaýyp däl-de, owadan diýip adamyň ýüz keşbini, bedenini, eginbaşyny, durmuş närselerini, inçeden nepisligini, hereketleriniň haýran galdyryjy ýeňilligini we daşky keşbiniň gelşikliligini atlandyýarlar. Ajaýyplyk barada pikir ýöretmek bilen, adamlar taryhy ösüşiniň dowamynda adam gозelliginiň nusgasy barada örän köpdürli garaýýşlary döredipdir.

Ajaýyplyk barada garaýyşlaryň kemala gelmegi diňe bir taryhy garaýyşlaryň täsiri astynda bolup geçmeýär. Kähalatda ol ýa-da beýleki millete degişlilik öz düýpli täsirini ýetirýär. Göwresi (figurasy) uly bolmadyk halklar üçin uly möçberli göwreler ajaýyp hasap edilýär ýa-da munuň tersine bolup bilýär. Mysal üçin, ýewropaly erkek adamlary kiçi ýüzli we uly bolmadyk göwreli gündogar zenanlarynyň keşbi özüne çekýär.

Şeýlelikde, ajaýyplyk umumadamzat gymmatlyklarynyň gözelliginiň ýokary derejesiniň nyşany (nusgasy), ýagny deňeşdirilýän we oňa gatnaşykda bolan beýleki obýektleriň bahalandyrylýan nyşany (nusgasy) bolup durýar.

Bu hadysany ajaýyplyk hökmünde aňladyp, biz onuň düýp mazmuny we peýdalylygy barada oýlanyp durmaýarys. Deňiz üstüniň dartgynlylygyny, imisalalygyny, asudalygyny, jemlenen suwuň rahatlygyny (ştili) synlap, biz onuň kenarýaka obadyr kentlere zyýan ýetirjek tupanyň önüsyraýyndaky ýagdaýdygy barada oýlanyp durmaýarys.

Gündelik durmuşyň zatlary barada aýdylanda bolsa, meňzeş görnüşleriň köplüğinden saýlap alanymyzda biz peýdalylykdan ugur alýarys. Baryp b.e. öňki V asyrdaky Sokrat ajaýyplygy peýdalylyk bilen utgaşdyryp, özboluşly konsepsiýasyny şunuň ýaly beýan edipdir: «Dersli sebet ajaýypdyr, sebäbi ol peýdalydyr». Topragyň hasyllylygyny ýokarlandyrmak üçin dersiniň peýdalylyk derejesini göz önünde tutanyňda-da, hiç kim, hatda Sokratyň özi hem şeýle dökünden doldurylan sebediň daşky keşbinden lezzet alyp durmasa gerek. Ajaýyplyk we peýdalylyk utgaşmaýan düşüňjelerdir. Ýöne harytlarda olaryň barabar gelmegi mümkindir. Zatlaryň we olaryň düzümi bölekleriniň şekilleriniň maksada laýyklygy, özboluşly täsirli bezegi, esasy wezipesiniň ýerine ýetirilişiniň kämilligi harydyň bäsdeşlige ukyplylygyny düzýän böleklerdir. Harydy satyn almak bilen alyjy önümiň gözelligi üçin däl-de, onuň kömegi bilen ýerine ýetiriljek iş üçin pul töleýär. Şol bir wagtyň özünde azyk bolmadyk harytlaryň görnüşinde (assortimentinde) estetiki häsiýetleriniň ýokary derejesi däl-de, peýdalylygynyň ýokary derejesi möhüm bolan harytlar bar.

Ajaýyplyk kategoriýasynyň estetiki garşydaş bigelşiklik kategoriýasy (gelşigi, keşbi ýok) bolup, ol sazlaşykly keşbi bolmadyk, be-

zelip resmileşdirilmedik zatlaryň barysyny aňladýar. Eger ajaýyplyk kämil görnüşiniň bolmagyny göz önünde tutýan bolsa, onda bigelşiklik – şeýle görnüşiniň bolmazlygyny, şekilsizligi aňladýar.

Ajaýyplyk ýa-da bigelşiklik hökmünde hadysany we zady bahalandyrmagyň görkezijisi – estetiki ideal, onuň esasy bolsa, estetiki isleglilik bolup durýar. Ajaýyplyk ýa-da bigelşiklik kategoriýalary bir-biri bilen dürli geçişler, gatnaşyklar we baglanyşyklar arkaly baglanyşýan gapma-garşylyklardyr. Eger ajaýyplyk özüne çekýän we lezzet berýän bolsa, onda bigelşiklik islendik ýüze çykmalarynda özünden iteryändir, özünü ýigrendirýändir. Bigelşiklik hökmünde häsiýetlendirilýän zat we hadysa umumadamzat jähtinden ýaramaz mana eýedir.

Sazlaşyklylyk (garmonik) we bulaşyklyk (haotik) kategoriýalary mazmuny boýunça bir-birine gapma-garşydyr. Ölçeg sazlaşygynyň, guramaçylyklylygynyň we tertipliligiň ýokary derejesini aňlatmak üçin sazlaşyklylyk kategoriýasyny ulanýarlar, simmetriýalyk, proporsionallyk (deňölçeglilik), ylalaşyklylyk, ritmlilik we laýyklyk onuň görkezijileridir. Sazlaşykly zatlar kämil we ajaýyp zatlar hökmünde hem häsiýetlendirilýärler. Daş-töwerekdäki hakykaty estetiki taýdan özgertmekde sazlaşyklylyga esasy ornuň degişlidigi kanuny ýagdaýdyr (aksiomadyr), sebäbi rahatlyk duýgusyny oýarmak bilen, kähallatda sazlaşyklylyk ýürekgysgynçlyk duýgusyny-da aňlatmaga ukyplydyr. Eger dünýäde diňe sazlaşyklylyk kanunlary agalyk etsedi, onda biperwaýlyk höküm sürerdi.

Ýerlikli çäklerde bulaşyklygynyň elementleri bizi gurşap alýan hakykaty janlandyrýarlar, ony täsirli we gaýtalanýan keşbe salýarlar, sungatyň gaýtalanmajak eserlerini döretmäge mümkinçilik berýärler. Sazlaşyksyzlyk, ylalaşyksyzlyk, laýyk bolmazlyk, deň gelmezlik, tertibiň bozulmagy olara degişlidir. Bulaşyklygynyň höküm süren wagtyna sungatyň, binagärligiň, kostýumyň we ş.m. ösüşiniň taryhy ýolunda mysal örän köp bolupdy. Dünýä medeniýetinde çeper stilleriniň biri barokko bolup, ol italýan dilinden terjime edilende «geň, haýran galdyryjy» diýen manylary aňladýar. Göni çyzyklardan, simmetriýadan we sazlaşykdan ýüz döndermek görnüşinde tertibi inkär etmek, adatça, gyşyk çyzykly we çylşyrymly şekiliň bolmagy, hut şu stil üçin häsiýetli alamatlar bolup durýar. Häzirki zaman dizaýnerleri özboluşly önümleri işläp taýýarlamak üçin, sungat işgärleri – täze kämil grafi-

ki, saz we beýleki eserleri döretmek üçin bulaşyklygyň elementlerini başarnykly ulanýarlar. Ýöne bulaşyklygyň köp mukdarda bolmagy, guramaçylygyň bozulmagyna, taraşlanyp gutarylmaslyga we ahyrky netijede bulaşyklyga (haosa) getirip biler.

Aýylgançlyk kategoriýasy adamyň erki ýetmeýän hakykatyň ýagdaýlaryny we hadysalaryny öz içine alýar, bu bolsa adamy onuň tabyn bolmaly ýagdaýlarynyň guly edýär. Ýagşy we ajaýyp başlangyçlaryň pida bolmagy we ýok edilmegi, heläkçilikler, aýylganç wakalar kategoriýanyň assosiasiýalary bolup durýar. Näme umytlandyryň, ýagtylyk saçýan, betbagtlyklardan azat bolmaga kömek edýän hem bolsa, bu bir aňrsynda hiç zat ýok «sarsmaz diwardyr».

Muňa ýakyn, ýöne aýylgançlyga çuňňur gapma-garşy kategoriýa **tragiklik** kategoriýasydyr. Aýylgançlykdan tapawutlylykda, ol geljekde hemişe öz çözgüdini tapyp biler. Tragiklik eýýäm öz-özünden beýik hadysadyr we adamyň ýagdaýlara agalyk etmegi ony beýgeldýändir.

Özbaşdak kategoriýa hökmünde hünärmenleriň **estetikligi** öwrenmek bilen meşgul bolup ýörenlerine kän wagt geçenok. Estetikanyň taryhynyň şaýatlyk edişi ýaly, irki döwürlerden bəri bu kategoriýanyň düýp mazmunyny ajaýyplyk kategoriýasy bilen çalşyp gelipdirliler. Hakykatdan hem, estetiklige giň manysynda kämillik hökmünde garalýar, ýöne ol şunuň bilen birlikde ajaýyplyk görnüşinde-de, bigelşiklik, aýylgançlyk we tragik görnüşlerinde-de ýüze çykyp biler.

Estetikligi kabul etmek bilen, biz utilitar ugur almalardan azatdysrys. Biziň kabul edişimiz pursatlaýynlykdan, subýektiwlikden, diňe duýgy gatnaşygyndan kemala gelýändir. Estetiklik kategoriýasyz durmuş mümkin däl. Bu kategoriýanyň ýüze çykmagyny biz hemme ýerde: tebigatda, sungatda, binagärlikde, tehnikada, özüňi alyp baryşda, adamyň daşky keşbinde, durmuşda ulanylýan predmetlerde we ş.m. synlap bilýäris.

Estetiklik kämillik hökmünde diňe bir adamzadyň çeper döredijilik işiniň däl-de, eýsem, onuň maddy-ruhy tejribesiniň hem netijesi bolup durýar. Onda obýektleriň ýüze çykýan häsiýetleriniň adamyň maddy-ruhy işiniň dowamynda obýektiň häsiýetleriniň we subýektiň mümkinçilikleriniň has doly jemlenmegi arkaly amala aşyrylmagy

estetikligiň hil aýratynlygy bolup durýar. Durmuşy we medeni manylary aňladyjylar hökmünde predmetleriň estetiki gymmatlylygy olaryň adamzat üçin gymmatlylygy we jemgyýetçilik-amaly ähmiýeti bilen kesgitlenýär. Jemgyýetçilik-taryhy işiň dowamynda adamyň gyzyklanmalar toplumyny täzeläp durýan predmetler we hadysalar öz estetiki başlangyjyna, ýagny öz estetiki häsiýetlerine eýe bolýarlar. Bularyň soňkulary diňe bir predmetiň özüniň tebigy (adaty) häsiýetleri bilen däl-de, eýsem, onuň ýaşamagynyň jemgyýetçilik ýagdaýlary bilen hem kesgitlenýär. Tebigatyň we adamzat jemgyýetiniň taryhy ösüşiniň dowamynda estetiklik kategoriýasynyň düýp mazmuny özgerýär we kämilleşýär. Gözellik kanunlary boýunça döretmek bilen, adam täze döredilen obýektleri estetiki taýdan aň ýetirmegiň we özgertmegiň predmetine öwürýär.

Çeperçilik kategoriýasynyň düýp mazmuny adalganyň özünde jemlenendir. Çeper başlangyjyň ýüze çykmagy diňe sungat dünýäsinde we adamzat işiniň özbaşdak görnüşi hökmünde mümkindir. Çeper gymmatlyklar mazmuny we olarda jemlenen ruhy kuwwaty boýunça estetiki gymmatlyklardan baýdyr hem-de ähmiýetlidir. Hut şonuň üçin suratkeşler, binagärler, sazandalar, heýkeltaraşlar we söz ussatlary tarapyndan döredilen hakyky ajaýyp eserler, özi hem öz derwaýyslygyny, ajaýyplygyny, ähmiýetini we gymmatyny ýitirmän, bir taryhy zamandan beýlekisine geçýär. Sungat eserleriniň özüne çekijiligi diňe bir olaryň owadan mazmuny bilen däl-de, eýsem, owadan ýerine ýetirilişi bilen düşündirilýär. Ýigrenji gahrymanlaryň, tebigy hadysalaryň netijeleriniň aýyrgançlygynyň, duýgularyň betnyşanlygynyň we etmişleriň haramlygynyň şekillendirilişiniň kämilligi bizi awtora ýa-da ýerine ýetirijä ynanmaga hem-de öz garaýşymyzy kemala getirmäge mejbur edýär. Gowy häsiýetlere we sagdyn düzgün ýörelgelerine eýerýän belli aktýorlar kinoda betnyşan, pes häsiýetli gahrymanlaryň keşplerini döretmegi başaýarlar. Harby hereketleri janlandyran, tebigy betbagtçylyklaryň netijelerini şekillendirýän suratlary synlap, suratyň gahrymanlaryna duýgudaşlyk bildirmäge bizi mejbur eden suratkeşiň ussatlygyna haýran galýarsyň. Bu duýgulary ýazyjy Nikolaý Gawrilowiç Çernyšewskiý şeýle sözler bilen beýan edýär: «... ajaýyp ýüz keşbi suratda çekmek – bir zat, ýüzi ajaýp keşpde

çekmek – düýbünden başga zat. Birinji ýagdaýda, nusga bolýar, ikinjide bolsa – sungat eseri».

Şeýlelikde, çeperçilik estetiklikden tapawutlylykda, diňe ajaýyplygyň şekilinde ýüze çykyp biler. Ysnyşykly özara baglanyşykda bolýandygyna garamazdan, estetiklik we çeperçilik kategoriýalary biri-birine gabat gelmeýär.

1.3. Hakykatyň estetiki taýdan özleşdirilmegi

Ylym hökmünde estetikanyň düýp mazmunyny, onuň kemala gelşiniň taryhyny, ähmiýetini we mümkinçiliklerini bilmek adama daş-töweregi gurşap alýan hakykaty dogry kabul etmäge, oňa aň ýetirmäge, ol hakykaty bahalandyrmaga we ahyrky netijede özgertmäge mümkinçilik berýär. Daş-töwerekdäki dünýäni kabul etmek, oňa aň ýetirmek, ony bahalandyrmak we estetiki taýdan özgertmek işiniň (prosesiniň) dowamynda adamyň daş-töweregi gurşap alýan dünýäniň predmetleri bilen özara täsirleşmegi görnüşindäki hakykatyň estetiki taýdan özleşdirilmegi adamyň estetiki işiniň maksady bolup durýar. Iş ýüzünde bu işler bir wagtyň özünde bitewülik we yzygiderlilikde wagt arakesmeleriniň bolmagynda amala aşyrylyp bilner.

Estetiki taýdan kabul etmek adamyň ýaşayşynyň ilkinji günlerinden onuň hemrasy bolýar we adam her gezek öň belli bolmadyk täze bir zada aň ýetireninde ýüze çykýar. Heniz enesiniň göwresindekä çaga sazy eşidip bilýär we oňa şol saz täsir edýär, doglanyndan soň oýunjagy görýär we ejesini ysy we daşky keşbi boýunça tanaýar. Şunuň bilen birlikde, ol aň ýetirmän hökmany şertde öz gatnaşygyny şatlyk ýa-da gynanç görnüşindäki duýguly başdangeçirmeler bilen aňladýar. Estetiki taýdan kabul etmek görüş, eşidiş we ys alyş ýaly duýujy beden agzalarynyň kömegi bilen amala aşyrylýar. Agzalyp geçilenleriň arasynda görüş we eşidiş in möhümleridir. Bu duýujy beden agzalarynyň hyzmatlary arkaly sungatyň saz, şekillendiriş, teatral, kinematografiki we beýleki eserleri kabul edilýär hem-de diňe adama mahsus estetiki duýgular kemala getirilýär. Adamy gurşap alýan dünýäniň predmetlerinde jemlenen ylmyň häzirki zaman gazananlary adamyň estetiki duýgularynyň kemala getirilmegine täsir etmegi

yslaryň kömegi bilen hem amala aşyrmaga mümkinçilik berýär. Ýeňil senagatda eýýäm ýakymly ysy bolan süýümlerden eginbaşlar, düşeklikler we içki eşikler işlenip taýýarlanylýar. Ýaponiýada görüşden we eşiðişden başga-da, ys alşa täsir edip bilýän ssenariýa laýyklykda, ysly kinofilmler görkezilýär.

Estetiki taýdan aň ýetirmek estetiki taýdan kabul etmekden soňky tapgyr bolup durýar. Estetiki taýdan aň ýetirmegiň dowamynynda, edil estetiki taýdan kabul etmekdäki ýaly, adam daş-töweregi gurşap alýan dünýä baradaky maglumatlary duýujy beden agzalarynyň kömegi bilen alýar. Ylmy taýdan aň ýetirmekden tapawutlylykda, hemişe duýgy arkaly ýüze çykma estetiki taýdan aň ýetirmegiň aýratynlygy bolup durýar. Estetiki aňyň kemala gelmegi estetiki taýdan aň ýetirmegiň netijesidir, bu bolsa adama ony gurşap alýan dünýäniň estetiki taýdan ýüze çykmalaryny sowatly bahalandyrmaga mümkinçilik berýär.

Estetiki taýdan bahalandyrmak daş-töwerekdäki hakykaty kabul etmegiň we oňa aň ýetirmegiň kömegi bilen adamyň öz estetiki islegleriniň, estetiki aňynyň we estetiki idealynyň esasynda hadysalary, obýektleri we wakalary bahalandyrmagy arkaly ýüze çykýar. Estetiki ideal we isleg hadysany ýa-da predmeti şahsyýetleýin görkezijileri hasaba almak bilen bahalandyrmaga mümkinçilik berýär. Estetiki idealyň we islegiň kemala getirilmegi we ösdürilmegi jemgyýetçiligiň, terbiýäniň, bilimiň, adamyň ýakynlarynyň we nesil yzarlamanyň täsiri astynda bolup geçýär, bu bolsa olaryň köpdürlüligini, kähalatda bolsa durnuksyzlygyny şertlendirýär. Estetiki ideal predmetlerde we hadysalarda ýokary sazlaşygyň ýüze çykmalary baradaky aýratyn bir adamyň hem, tutuş jemgyýetiň hem garaýyşlaryny özünde jemleýär. Leonardo da Winçiniň we Salwador Daliniň çeken suratlary (žiwopisi), Çaykowskiniň mukamlary we agyr rok, egin-eşik modasynda nusgawy stil we hippy, deňizde, ummanda asudalyk we tupan, şeýle hem daş-töweregi gurşap alýan dünýäniň mazmuny boýunça beýleki gapma-garşy hadysalary öz muşdaklaryny tapýandyrlar. Estetiki bahalandyрма: adam predmetler ýa-da hadysalar bilen aragatnaşyk etmegiň we özara işleşmegiň netijesinde oňyn duýgulary alýan bolsa, oňyn bahalandyрма, netije ýaramaz duýgulary oýarsa, ýaramaz bahalandyрма görnüşinde ýüze çykyp biler.

Estetiki taýdan özgertmek estetiki taýdan kabul etmegiň, aň ýetirmegiň we bahalandyrmagyň kanunalaýyk netijesi bolup durýar hem-de gözelligi döretmek maksady bilen adamyň daşky dünýä gatyşmagyny göz önünde tutýar. Gadymy dünýäniň ylmy we arheologik barlaglarynyň görkezişi ýaly, adama Ýer ýüzünde aň-düşünjeli ýaşap başlan ilkinji günlerinden gözelligi döretmäge ymtylmak mahsusdyr. Tebigy şekiliň we hadysalaryň köpdürlüligi, ylmyň we tehnikanyň gazananlary, adamyň intellekti sazlaşygyň we gözelligiň kanunlary boýunça daş-töweregi gurşap alýan dünýäni estetiki taýdan özgertmek ideýalarynyň tükeniksiz çeşmesi bolup durýar. Şunuň bilen birlikde estetiki taýdan özgerdilmäge diňe bir daş-töwerekdäki dünýäniň hadysalary we predmetleri däl, eýsem, adamyň özi hem sezewar edilýär.

1.4. «Dizaýn» düşünjesi

Azyk däl harytlaryň hilini ýokarlandyrmagy, adatça, dizaýnsyz göz önüne getirip bolmaýar. *Dizaýn* (iňlis. *design* – meýil, hyýal, taslama) – döredijilikli iş bolup, onuň maksady adamyň maddy we ruhy isleglerini has doly kanagatlandyran sazlaşykly predmetleýin gurşawy döretmekdir. Bu maksada senagat önümçiliginiň serişdeleri arkaly döredilýän deslapky häsiýetleriň kömegi bilen ýetilýär. Şeýle häsiýetlere zatlaryň daşky görnüşi we esasan, önümçiligiň netijeliligini we önümiň hilini ýokarlandyrmaga ýardam edýän predmetleýin gurşawa zerur funksional we kompozision bitewülik berýän gurluşlaýyn baglanyşyklar degişlidir.

Düzümde tehnika, ylym we sungat birleşýän işiň täze ulgamy hökmünde dizaýnyň kemala gelmegi nazary ders hökmünde *tehniki dizaýn*y döretdi we onuň umumy estetika bilen arabaglanyşyklaryny ýüze çykarmagyň zerurlygyna getirdi. Şeýlelikde, 1950-nji ýyllarda dörän «tehniki estetika» adalgasy dizaýnyň nazary taraplaryny kesgitleýär.

Bütewi obýektler hökmünde zatlary we predmetleri işläp taýýarlamagyň üç sany esasy görnüşi bar. *Inžener dizaýn*y tehniki gurnamanyň sazlaşykly netijesiniň we estetiki täsirliliginiň diňe hasaplama-matematiki usullar arkaly gazanylýandygy bilen (mysal üçin, demir ýol köprüsiniň gurnamasy – konstruksiýasy) häsiýetlendirilýär.

1-nji surat.

Köşgün dizaýn aýratynlygy

Çeper gurnamalaşdyrma (konstruirleme) – köpçülikleýin önümçiligiň «ýekeleýin» önüminiň estetiki we çeper taýdan oýlanyşykly mazmuny we şekili.

Bu senagat önümçiliginiň önümlerini taslamalaşdyrmagyň döredijilikli usuly bolmak bilen, ol önümiň ýokary hilini üpjün etmelidir. Utilitar we estetiki ýörelgeleriň bitewüligi usulyň aýratynlygy bolup durýar. *Utilitar ýörelge* diýlip, peýdalylyga, funksionallyga, ulanylmagynda amatlylyga, konstruktiwlige, tehnologiklige we tygşylylyga, *estetiki ýörelge* diýlip bolsa – gözellige, ajaýyplyga, täsirlilikge

we keşplilige düşünilýär. Bu düşüňjeler bir-biri bilen özara baglanyşyklydyr. Özi hem aglaba halatda utilitar ýörelge kesgitleýji we agdyklyk ediji bolmagynda galýar, ýöne ol estetiki häsiýetli we gözəl bolmalydyr.

Stayling (inlis. *styling* – stillesme) – predmetiň daşky keşbine estetiki görnüşini bermek.

Zatlaryň we ulgamlaryň dizaýn taslamalaşdyrmasy üç görnüşde amala aşyrylýar.

Non-dizaýn, ýagny dizaýn däl – adamlaryň arasyndaky estetiki däl gatnaşyklar bolup, olarda taslamalaşdyrmagyň döredijilik usullarynyň ulanylmagy mümkin bolmaýar. Bu halatda maksatnamalaşdyrmagyň werbal esasynda, ssenariý usullary arkaly ýerine ýetirýärler we özüni alyp baryş kadalarynda we düzgünlerinde hem-de beýlekilerde durmuşa geçirip, beýan edýärler.

Art-dizaýn (dizaýn-sungat) – çeper däl eseriň kabul edilýän obýektinden alynýan çeper täsirler, şekillendiriş sungatyndan täsirlenip alynýan, ýöne bu halatda utilitar funksiýalary gizlin ýa-da aýrylan adaty zatdan tapawutlylykda, duýgulara meňzeş «duýgularyň taslamalaşdyrylmasy».

Ulgamlaýyn dizaýn – çeper keşbiniň kemala getirilmeginde obýektiň mazmunyna we şekiline bütewi estetiki hem-de çeper taýdan

aň ýetirmek ýa-da gurluşlaýyn elementleriň we dolandyryjy pursatlaryň hemmesini bir wagtda hem-de özara baglanyşykda işläp taýýarlaýan işleriň maksatnamalary.

Dizaýn senagat önümçiliginde estetiki işiň taryhy taýdan şertlendirilen görnüşidir. Onuň deslapky şertleri senetçilik we amaly sungatdyr.

1.5. Dizaýnyň ösüşi (ewolýusiýasy)

Dizaýn XIX asyryň başlarynda maşyn önümçiligi we zähmet bölünişigi bolup geçýän döwründe Beýik Britaniýada döredildi. Senagat öwrülişiginden (rewolýusiýasyndan) öň senetçiniň zähmetinde dizaýn gös-göni önümiň öndürilmegi bilen utgaşýardy. Senagat zamanasynyň başlanmagy bilen dizaýner önümleriň nusgalaryny (prototiplerini) döredip başlady, ol önümler maşynlaryň kömegi bilen köpçülikleýin öndürilýärdi.

Eýýäm 1800-nji ýylda Angliýada, Fransiýada, Germaniýada we Awstriýada binagärlikde we mebel ýasamakda köp sanly stiller döreýär. Häzirki zaman amaly sungatynyň nazaryýetini esaslandyryjy Jon Raskin özüniň «Häzirki zaman nakgaşlar» atly kitabynda (1843 ý.) sungatyň esaslaryny seljermek bilen, nakgaşlary tebigata dolanmagyň, ony öwrenmegiň zerurdygyna düşünmäge çagyýar. Onuň aýdyşy ýaly: «Hakykatyň sadadygy sebäpli, sungat hem sada bolmalydyr». Raskin geçmişiň beýik eserlerine öýkünän we häzirki zamanyň ruhuny hakyky beýan etmek ukybyny ýitiren XIX asyryň sungatyndaky pese gaçyş elementlerini görkezipdir.

Maşyn önümçiligi täze orta synpyň döremegine getiripdir, onuň bähbitleri medeniýet ulgamy bilen däl-de, girdejliler bilen şertlendirilipdir. Senagat taýdan ösüş Angliýada ägirt uly şäherleriň döremegine getirdi, ajaýyp köneje obajyklar tozap ýatan çöllüğe öwürüldiler. Arzan önüm, gürrüňsiz, sowatsyz halk köpçüliginiň isleglerini kanagatlandyryýardy, ýöne senetleriň köpüsi ýok edildi. 1851-nji ýylda geçirilen London Bütindünýä sergisinde ilkinji gezek dünýäniň ähli künjeklerinde öndürilen önümler jemlenipdi, köplügiň aglabasynda senagat önümçiliginiň önümleri stilleriň garyşyk görnüşindäki önümlerdi. Material we şekil bilen baglanyşyk bolmazdan reňklenen we bezelen

bu önümler halal senetçiligiň asyl döpleriniň doly inkär edilmeginde taýýarlanypdyr.

1901-nji ýylda amerikan binagäri Lloýd Raýt (1869–1959 ý.) XX asyryň dizaýnynyň esasy ýörelgesini beýan etdi. Ol önümleriň nusgalary (prototipleri) öndürilende dizaýnerleri häzirki zaman maşyn önümçiliginiň tehnologiýasyny we materiallaryň häsiýetlerini deslapdan öwrenmäge ugrukdyrypdy. 1902-nji ýylda Turinde (Italiýa) geçirilen Häzirki zaman dekoratiw (bezeg) sungatynyň ilkinji halkara sergisinde Fransiýanyň, Awstriýanyň we Germaniýanyň dizaýnerleriniň öz hususy stilini tapýandyklary aýdyň boldy. Inlis senetçi ussalarynyň in zehinlileriniň biri Çarlz R. Eşbi XX asyryň başlarynda häzirki zaman siwilizasiýasynyň maşynlary ulanmaga daýanyandygy we munuň şeýledigine düşünilmezliginde sungata goşant goşmak babatda islendik synanyşygyň, ony ugrukdyrmagyň ýa-da oňa itergi berjek bolmagyň maksada ýetmejekdigi barada ýazypdyr.

Germaniýada dizaýnyň döremegi «Werkebund» çeper-senagat birleşiginiň (1907 ý.) döredilmegi bilen baglanyşyklydyr.

Ol öz düzüminde binagärleri, suratkeşleri we senagatçylary birleşdiripdir, olaryň hemmesiniň işiniň maksady önümiň hilini gowulandyrmakdan ybarat bolupdyr. Şol ýylda hem belli suratkeş, binagär we dizaýner Peter Berens Germaniýanyň Ählumumy elektrotehnika kompaniýasynda (AEG) işe başlapdyr. P. Berensiň zähmet ýoly dizaýnerler bilen öňdebaryjy senagat kärhanalarynyň ýolbaşçylarynyň arasyndaky häzirki zaman gatnaşyklary ulgamyň asyl nusgasy bolup biler. Galyberse-de, hut 1910-njy ýylda P. Berensiň ýolbaşçylygynda AEG kärhanasynyň önümçilik binalarynyň we söwda wekilhanalarynyň binagärliğinde, senagat önümleriniň nusgalarynda, mahabatynda, söwda resminamalarynyň keşbinde şereket stilini döretmäge ilkinji synanyşyk edilipdir. Bularyň hemmesi şereketiň aýdyň tanalýan keşbini döretmelidi. 1920-nji ýylyň sepgidinde Germaniýada «Bauhauz» mekdebi döredilýär. Ol dizaýnyň ylym hökmünde düýbünü tutan taslamaçy binagärleriň, inženerleriň we suratkeşleriň ilkinji iri birleşigi bolupdyr. Dörän pursadyndan bu mekdep öz önünde üç sany aýdyň maksat goýupdyr: orta synpyň isleglerini kanagatlandyran stili döretmek; köpçülikleýin önümçilige niýetlenen önümleri taslama-laşdyrmak; ýokary hilli çig mallary ulanmak.

«Bauhauzyň» işine rewolýusiýadan soňky döwürde Russiýada çuňňur gyzyklanma bildirildi. 1920-nji ýylda bu mekdep «Tehniki estetika» adyny alan bilimleriň täze ulgamynda ylmy barlaglary alyp barýan merkezleriň birine öwürüldi. Sowet Respublikasynyň ilkinji ýyllarynda «önümçilikçileriň» – sungata, ilkinji nobatda, zatlary ýasamak, durmuşy gurnamak hökmünde garaýan adamlaryň hereketi (A. M. Rodçenko, A. Lawinskiý, W. F. Stepanowa, W. Ý. Tatlin, doganlar W. A. we G. A. Stenbergler) giň gerim aldy. Bu hereket sungat ulgamlarynyň ählisini diýen ýaly gursap aldy, ol sungatyň ösüşine täzeçilligi, tämizligi we bitewüligi bilen tapawutlanýan uly goşant goşdy. «Önümçilikçiler» hereketiniň wekilleri ahyrky maksady aýdyň görýärdiler: «bezemenlik» däl-de, durmuşy gözelligi kanunlary boýunça gaýtadan guramak.

1920–1930-njy ýyllarda dizaýn özbaşdak hünär hökmünde ABŞ-da döredi we çalt depginlerde ösüşe eýe boldy. Munuň sebäbi köpçülikleýin sarp ediş jemgyýetiniň kemala gelmeginiň işjeň prosesi bilen baglanyşyklydyr. Awtoulaglar, kir ýuwujy maşynlar, doňduryjylar, radio enjamlary, durmuş elektrik enjamlary ýaly sarp ediş harytlary 1920-nji ýylda amerikanlaryň köpüsi üçin elýeterli boldy. Olary netijeli ýerlemek üçin dizaýnerler harytlara alyjylary özüne çekýän daşky şekili berip başladylar.

Amerikanlaryň iş tejribesi sarp ediş harytlaryny ýerlemekde dizaýnyň möhüm ähmiýetiniň bardygyny işewür dünýä görkezdi. Haryt öndürijiler önümiň dizaýnyna: ilkibada öz bäsdeşleri bilen göreşiň serişdesi hökmünde, soňra – ýurduň sagdyn ykdysadyýetini dikeltmegiň usuly hökmünde has köp üns berip başladylar. Dizaýnerler önümçilik hadysalaryny we çig mallaryň häsiýetlerini öwrenip başladylar, sebäbi olar önümleriň niýetlenilişine we ulanyşyň sadalygyna, edil daşky keşplerine üns berişleri ýaly, möhüm ähmiýet berip başladylar.

Dizaýner şereketleri öz işgärler düzümine çyzuwçylary, modelçileri, inženerleri, binagärleri we bazary öwrenmek boýunça hünärmenleri işe çagyryp ugradylar. Olar, adatça, diňe bir harytlaryň dizaýny bilen meşgullanman, eýsem, olaryň gaplanyşyna, satuw ýerlerine we witrinalara, söwda sergilerine, şeýle hem täjirçilik binagärligine aýratyn üns berdiler.

Ikinji Jahan urşundan soň dizaýnyň ösüşinde iki sany ugur kemala geldi. Olaryň biriniň wekilleri elitar häsiýetli ugry aň ýetirip ýaýradýar-

dylar, köpçüligiň estetiki ösüşine ýardam etmegi dizaýnerleriň ahlak borjy hökmünde nygtaýardylar. Beýleki ugruň wekilleri has demokratik garaýyşlara eýerip, köpçülige onuň alasy gelýän zatlaryny bermäge ymtylýardylar we bu meýil täjirçilik üstünligi bilen şertlendirilýärdi.

Senagat dizaýnynyň ýene bir ajaýyp hadysasy (fenomeni) «Sony» (Ýaponiýa) şereketi boldy. Ikinji Jahan urşy tamamlanan badyna (1946 ý.) aragatnaşyk boýunça döredilen kiçijik kompaniýa absolyt başlangyç badalgasy boýunça dizaýndaky nusgawy ýagdaýy – çökgünlik arkaly täzelenmegi ýatladyardy. Kompaniýany döretmek pikiri şereketiň geljekki tehniki genisi Masary Ibuka degişli.

Ilkibada şereket çig tüwiniň we hamyryň elektrik geçirijilik ýörelgesine esaslanýan elektrik tüwi gaýnadyjylary, soňra hojalykda ulanylýan çörek bişiriji elektrik peçlerini öndürmäge synanyşdy: munda tüwi ýa-da hamyr guraýardy, gaplaryň diwarjyklarynyň arasyndaky elektrik zynjyrynyň arasy açylýardy we şeýdip, bularyň hiç biri hem başa barmady. Edilen tagallalaryň hemmesi elektrik gyzdryjylary öndürmek bilen tamamlandy, olaryň köçelerdäki bazarlarda satylyşy erbet hem däl. Soňra şekeret diňe ýerli ýapon stansiýalaryny diňläp bolýan, orta tolkunlardaky ýaýlymy kabul etmäge ukyply köne radio enjamlaryna çatylýan gysga tolkunly goşmaça enjamlary öndürmäge girişdi. Bu önümler sadaja radiogurluşly we diňe bir radioçyraly ýönekeý agaç gutujyklar görnüşindedi.

Mundan soň «Sony» şekereti özüniň hususy, unikal ugruny işläp taýýarlamaga girişdi. Ol ugur tehnologiýa taýdan in sygymly täze harytlaryň önümçiliginde täzeçillik hökmünde kesgitlenipdi. Olaryň ilkinjileri magnitofonlar bolup, bu enjamlar kazyýet önümçiliginde çykyşlary ýazmak üçin, soňra oň diňlenmegi gadagan edilen inlis dilini işjeň ulanýan mekdepleriň lingafon otaglarynda ulanmak üçin teklipl edildi. Dogrusy, magnitofonlar uly göwrümlidi we adamlaryň öz pul serişdelerine satyn almagyna niýetlenen däl. Ilkinji orta göwrümlü magnitofon diplomat çemodandan uly, ýöne uzak ýola alnyp gidilýän çemodandan kiçidi. Bu bir sada, bir tizlikli we berk mehanizmd. Onuň her indiki modifikasiýasy has özüne çekiji dizaýny bilen tapawutlanýardy. Şunuň ýaly magnitofonlary öndürmek şekeret üçin tehniki gahrymançylyk görkezen ýalydy, bu, aýratyn hem, enjamyň göwrümini kiçeltmek meselesi babatda şeýledi. Tranzistorlaryň peýda bolmagy düýpgöter täze çözümleriň tapylmagyna itergi berdi.

Enjamlaryň kiçeldilmegi we jebisje bolmagy ýaponlara hemme wagt hem ýaraýardy. Şereketiň ýolbaşçylary mümkin boldugyça kiçi, kisä salaýmaly radio enjamyny döretmegi öz önlerinde maksat edip goýdular. Hünärmenler dizaýn ýörelgesiniň indi önümiň ahyrky funksiýasyndan başlangyç nokada çenli hereket edilmelidigine düşündiler. Hemmelere aýan bolýança, geljekki funksiýanyň nähilidigini önünden bilmek we kesgitlemek heniz näbelli bolup galýardy. Nähili ajaýyp bolsa-da, diňe inženerçilik ylmy barlaglary bu netijä getirip bilmezler. Şereketiň ýolbaşçylary sazda we kinoda, model sungatynda, binagärlikde we ş.m. häzirki zaman ösüş ugurlaryny duýmak üçin döredijilik elitasy bilen isleglere aň ýetirip, gatnaşyklary ýola goýýarlar.

Elbetde, «Sony» şereketiniň mysaly ýeke-täk dälidir. Şunuň ýaly diňe hünär derejesindäki dizaýn ulgamyna degişli çözgütleriň gözlegleriniň sany onlarçadyr. Şunuň bilen baglylykda, şereketiň toplan tejribesiniň dizaýn babatda бүтін dünýäde toplanan tejribe bilen utgaşyandygyny bilmek gyzyklydyr. «Sony» şereketiniň önümleri özüni güjeňläp duran däl, olar sada, görüp bir zada meňzedilmek häsiýetlerinden mahrum. Şereketde işleýän suratkeşleriň atlaryny hiç ýerden hem, hiç bir ýagdaýda-da bilmek mümkin däl. Bu ýagdaý бүтін ýapon dizaýnyna mahsus anonim şereket dizaýnynyň mysalydyr.

Dogrusy, beýle diýildigi ýapon dizaýnerleri durmuşda ulanylýan tehnika az üns berýärler diýildigi dälidir. Bu halatda biz döredijiligiň başgaça filosofiýasynyň bardygyny görýäris. 1950–1960-njy ýyllarda ýokary hilli radio we telewizion enjamlary eksport edip başlamak bilen, «Sony» şereketi önümleriň daşky keşbini mümkin boldugyça kiçeltmek (miniaturlemek) ösüş ýoly bilen gitdi we sadaja çözgütleriň mümkin bolan ýokary derejesine ýetdi. Ol keşp döredijilikdäki dörän erkinligi diňe çeper we şüweleň maksatlaryna gönükdirmäge ýol bermedi. Miniaturlemek – durmuş şertlerinde tehnikanyň awtonomlygy ýörelgeleriniň biri, gulluk (iş) maksatlary üçin (ýazgy diňlemek, wideokamera surata düşürmek, sesi we şekili montaj etmek) örän çylşyrymly enjamlaryň ulanylmagy. Muňa garamazdan, elbetde, şereketiň dizaýnerleri tehnikada bolup geçýän stilistik özgermeleri göz önünde tutýan bolsalar-da, barybir olar özlere has ýakyn ýumşak, sazlaşykly, ýiti bolmadyk bitarap öwüşgindäki reňkli, göze ilip durmaýan metal bilen plastigiň utgaşmasyny ulanmaga ýykgyň edýärler.

1960–1970-nji ýyllarda dizaýnerleriň döredijiliginde täze ugurlar, mysal üçin, «gumanitar dizaýn» ugry (ösýän ýurtlar, ilatyň garyp gatlaklary, garrylar, maýyplar üçin) we «kompýuter dizaýny» ugry peýda boldy. 1980–1990-njy ýyllarda dizaýn iki sany gapma-garşy, ýöne birtaraplaýyn ýörelgeleriň – sap arassa sungat we täjirçilik üstünligini gazanmaga ymtylmak ýörelgeleriniň çägi bilen oňmady. Ol täze, dürli garaýyşly (plýuralistik) konsepsiýalary kabul etdi. Kem-kemden gerimi giňeýän sintetik polimerleriň elýeterliligi dizaýnere şekil, reňk we çig malyň teksturasy bilen seljermeleri geçirmek üçin has köp erkinlik berdi.

Häzirki zaman dizaýnynyň ösüşiniň esasynda, ilkinji nobatda, adamyň ruhy islegleri we aýdyňlyga ymtylma ýatyr.

Häzirki wagtda biziň durmuşymyza tehnikanyň ähmiýetiniň agdyklyk edýän şertlerinde, öňki döwürlerden has beter, «umumy dil tapyşyp bolýan» zatlary, nämä niýetlenendigi we olardan nähili peýdalanmalydygy aýdyň taslamalaşdyrylan zatlary edinmek möhümdir. Dizaýnyň önünde durýan wezipeler hem mydama-da şeýledi, ýöne bu günki günde olar aýratyn ähmiýete eýe bolýarlar. Enjamlaryň içindäki mehanizmleriň göwrümleri şeýlebir kiçeldi welin, olar indi zatlaryň şekilini şertlendirmegini bes etdiler. Mikroelektronikanyň ulanylmagynda ýasalýan önümler dizaýnerleriň öz islegi boýunça islendik daşky keşbe eýe bolup bilerler.

Häzirki zamanda öňde duran wezipe «hoşniýetli» keşpdäki harytlary öndürmekden ybaratdyr. Bu bolsa dizaýnyň, umuman, täze konsepsiýasydyr. Ol ilkinji önümleri alyjylary gorkuzan kompýuter önümçiligi senagatynda döredi. Kompýuterleri has özüne çekiji etmek üçin dizaýnerler we programma düzüjiler köp tagalla etmeli boldular.

Dizaýn bilen *ergonomika* (grek. *ergon* – iş + *nomos* – kanun) ysnysykly baglanyşyklydyr. Bu ylym adam üçin kämil gurallary we amatly iş şertlerini döretmek maksady bilen, iş hadysalarynda adamyň funksional mümkinçiliklerini öwrenýär. Ilkibada ergonomika şeýlebir uly ähmiýeti bolmadyk meseleleri çözüýärdi, ýöne häzir onuň ýörelgeleri harytlaryň giň sanawynyň dizaýnynda ulanylýar. Ergonomikanyň düýp mazmuny zähmet gurallaryny we dürli önümleri olary

ulanjak adamlaryň fiziologik aýratynlyklaryna uýgunlaşdyrmakdan ybarat. Ergonomiki talaplar diňe bir ýörite maksatly harytlaryň däl, eýsem, umumy maksatly harytlaryň hem taslamalaşdyrylmagyn-da göz önünde tutulýar. Mysal üçin, ergonomiki dizaýn öýlerde we edaralarda ulanylýan mebeliň, durmuş enjamlarynyň we beýleki sarp ediş harytlarynyň aňrybaş amatly şekiliniň bolmagyny üpjün edýär. Şlýapa, maşyn ýa-da gazan satyn alnanda adam olaryň amaly taýdan amatlylygy ýörelgesinden hem, modanyň ýörelgesinden hem ugur alýar. Alyjy üçin alnan zatdan peýdalanmagyň ýakymly bolmagy möhümdir. Köpçülikleýin önümçilik şertlerinde bu talaby diňe dizaýn ödäp biler.

1.6. Türkmenistanyň taryhy-medeni ýadygärlikleriniň we binalarynyň dizaýny

Hormatly Prezidentimiziň başlangyjy boýunça milli mirasymyzy öwrenmek, ösdürmek we dünýä ýaýmak barada amala aşyrylýan işler barha ýaýbaňlanýar. Ýeri gelende bellesek, häzirki wagtda taryhy-medeni ýadygärliklerimizi we gymmatlyklarymyzy aýawly saklamak, dikeltmek, goramak hem-de ýurdumyzyň çägin-däki ýadygärlikleri öwrenmek, wagyz etmek boýunça geçirilýän işler döwlet derejesinde uly ähmiýete eýedir. Gahryman Arkadagymyzyň tagallasy bilen taryhymyzyň, milli medeni gymmatlyklarymyzyň ylmy esasyda öwrenilmegine giň ýol açyldy. Halkymyzyň baý ruhy mirasyny gorap saklamak maksady bilen, Türkmenistanda döwlet taryhy-medeni goraghanalar döredildi. Ol ýerlere syýahatlary gurnamak, taryhy maglumatlary ýaş nesillere ýetirmek olarda watansöýüjilik, öz geçmiş taryhyňa buýsanç we gyzyklanma duýgularyny döredýär. XIX–XX asyrdaky giň gerim alyp, Türkmenistanyň taryhy-medeni goraghanalarynda birnäçe arheologik işleri geçirildi. Gadymy Merw, Köneürgenç, Nusaý, Parfiýa döwriňiň gala ýadygärliklerinde gazuw-agtaryş we ylmy-barlag işleri Beýik Ýüpek ýolunyň taryhy medeni mirasyny öwrenmek boýunça işleriň çäklerinde alnyp barylýar. «Mirasly il mizemez» diýilişi ýaly, arheologik gazuw-agtaryş işleriniň netijesinde tapylan taryhy tapyndylar Türkmenistanyň baý, özboluşly medeni mirasyny şö-

lелendirýär. Türkmeniň taryhy şäherleri, döreden baý medeniýeti we sungaty, guran binalary Merkezi Aziýanyň medeniýetiniň ösmegine öz oňyn täsirini ýetirip gelipdir. Ymaratlaryň, köşkleriň, ýaşaýyş jaýlarynyň, hatda gara öýleriň gurluşy, çeperçilik bezegi we dizaýny, bir-birini yzygiderli çalşyp gelen şäherleriň täsin ýerleşiş ulgamy başga hiç bir ýerde gaýtalanmaýan özboluşly sungat bolup durýar.

Köneürgençdäki ajaýyp binalar birnäçe ýygynçylyklara sezewar bolandygyna garamazdan, abat saklanyp galypdyr. Olar 2005-nji ýylda ÝUNESKO-nyň bütindünýä mirasynyň sanawyna girizildi. Köneürgenjiň binagärlik ýadygärliklerinde Merkezi Aziýanyň binagärlik sungatynyň ähli öwüşginlerini we usullaryny, ähli bezeg görnüşlerini görmek bolýar. Bu ýerde çig ýa-da bişen kerpiçden dikeldilen gurluşyklar-da, köklerini gadymyýetden alyp gaýdýan ýönekeý, bir otagly üsti gümmezli binalar-da, uzak ösüş taryhyny başdan geçiren, birnäçe gezek rejelenen we üýtgedilip gurlan, çylşyrymly düzümlü ymaratlar-da bar. Olarda gurluşyk konstruksiýalarynyň örän dürli-dürli görnüşlerini, gümmezleriniň seýrek duşýan nusgalaryny görmek bolýar. Köneürgenjiň ýadygärlikleri ymaratlaryň gümmeziniň iç ýüzüniň daýanç esasynda ýelkenden «mukaznaş» diýlip atlandyrylýan has çylşyrymly görnüşine çenli ösüş ýoluny aýdyň görkezýär. Bu usulyň ýerli ussalar tarapyndan ýokary kämillik derejesine ýetirilendigi hem aýratyn belenilmäge mynasypdyr. Galyberse-de, bu şäheriň iň saýlama ýadygärlikleri bezeg sungatynyň ýokary derejesine eýe bolmagy bilen hem tapawutlanýar. Olar birsydyrgyn reňkli ýalpyldap duran syrçaly kerpiç-jikleriň esasynda nusgawy arap (musulman) sungatynyň iň kämil nusgalaryny özünde jemleýär. Reňkleriň sazlaşygyndan emele gelýän täsin öwüşginleri we geometrik nagyşlaryň emele getirýän ajaýyp şekilleri bilen olar Samarkandyň, Hyradyň, Hywanyň döwrüne degişli ajaýyp bezegli ýadygärlikler bilen diňe bir bäsleşmän, eýsem, olardan ýokarda durýar.

Köne we Täze Nusaý galalary üstünden 2 müň ýyl geçendigine garamazdan, daşky çägiňiň ilkibaşky görnüşini we ýerli medeniýet bilen Gadymy Grek we Gadymy Rim sungatynyň sazlaşygyndan

emele gelen siwilizasiýanyň yzlaryny öz gatlaklarynda häzire çenli saklapdyrlar. Nusaýda gazuw-barlag işleri indi 80 ýyldan gowrak dowam edýär we häzir bu ýerde türkmen, rus, italýan alymlary arheologik gazuw-barlag işlerini alyp barýarlar. Şonuň bilen birlikde, üsti açylan gadymy desgalaryň diwarlarynyň galyndylaryny, ýüze çykarylan arheologik materiallary berkitmek, rejelemek işlerini amala aşyrýarlar. Nusaýda tapylan pil süňkünden ýasalan, inçe sungatyň önümi bolan, bahasyna ýetip bolmajak şabadalaryň (ritonlaryň) toplумы, ellinçilik mekdebine eýerip mermerden ýonulyp ýasalan ajaýyp heýkeller, altýndan we kümüşden ýasalan täsin önümler bu gün Türkmenistanyň muzeýleriniň tekjelerini bezeýär. Bu ajaýyp tapyndylaryň ýüze çykarylan ýeri bolan Nusaýyň gadymy ybadathanalarynyň galyndylaryny öwrenmäge gyzyklanma bildirýän daşary ýurtly arheologlaryň sany barha artýar. Parfiýanyň täsir ediji, we özüne çekiji güýje eýe bolmagy, onuň bezeg дәpleriniň ençeme nagyşlarynyň, binagärçilik ýörelgeleriniň, dizaýnerçilik aýratynlyklarynyň asyrlardan-asyrlara aşyp, bu günki türkmen durmuşynda dowam etdirilmegine sebäp bolupdyr. Ajaýyp şabadalaryň ýüze çykarylanyna bary-ýogy ýarym asyrdan gowrak wagt geçenem bolsa, olar biziň milli özboluşlylygymyzyň aýrylmaz bölegi bolmak bilen, Türkmenistanyň gadymy medeniyetiniň hakyky nyşanyna öwrüldi.

Paýtagtyň baş gözelligleriniň biri Galkynyş meýdançasydyr. Onuň merkezinde beýik sütün (stela) ýokary galýar. Onuň daş-töwereginde

2-nji surat. Türkmenistanyň taryhy-medeni ýadygärlikleri

3-nji surat. *Türkmenistanyň Prezidentiniň
«Oguzhan» köşkler toplumy*

beýik binagärlik toplumlary, ilki bilen, Türkmenistanyň Prezidentiniň «Oguzhan» köşkler toplumy ýerleşýär. Ol özüniň täsin binagärliги bilen tapawutlanýar

Şeýle-de meýdançanyň töwereginde Türkmenistanyň Goranmak ministrliginiň Raýat goragynyň we halas ediş işleri boýunça Baş müdirliginiň, Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň baş binasynyň we «Nusayý

myhmanhanasynyň täze jaýlary ýerleşýär.

Meýdançanyň ortasynda duran sütün türkmen halkynyň döwletlilik ruhuny, Garaşsyzlygyny we hemişelik Bitaraplygyny, joşgunly döredijilik äheňini amala aşyrmaga gönükdirilendir. Onuň asmana gönükdirilen gymmatbaha gara ýaşyl daşdan bolan gasyn-gasyn sütüni Türkmenistanyň beýik maksatlara alyp barýan beýik işleriniň ýeňişli ädimlerini aňladýar. Pöwrize-gök reňkli globusda oturdylan Türkmenistanyň Prezidentiniň altyn şandarty (tugy) milli we umumadamzat gymmatlyklarynyň bitewüligini, döwlet Baştutanymyz Gurbanguly Berdimuhamedowyň işjeň parahatçylyk söýüjilik syýasatyny özünde jemleýär.

Binada Ýer şarynyň şekiliniň bolmagy döwletiň hemişelik Bitaraplyk derejesiniň özboluşly düşündirilişi bolup, ol biziň ýurdumyzyň ähli täze we oňyn zatlary açyk kabul edýändigini, onuň goňsuçylyk we parahatçylyk söýüjilik däplerini ýöredýändigini, häzirki zaman wajyp wezipeleri çözmekde hyzmatdaşlyk, Ýer ýüzüniň ähli halklarynyň bähbidi ugrunda ählumumy ösüşe ýardam etmäge Türkmenistanyň taýýardygyny görkezýär.

Soňky ýyllarda Türkmenistanda ähli binagärçilik-çeper bezegiň esasy ideýasy bolan sekizburçly ýyldyz çuňňur filosofik manyly we taryhy kökli milletiň nesilbaşysy – Oguz handan gaýdýan köpmanyly nyşandyr. Bu gün bu nyşan geçmiş, häzirki zaman we geljek bilen

áýdyň baglanyşdyryjy zynjyr bolup, türkmen halkynyň köp nesilleriniň ruhy we taryhy gatlamaşygyny aýratyn belleýär. Bu keşp Oguz hanynyň ýyldyzy görnüşindäki suw çüwdürimleriniň toplumynda-da öz beýanyny tapýar. Suw çüwdürimleriniň töweregi türkmen tebigatynyň gözelligini, onuň egsilmez baýlyklaryny, edilýän alada berýän jogabyny we oňa bolan wepaly söýgini görkezýän owadan güllerden nagyşlanan tebigy haly bilen örtülendir.

2000–2001-nji ýyllarda Aşgabatda birnäçe belli ýadygärlikler gurlup, olar bina-gärçiligiň we heýkeltaraşlygyň in gowy bitewüligini emele getirýär. Paýtagtyň in dabaraly gözelligi Garaşsyzlyk binasydyr. Onuň beýikligi 118 metr bolup, töwereginde Türkmenistanyň orta asyrlarda ýaşan döwlet işgärleriniň, akyldarlarynyň we şahyrlarynyň heýkelleri oturdylypdyr. Binanyň içinde muzeý ýerleşýär. Onuň eksponatlary Türkmenistanyň taryhy, özbaşdaklygynyň gözbaşy barada gürrüň berýär. Binanyň töweregindäki giň meýdanda gelsikli seýilgäh bolup, ol agaçlaryň we gyrymsylaryň täsin (ekzotiki) görnüşleri bilen bezelendir. Seýilgähiň tutuş meýdanynda ýerleşen owadan suw çüwdürimleri salkynlyk berýär.

Bitaraplyk binasy. Täze tehnologiýalaryň mümkinçilikleri bilen emele gelen has döwrebap owadanlyk binanyň böleklerinde we onuň bezeginde öz beýanyny tapýar. Bu gije-gündiz gören gözleri özüne çekýän maýak, özüniň gözelligi we täsin keşbi, ululygy bilen haýran galdyryp, ýakymly duýgulary döredýär. Bitaraplyk binasynyň esasy kompozisiýasy türkmenä döp bolan, üç aýakda berk durýan, ot yakylanda gazanyň aşagyn-da goýulýan tagandyr. Bu áýdyň keşp görnüp duran millilik bilen öý ojağynyň odunyň öçmezligini – döwlet diýlip atlandyrylýan umumy öýüň berkdigini aňladýar.

4-nji surat.
Garaşsyzlyk binasy

5-nji surat.
Bitaraplyk binasy

6-njy surat.
Konstitusiýa binasy

Türkmen paýtagtynyň günortasynda ýurduň Esasy Kanunynyň 20 ýyllyk şanly baýramynyň şanyna 2011-nji ýylyň maýynda gurlan Konstitusiýa binasy paýtagtyň esasy gözəl ýerlerine degişlidir. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň ägirt uly taryhy muzeýi bolan binagärçilik-çeper toplum diňe bir Aşgabadyň bezegi we gözelligi bolman, eýsem, onuň möhüm jemgyýetçilik-syýasy we medeni aň-bilim merkezidir. Ol döwürleriň we nesilleriň üznüksiz arabaglanyşygyny, türkmen halkynyň mizemez bitewüligini we agzybirligini, onuň parahatçylygyň we döredijiligiň beýik ynsanperwerlik gymmatlyklaryna üýtgeşsiz meýillidigini aňladýar. Milli binagärliğin gowy däpleriniň häzirki zaman binagärlik we inžener-tehniki çözgütleriniň sazlaşykly bolmagy, bu bina özboluşlylyk we aýratyn öwüşgin berýär. Şeýle-de ol Orta Aziýadaky iň ägirt binalaryň biridir. Binanyň beýikligi 185 metrdir. Kompozisiýanyň merkezinde beýikligi 91 metr bolan dörtgyraňly diň bar, onuň ähli tarapy türkmen gölleri bilen bezelip, üstünde baş ýyldyzly altyn ýarymaý bolan inçe gümmez oturdylandyr. Ol Oguz hanyň meşhur ýyldyzy görnüşindäki 27 metrlik binýadyň we 10 metrlik daş-töwereginde portikler, suw çüwdürimleri we owadan basgançaklary bolan platformanyň üstünde durýar. Binanyň daş-töwereginde abadanlaşdyrylan suw çüwdürimli we tokaý zolakly meýdan bar. Toplumyň içinde alty zal, beýik türkmen döwletleriniň baýdaklary

7-nji surat. «Türkmenistan» teleradiomerkezi

goýlan giň, owadan bezelen hollar, dynç alynýan, garaşylýan ýer, 200 orunlyk maslahatlar zaly, 50 orunlyk mejlisler zaly okalgaly we kompýuter zally kitaphana, sowgatlar üçin dükkan, kafeteriý we beýleki zatlaryň bir topary ýerleşýär. Binanyň 19-njy gatynda syn edilýän meýdança bolup, ondan paýtagtyň ajaýyp keşbi görünýär.

«Türkmenistan» teleradiomerkezi paýtagtyň günortasynda, Köpetdagyň gerşiniň üstünde ýerleşýär. Ägirt uly inžener-tehniki desga şäheriň islendik ýerinden seredeniinde

hem görünýär. Elbetde, bu gurluşy boýunça çylşyrymly binanyň aýratynlygy onuň binagärçiligi, daşky gurluşynyň we dizaýnynyň üýtgeşikligidir, gaýtalanmaýanlygydyr. Teleradiomerkeziň üstünde güýçli antenna bolan 211 metrlik merkezi bölegi Oguz hanyň sekizburçly äpet ýyldyzy görnüşinde bolup, iki tarapyndan ýörite berk aýna bilen örtülendir. Gündizine ol gün şöhlesine ýalpyldaýar, ýyldyzyň şöhlesi uzakdan görünýär, gijesine bolsa ýşyklary we illýuminasiýasy bina toplumyna gaýtalanmajak reňk berýär.

Toplumyň esasy bölegi 31 gatdan durýar. Onda studiýalardan we beýleki ýöriteleşdirilen ýerlerden başga edara otaglary, işgärler üçin naharhana we dynç alyş otaglary, kafeteriý ýerleşýär. 29-njy gatda aýlanýan restoran bolup, ondan paýtagtyň gозelligine giňişleýin syn etmek bolýar. Merkez häzirki zamanyň iň kämil telekommunikasiýa enjamlary – tele we radio apparaturalaryň täze görnüşleri, montaj, grafiki studiýalar we beýlekiler bilen üpjün edilendir. Şeýle-de onda iň täze ýşyklandyryş, ses we beýleki tehniki ulgamlar bardyr, olaryň kömegi bilen žurnalistler wakalaryň bolýan ýerinden gepleşikleri tiz taýýarlap, alyp baryp bilýärler.

Nika köşgi ýa-da «Bagt köşgi» bir-birini söýýän ýürekleri birleşdirmäge, täze maşgalalary döretmäge niýetlenip, türkmen paýtagtynyň günorta-günbatar böleginde bina edildi. Ol şäheriň bu böleginde soňky ýyllarda bina edilen ähli amatlyklary bolan ýaşaýyş jaýlary, «Ýyldyz», «Aşgabat» myhmanhanalary, Golf kluby ýaly binagärçilik toplumyna goşulyp gidýär. Köşgüň ýerleşen beýikliginden paýtagtyň owadan görnüşini we Köpetdagyň eteginiň gозelligini görmek bolýar. Köşgüň binagärlik keşbi hem üýtgeşik. On bir gatly, meýdany 38 müň gektardan gowrak üç basgançakly binadyr, onuň her tarapy sekizburçly ýyldyz görnüşindedir. Onuň uly sütünleriniň ýokarsyndan görünýän kub (dörtburçluk) 32 metrlik Ýer şary – Türkmenistanyň kartasy çekilen globusy özünde ýerleşdirýär. Köşk suw çüwdürimleri bilen gurşalyp, agşamlaryna owadan reňkli çyralar bilen ýşyklandyrylýar. Köpugurly merkezde nikalary dabaraly resmileşdirmek üçin niýetlenen alty sany zal bolup, olaryň her biriniň öz ady bar. Ondan başga-da toý dabaralary üçin

8-nji surat.
«Bagt köşgi»

niýetlenen üç zaly 500 we 1000 orunlykdyr. Dokuzynjy gatynda nika gyýylyan in uly – Altyn zal ýerleşýär. Köşkte birbada ýedi jübüt ýaş çatynjany bellige almak üçin şertler döredilen. Bu ýerde ýedi sany banket zaly, iki kafe, toý üçin gerekli hyzmatlary etmek üçin nokatlar, şol sanda toý köýnekleri, maşynlary bezeýän, zergärlik önümlerini girewine berýän milli şaý-sepler salonlary, fotosalon we gözelligi salony, 22 orunlyk ähli şertleri bolan myhmanhana ýerleşýär. 3-nji we 4-nji gatlarynda edara jaýlary we arhiw ýerleşýär.

1.7. Türkmen zergärlik sungatynyň döp-dessurlarynyň häzirki zaman bilen sazlaşygy

Ajaýyp görk-zynata, älemgoşar öwüşginli daşlara, tyllaýy şelpele-ri hoş owaza beslenen milli şaý-seplerimiz halkymyzyň dünýä medeniýetiniň genji-hazynasyna goşan gymmatlyklarynyň näýbaşy görnüşleriniň biridir. Gözelligi hem nepisligi bilen haýran galdyryan şaý-sepler gözbaşy münýyllyklaryň jümmüşine siňip gidýän, adamlaryň kalbyna gözelligi yhamyny bagyşlaýan türkmen milli medeniýetiniň aýrylmaz bölegi bolup, biziň günlerimize çenli özüniň asyl görnüşinde gelip ýetipdir. Arkadag Prezidentimiziň tagallasy bilen Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe milli medeni mirasymyzy, ýagny türkmen halkynyň halk döredijiligini, senetleri, halyçylyk, zergärlik, aýdym-saz sungatyny, tanslary, döp-dessurlary, milli binagärlik we çeperçilik döplerini aýawly saklamak, çuňňur öwrenmek we giňden tanyşdyrmak boýunça işler giňden ýaýbaňlandyrylýar.

Türkmen halkynyň zergärlik sungaty öz gözbaşyny gadymy döwürlerden alyp gaýdýar. Asyrlar boýy bu gadymy senediň inçe syrлары arkama-arka miras galdyran ezber elli zergär ussalar öz sungatyny yzygiderli kämilleşdirip, ussatlygyň ýokary derejesine ýetmegi başarypdyrlar. Zergärlik inçe sungat bolup, ol döredijilik ussatlygy talap edýär. Zergäriň ussahanasyndan çykýan özboluşly ses joşgunly mukam, zähmet owazy bolup ýaňlanýar. Türkmen zergärleri kümüş şaýlary ýasanlarynda dürli tärlerden, ýagny çekiçläp ýasamakdan, guýmakdan, galyplamakdan we altyn çäymakdan peýdalanypdyrlar. Türkmen zergärleri baryp orta asyrlarda gyzyly we kümşi gymmat bahaly daşlar bilen sazlaşdyrmagy başarypdyrlar. Olar tehniki döpdessurlary we ýokary estetiki kanunlary ussatlyk bilen taýýarlamak

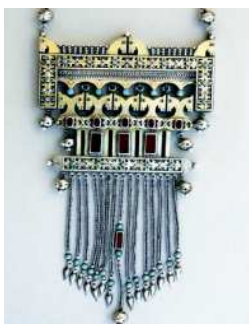

endigini işläp düzüpdirlir. Bu bolsa şu günki gün hem täze çözgütler we gözlegler bilen öz ýörelgesini dowam etdirýär. Gymmat bahaly daşlardan monjuk, asyk, ýüzük ýaly şaý-sepleri ýasamak Parfiýa döwletiniň paýtagty Nusaýda has hem ýörgünli bolupdyr. Şol ýerden tapylyan ýüzükleriň gaşynda möhür şekiliniň bardygy hem zergärçiligiň bu ýerde ýokary derejede bolandygyny görkezýär. Türkmenler şaý-sepleri, esasan hem, kümüşden ýasapdyrlar. Sebäbi kümüş saglyk üçin peýdaly bolupdyr. Kümüş köp kesel döredijileri ýok edýär, bedeniň gan aýlanyşyny sazlamaga ýardam edýär.

Şaý-sepleriň daşky keşbinde gymmat bahaly daşlary ýerleşdiripdirler. Altyn-kümşe asylylygy, päkligi saklaýan serişde hökmünde garapdyrlar. Aýal-gyzlaryň bezeg şaý-seplerine ýerleşdirilen hakyk daşyny öýe bagt getirýän, gözüň görejinini goraýan jadyly daş hasaplapdyrlar. Şoňa görä hem ussalar bezeg şaý-seplerinde hakyk daşyny köpräk ulanypdyrlar. Şeýle hem hakyk daşynyň töweregini kiçijik pöwrize daşy bilen bezäpdirler. Munuň özi şaý-sepleriň owadanlygyny, çeperçilik bezegini we nepisligini has artdyrypdyr. Olaryň gögümtil-mawy reňkde bolmagy bolsa, şaý-sepleriň daşky keşbini göze has ýakymly görkezipdir. Kümüşçi zergärleriň ýasan gadymy bezeg şaý-sepleriniň arasynda tumarlar, sagdaklar, çekelikler, gupbalar, şelpeler, bilezikler, ýüzükler, gulakhalkalar, şelpeli gursakçalar, saçujular, dagdanlar, başsimli, altysimli çaňňalar, şelpeli maňlaýlyklar, sümsüleler, asyklar, yeňselikler, bukawlar, egmeler we beýleki bezegleriň onlarça görnüşi bolupdyr. Tumarlar üçburç silindir görnüşli bolup, ýasalys, dizaýn we bezeliş aýratynlyklary boýunça bir-birinden tapawutlanýar. Ol zenanlara aýratyn bezeg beripdir. Bilezik içi ýylmanak görnüşinde bolup, goşara dakylpdyr. Gülýaka bolsa zenan kalbynyň goragçysydyr. Şaý-sepler daşky sypatlary, milli häsiýetleri bilen utgaşyp, şol halkyň milli derejesini kemala getirýär. Şonuň netijesinde her bir halkyň milli ýörelgelerinden ugur alýan egin-eşiklerinde, şaý-seplerinde özboluşly aýratynlyklar saklanýar. Şaý-sepleriň öz gözbaşyny ýönekeý nusgalarda, ilkidurmuş döwründen alyp gaýdýandygy barada taryhy çeşmelerde bellenilýär. Goňurdepeden, Änewden, Altyndepeden, Dehistandan tapylyan bezeg şaýlarynda birmeňzeşlik saklansa-da, olar gitdigiçe dürli görnüşli nusgalarda sungat derejesine ýetirilipdir. Türkmen şaý-sepleri özboluşlylygy we deňsiz-taýsyzlygy bilen tapawutlanýar, şeýle şaý-sepler başga hiç bir halkda duş gelmeýär. Her bir şaý-sep başarjaň elleriň

önümi bolup, akylyňy haýran edýär. Gadymyýetden gözbaş alýan milli şaý-seplerimize bolan isleg we talap örän uly bolupdyr. Türkmen halkynyň zergärlik sungaty diňe hünär bolmak bilen çäklenmän, eýsem, durmuş zerurlygydyr, onuň öz pelsepesi we dünýägaraýşy, çeperçilik hem-de ynsanperwerlik ýörelgeleri bar. Gadym döwürlerden bäri meşhur bilezikler hem ünsüni özüne çekýär. Nusgawy türkmen şahyrlarynyň köpüsiniň zergär bolanlygy-da tötänlik däl. Olar şu kär bilen gün-güzeranlaryny aýlap, özlerini tutuşlygyna bu sungata bagyşlapdyrlar. Akyldar şahyrymyz Magtymguly Pyragy hem şahyrcylykda bolşy ýaly, zergärlikde hem şan-şöhre eýe bolupdyr. Ol türkmen halkynyň tutuş medeniýetini, şol sanda zergärlik sungatyny öz ady bilen şöhratlandyrypdyr. Magtymgulynyň döwürdeşi, halkyň arasynda ajaýyp şahyr we serkerde hökmünde meşhurlyk gazanan Magrupy hem ussat zergär bolupdyr. Altyn-kümşe beslenen ölmez-ýitmez sungata önjeýli goşant goşan ençeme zergärleriň atlaryny halk öz hakydasynda saklap gelyär. Türkmen nakyllarynda-da gymmat bahaly metallaryň, daşlaryň gadyry, jemgyýetçilik orny, häsiýetli alamatlary nygtalýar.

9-njy surat. Zergärlik önümleriniň görnüşleri

Altyn we kümüşden, gymmat baha we sintetiki daşlardan nepis bezeg şaý-seplerini senagat önümçiligi esasynda taýýarlamak türkmen milli zergärlik senediniň düýpgöter täze bir ugry bolup kemala geldi. Häzirki döwürde önümçilik kärhanasynda altyndan we kümüşden zergärlik önümleri, kümüşden milli şaý-sepleri, şeýle-de kümüşden we reňkli metallardan dürli sowgatlyk önümler taýýarlanylýar. Öndürilýän önümleriň bezeg taslamasy işlenip taýýarlanylýanda, asyrlar boýy dowam edip gelýän millilik ýörelgelerini we öňdebaryjy dünýä tejribesini, şeýle-de müşderileriň isleg-arzuwlaryny inçeden sazlaşdyrmaga uly üns berilýär. Zergärlik sungatynyň asyrlar aşyp, şu günki günlerimize çenli saklanylmagy halkymyzyň milli mirasyna goýýan aýratyn hormatynyň nyşanydyr. Şaý-sepler halkymyzyň taryhydyr. Ussat zergärlerimiziň döreden gadymy zergärlik önümleri bu günki gün muzeýlerimizde saklanýar. Daşary ýurtlarda geçirilýän medeniýet günlerinde we çärelerde gurnalýan sergilerde halkymyzyň zergärlik önümleri görkezilýär. Ýurdumyza gelýän myhmanlar milli gymmatlyklarymyza haýran galýarlar hem-de guwanýarlar.

1.8. Türkmen milli halylarynyň dizaýny

Türkmen halk amaly sungaty baý we köpdürlüdür. Olar halydyr we haly önümleriniň dürli görnüşlerinden başga-da keçe nagyşlaryny, bejerme donlary, tahýalary we başgalary, zergärlik önümlerini aýal-gyzlaryň bezeg şaýlaryny, at esbaplaryny, keteniden tikilen önümleri we şuna meňzeşleri öz içine alýar. Ol irki döwürlerden dünýä meşhur bolmak bilen, şöhratyny häzire çenli hem saklap gelýär. Halyçylyk sungatynyň döpleriniň köpasyrlyk taryhy bar.

Türkmen halylaryna dizaýn nukdaýnazaryndan seljerme berseň, onda türkmen aýal-gyzlary öz daş-töwregini gurşap alan tebigatyň gözelligini hala siňdiripdirler. Haly, palas önümleri dokalanda, hatda öýde gündelik ulanyljak kiçi göwrümli halylary-da owadan nagyşlar bilen bezäpdirler. Mysal üçin, eňsi, germeç, ak ýüp, ümür-duman, tüýnük bagy, duz torba, baş darak, hatda gazan tutawaç ýaly ýönekeý, kiçijik zatlara-da owadan nagyşlar salnyp dokalypdyr.

Türkmen halysy tehnologik taýdan taýýarlanylýşy we estetiki many-mazmuny boýunça gadymy, seýrek duşýan harytlaryň hataryna degişlidir. Halynyň esasy aýratynlyklarynyň biri, onuň örän syk dokalmagy

hasaplanýar. Çünki halynyň her bir inedördül metrinde ýüzlerçe müň çitim ýerleşdirilýär. Has syk dokalan halylaryň nagsy örän dürs we owadan görünýär. Bu bolsa halynyň dizaýnyny hil taýdan has-da ýokarlandyrýar.

Haly önümlerini taýýarlamak üçin islendik goýunlaryň ýüňüni peýdalanyň bolmaýar. Türkmen halysynyň çig maly hökmünde saryja tohumyna degişli goýunlaryň ýazky ýüňünden işlenip taýýarlanylýan has berk, maýyşgak, arassa ýüň süýümi ulanylýar. Saryja tohumyna degişli goýunlaryň ýazky ýüňi çyg çekijiligi (gigroskopikligi), ýylylygy pes derejede geçirijiligi (aýazdan goramagy), süýüminiň berk we çeýe bolmagy bilen tapawutlanýar.

Türkmeniň saryja goýnunyň ýazky gyrkym ýüňüni almak üçin, goýunlary suwly ýaplardan geçirip gyrkýarlar. Soňra ýaz yüňüni goşy edip ýuwup, guradyrlar we ýörite saýgyç bilen saýýarlar. Saýylandan soňra ýüň tüýdülýär we birnäçe gezek daralýar. Has uzyn süýümlü ýüňler erişlik we argaçlyk üçin, ýumşak aramtyk süýümlü ýüňler bolsa çitimlik ýüpi egirmek üçin ulanylýar.

Türkmen halysynyň dizaýnynyň esasy aýratynlyklarynyň biri hem haly önümçiliginde ulanylýan tebigy boýaglardyr. Türkmen halyçylary türkmen sährasynyň öri meýdanlaryndaky dürli görnüşli ösümliklerden ajaýyp reňkleri almakda uly tejribä eýedirler. Ýüň ýüplüklerini reňklemek üçin düýp soganyň gabygy, üzüm şahasynyň baldagy, ýowşan, zirk, üzärlik, guradylan nar gabygy, ýaňy bişip barýan hozuň gabygy peýdalanylýar. Irki döwürlerde gök (nil boýag) we goýy gyrmyzy (köşenil – möjejiklerden alynýan boýag) Beýik Yüpek ýolunyň üsti bilen daşary ýurtlardan getirilýänligi sebäpli, az mukdarda ulanylypdyr. Ak, mele, gara we çal ýüplükler boýalman egrilip, tebigy öwüşginde bolupdyr. Bu sanalan tebigy boýaglar türkmen halylaryny reňkleriň köp öwüşginliligi bilen nepis dokap, kämillige ýetirmek we nagyş hökmünde wagtyň synagyndan geçirmek üçin ýeterlik bolupdyr.

Reňkleriň sazlaşykly ulanylmagy harytlaryň estetiki görkezijisini has-da ýokarlandyrýar. Reňk bu adamzat dünýäsinde uly ähmiýete eýe bolup, ol göze ýagtylyk şöhleleri düşende adamyň alýan duýgusydyr. Adamlaryň kabul ediş ukybyna baglylykda olaryň beýnide şöhlelenmesi hem dürli-dürlüdür. Reňkleriň adam aňynda kabul edilmeginiň we tapawutlandyrylmagynyň aýratynlyklary psihologiýa ylmynda seljerilýär.

Reňkleriň örän köp görnüşi bolup, her reňkiň birnäçe öwüşgini bardyr. Mysal üçin, hünärmenler diňe gara reňkiň 40-dan gowrak gör-

10-njy surat. Haly önümçiliginde ulanylýan reňkler

nüşini tapawutlandyryrlar. Gadym zamanlardan bäri hünärmenler reňkleriň «diline» düşünmeklige aýratyn üns beripdirler. Sebäbi her bir reňkiň özüne mahsus tapawutly häsiýeti bar.

Ak reňk – päkligi, arassaçylygy, ýagşylygy, kämilligi alamatlandyryp, ol dogruçyllygyň we hakykatyň nyşany hasaplanýar. Bu reňk köp adamlar tarapyndan söýülýär. Hut şonuň üçin hem perişdeler, melekler, keramatly we dindar adamlar ak reňkli lylaslarda şekillendirilýär. Şeýle-de toý lybaslary saýlananda päkligiň nyşany hökmünde ak reňkler saýlanylýar. Harytlar saýlananda ak reňke ýykgyň edýän adamlar, adatça, arassaçyl we dogruçyl bolýarlar.

Gara reňk – gijäniň tümlügi bilen baglanyşdyrylyp, ol ýapyklygy, syrlylygy, talabedijiligi, berkligi aňladýar.

Sary reňk – bu reňk gyzyň we ýaşyl reňkleri garmak arkaly alynýar. Käbir ýurtlarda sary reňk altynyň reňkini aňlatsa, käbir ýurtlarda ol aýralygyň, gabanjaňlygyň we biwepalygyň reňki hasaplanýar.

Gök reňk – asman giňişligi, ummanyň çuňlugy bilen baglanyşdyrylýar. Bu reňk nerw ulgamynyň kadaly işlemegini üpjün edýär, aljyraňňylygy aýyrýar, gaharjaňlygy ýazmaga kömek edýär. Gök ynamyň, jebisligiň, tutanýerliligiň reňkidir. Gök reňkli harytlary saýlaýan adamlar, adatça, kiçigöwünli bolýarlar.

Ýaşyl reňk – sazlaşygyň, duýguçylygyň, wepalylygyň reňki hasaplanýar. Ol, esasanam, goňur, narynç, ak reňkler bilen sazlaşýar. Hünärmenleriň bellemegine görä, ýaşyl reňki halaýan adamlar zähmetsöýerligi bilen tapawutlanýarlar.

Benewşe reňk – gyzyly bilen gök reňkiň garylماغyndan alynýar. Bu reňk mele, gyzyly, altynsow, gülgüne, melewşe reňkler bilen sazlaşýar.

Häzirki wagtda halyçylyk pudagynda ulanylýan reňkleriň görnüşlerini baýlaşdyrmak maksady bilen, ösümliklerden alynýan adaty tebigy boýaglar bilen bir hatarda tebigy boýaglar hem ulanylýar.

Türkmen haly we haly önümlerini elde dokamak usulyýeti asyrlar boýy üýtgedilmän saklanyp gelinýär. El bilen dokalan haly we haly önümleri darakdan geçirilip egrilen, ýün ýüplükden taýýarlanan ýüpleri çitmek we argaçlary ulanmak arkaly dokalýar. Haly dokalan mahalynda, düwe we ýara çitim görnüşdäki düwünler ulanylýar.

Halynyň başy argaç geçirilip, «toprak» diýip atlandyrylýan palas bölegini kakmakdan başlanýar we halynyň soňy hem şeýle tamamlanýar. Halydaky nagyşlar goşa erşiň arasyndan geçirilýän ýüplükleriň her birini düwmek arkaly çitilýär. Çitimleriň her hatary çitilenden soňra, düwünleriniň berk saklanmagy üçin, eriş ýüplükleriniň arasyndan halynyň ini boýunça bir ýa-da iki sany argaç ýüplügi geçirilip,

11-nji surat. Haly önümçiliginde ulanylýan ýüplükler

12-nji surat. Haly we haly önümleri

darak bilen kakylyp pugtalandyrylýar. Soňra çitimleriň üsti göni gyrkylýar. Halynyň çitimi «älemden» başlanýar we soňy hem şonuň bilen tamamlanýar. «Toprak kakdym, älem sapdym» diýip, halyçy zenanlar topraktan soň älemdäki gозzellikler, täsinlikler bilen bagly öwüşgin çayylan nagyşlary halynyň älemine salýarlar. Gyra keşdesinden soňra halynyň merkezi bölegi emele gelip, esasy meýdany uly nagyşlar «göller» we «gölçeler» bilen doldurylýar.

Türkmen halylarynyň deňi-taýy bolmadyk gозzelligi we ýokary hilliligi baradaky şan-şöhraty dünýäniň köp ýurtlaryna ýetdi. Parižde we Monrealda, Leýpsigde we Brýusselde, Ženewada we Maýn boýundaky Frankfurtda geçirilen halkara ýarmarkalarynda we sergilerinde türkmen halylarynyň köp sanly sylaglara mynasyp bolmagy muňa şaýatlyk edýär. Şolaryň arasynda «Platina» derejeli 1 sylag, «Altyn» derejeli 2 sylag, altyn medallaryň 9-sy we 1 бүрүнç medal bar.

Sylaglar:

1. 1937-nji ýylda Pariž şäherinde geçirilen Bütindünýä sergisinde «Türkmenhaly» Döwlet paýdarlar korporasiýasynyň çeper halyçylyk kärhanalarynda dokalan halylar nepisligi üçin diploma we 1 altyn medala mynasyp boldy.

2. 1958-nji ýylda Brýussel şäherinde geçirilen Bütindünýä sergisinde «Halklaryň dostlugy» atly haly diploma we 1 бүрүнç medala mynasyp boldy.

3. 1964-nji ýylda Germaniýada Bütindünýä Leýpsig ýarmarkasynda «Türkmenhaly» Döwlet paýdarlar korporasiýasynyň çeper halyçylyk kärhanalarynda dokalan halylar nepisligi üçin diploma we 1 altyn medala mynasyp boldy.

4. 1965–1966-njy ýyllarda Germaniýada Bütindünýä Leýpsig ýarmarkasynda «Türkmenhaly» Döwlet paýdarlar korporasiýasynyň çeper halyçylyk kärhanalarynda dokalan halylar nepisligi üçin 3 sany altyn medala mynasyp boldy.

5. 1979-njy ýylda Germaniýada Bütindünýä Leýpsig ýarmarkasynda «Türkmenhaly» Döwlet paýdarlar korporasiýasynyň çeper halyçylyk kärhanalarynda dokalan halylar nepisligi üçin diploma we 1 altyn medala mynasyp boldy.

6. 1984-nji ýylda Poznan ýarmarkasynda «Sowet Türkmenistany» atly haly diploma we 1 altyn medala mynasyp boldy.

7. 1986-njy ýylda Germaniýada Bütindünýä Leýpsig ýarmarkasynda Balkanabat çeper halyçylyk kärhanasynda dokalan «Bugdaý gölli» atly haly diploma we 1 altyn medala mynasyp boldy.

8. 2002-nji ýylda «Türkmenhaly» Döwlet paýdarlar korporasiýasynyň çeper halyçylyk kärhanalarynda dokalan haly we haly önümleri hili we tapawutlanýandygy üçin 3 sylaga:

– Şweýsariýanyň Ženewa şäherinde geçirilen Bütindünýä sergisinde «Platina» derejeli 1 sylaga;

– Germaniýanyň Maýn boýundaky Frankfurt şäherinde Bütindünýä sergisinde «Altyn» derejeli 2 sylaga mynasyp boldy.

9. 2003-nji ýylda «Türkmenhaly» Döwlet paýdarlar korporasiýasynyň Bäherdendäki çeper halyçylyk kärhanasynda dokalan «Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Altyn asyry» atly halysy dünýäde elde dokalan in äpet haly hökmünde Ginnessiň rekordlar kitabyna girizildi.

10. 2003-nji ýylda Fransiýanyň Pariž şäherinde geçirilen Bütindünýä sergisinde «Türkmenhaly» Döwlet paýdarlar korporasiýasynyň çeper halyçylyk kärhanalarynda dokalan haly we haly önümleri hilliligi üçin Fransiýanyň Senagata ýardam bermek baradaky assosiasiýasynyň diplomyna we 1 altyn medala mynasyp boldy.

11. 2004-nji ýylda Germaniýanyň Maýn boýundaky Frankfurt şäherinde geçirilen Bütindünýä sergisinde haly we haly önümleri hili we tapawutlanýandygy üçin «Göwher» toparyna degişli bolan «Ýewropanyň derwezesi» baýragyna mynasyp boldy.

12. 2005-nji ýylda Fransiýanyň Pariž şäherinde geçirilen Bütindünýä sergisinde «Türkmenhaly» Döwlet paýdarlar korporasiýasynyň çeper halyçylyk kärhanalarynda dokalan haly we haly önümleri hili we tapawutlanýandygy üçin «Göwher ýyldyzy» halkara baýragyna mynasyp boldy.

13-nji surat. *Ginnessiň rekordlar kitabyna giren elde dokalan iň äpet haly*

1941–1942-nji ýyllarda türkmen halyçylary tarapyndan 10,75x18 m ululykda ýeke-täk gigant haly döredildi. Gigant haly Türkmenistanyň şekillendiriş sungatynyň Döwlet muzeýine barýanlary, daşary ýurtly myhmanlary we syýahatçylary haýran galdyrýar.

Haly önümleriniň at-abraýyny, olaryň isleg ödeýiş häsiýetlerini has ýokary derejä ýetirmekde, ulanylýan çig mallaryň ähmiýeti örän uludyr. Haly önümçiligi üçin ähli goýunlaryň ýüni ýaramly dälär. Garaköli goýunlaryň ýüni erişlige ýaramaýar, sebäbi ol gödek hem-de asyl reňkiniň bolmagy başga reňke boýamaga päsgel berýär. Türkmen halylary üçin ak ýüplükleri köp ulanýarlar. Esasan, haly önümçiliginde oňat ýuwan we arassalanan saryja goýunlaryň ýүнleri ulanylýar. Süýümi näçe inçe bolsa, ondan taýýarlanan önümleriň hili hem şonça ýokarydyr. Saryja goýunlaryň ýüni garaköli goýunlaryňka garanyňda has inçedir.

14-nji surat. Türkmen halylaryny dokamak üçin ulanylýan saryja goýunlaryň ýüňleri

15-nji surat . Haly we haly önümleri

16-njy surat. Sýžetli halylar

17-nji surat. Dürli görnüşli türkmen halylary

Sýžetli halyly döretmek däbiniň elementleri öňki döwürlerde-de haly dokmaçylygynda bolup, köplenç, adamlaryň we haýwanlaryň suratlary görkezilen haly önümleriniň nusgalary duş gelýär. Mysal üçin, XVIII asyra degişli bolan haly doroşkasynyň (ýodajygynyň) ýüzünde toý dabarasy görkezilen.

Türkmen halylyarynda nagyşlar arkaly hakyky tebigat, halkyň ýaşayşy we durmuşy täsinlik bilen çeper beýan edilýär. Halynyň nagyşlaryny içgin synlanyňda, olardan türkmen halkynyň gelip çykyşynyň taryhy bilen tanşyp, halyny dokanyň haýsy sebitde ýaşayan-dygyny we onuň daş-töweregini gurşap alan tebigatyň neneşidigini bilip bolýar. Şeýle-de her bir türkmen halysynda göller arkaly birnäçe maglumatlar berilýär.

II BAP

ŞEKİL DÖREDİŞ WE HARYTLARYŇ ÇEPERÇILIK GURLUŞYNY DÖRETMEGIN ŞERIŞDELERI

2.1. Şekil barada düşünje

Dizaýnyň önümiň *şekilini döredişi* diýip, durmuşy maksada laýyklygynyň, peýdalylygynyň, gözelligiň, berkligiň we tygşytlylygynyň kanunlary boýunça amala aşyrylýan senagat önümleriniň gurnalyşyna düşünmek gerek.

Şekil (lat. *forma* – şekil, görnüş, keşp) birnäçe mana eýedir. Filosofik nukdaýnazardan, ol predmetiň gurluşy, içki guralyşy, ýaşayyş usuly manysynda ulanylýar. Dizaýnda şekil diýlip, önümiň ýa-da zatlar toplumynyň gurluşynyň aňladylmagyna ýa-da daşky ýüze çykmasyna düşünilýär. Nyşanlar (simwollaryň) we belgiler harytlaryň häsiýetleri we hili baradaky mazmuny, maglumatlary aňlatmakda bellibir derejede psihologik mana eýe bolýar.

Şekil diňe bir gös-göni däl, eýsem, mazmuna täsir edip bilýän gaýdym aragatnaşyk arkaly mazmun bilen birleşen obýektiň işjeň düzüm bölegi bolup durýar. Şekiliň düzümine bir-biri bilen tebigy özara baglanyşygy bolan iki tarap girýär: içki tarapy – gurluşy we daşky tarapy – onuň görünýän plastik gapjagazy. Mazmun bilen deňeşdireniňde, şekil has durnukly, az hereketli bolýar we onuň ösüşinden yza galýar, «garraýar» – könelýär hem-de onuň bilen gapma-garşylyga uçraýar. Netijede, köne şekil täzesi bilen çalşylýar we onuň mazmuny mundan beýläkki ösüşe mümkinçilik alýar.

Täze şekili döretmek bilen, dizaýner, adatça, onuň üç tarapyny – niýetlenişini, aýry-aýry bölekleriniň özara baglanyşygyny we estetiki taraplaryny göz önünde tutýar. Olaryň göz önünde tutulmagy, esasan, önümiň niýetlenişine, şol predmet üçin agdyklyk ediji, kesgitleýji talaplara bagly bolýar. Maşynlar we enjamlar üçin tehniki häsiýetler hem-de ergonomikanyň talaplary agdyklyk ediji bolup durýar, şonuň üçin dizaýner şekili döredende, ilki bilen, niýetleniş tarapyny göz önünde tutýar.

Durmuş maksatly harytlaryň şekili döredilende çig malyň we gurnamanyň aýry-aýry bölekleriniň peýdaly häsiýetleri esasy gör-

kezijidir, şonuň üçin dizaýner taslamalaşdyrmagy gurnamadan başlaýar. Gurnama (konstruksiýa) estetik düzüm hökmünde ähmiýete eýe bolýar. Diňe bezeg maksatly önümleriň (gulakhalkalar, gülýakalar, monjuklar we beýlekiler) şekili estetiki islegleri kanagatlandyrmalydyr.

Şekiliň ösüşi tapgyrlaýyn häsiýete eýedir. Ol döreýär, ösüşiň ýokary tapgyryny geçýär we ýitip gidýär. Bu, hususan hem, eşikleriň we aýakgaplaryň gurluşynda has aýdyň ýüze çykýar. Şekil ilki-bada gysga wagtlaýyn ösüşe eýe bolan aýratynlyklaryň we bölekleriň (reňk, materialyň fakturasy, bezegi we beýlekileri) kem-kemden üýtgemegi görnüşinde ösýär. Şekil dürli wagt aralygynda ol ýa-da beýleki bölekleri üýtgedip, şol üýtgeşmeleri duýup durýan ýaly bolýar.

Şekiliň üýtgemegi tükeniksiz bolup bilmeyär. Öz mümkinçiliklerini gutaryp, şekil ýitýär, onuň ornuna başgasy, täze mazmunlysy peýda bolýar. Şekiliň ösüşiniň depginliligi dürli predmetler üçin birmeňzeş däl. Bellibir predmetleriň şekili has durnukly (ulag serişdeleri – awtoulaglar, tramwaýlar, teplowozlar we ş.m.), beýleki bir predmetler toparynyňky bolsa, has durnuksyz, dinamiki (özgerip durýan) häsiýete eýedir (mysal üçin, eşikler, aýakgaplar, medeni-durmuş maksatly harytlar – telewizorlar, radio enjamlary, sagatlar). Käbir halatlarda şekil, hatda uzak taryhy döwrüň dowamynda hem saklanyp galýar, ol zamananyň bellibir öňdebaryjy ugurlaryny şöhlendirýär we hususy pikirlenmäniň däl-de, durmuşy saýlap almanyň netijesidir.

Aýry-aýry şekiller nusgawy hökmünde taryhy güýjüň (arsenalyň) düzümine girýärler, olarda estetiki we niýetlenişiniň peýdaly barabarlygy tapylandyr. Eşikleriň we aýakgaplaryň käbir görnüşleriniň nusgawy şekilleri häzir hem biziň üçin kadaly häsiýetlidir, olaryň esasynda döredilýän önümler bolsa nusgawylykdyr. Mysal üçin, switer, žilet, reglan ýeňli palto, frak, gaýyjak şekilli zenan aýakgaplary we beýlekiler nusgawy görnüşlere eýedirler. Şekil önümiň peýdalylygy baradaky maglumaty özünde saklaýar, ol adamyň kabul etmegi üçin iň elýeterlisi bolup, adam öz amaly işinde harytlaryň görnüp kabul edilýän gurluşy bilen olaryň peýdaly häsiýetleriniň arasyndaky baglanyşygy tapýar.

Önümiň niýetlenişini, önümçilik gurluşyny, tehnologiýasyny we onuň ýasalýan çig malyny, stilini, modasyny, milli aýratynlyklaryny şekil dörediji sebäplere deňişli edýärler. Önümiň şekili aňrybaş derejede onuň niýetlenişine laýyk gelmelidir, bellenen wezipesini ýerine ýetirmäge ýardam etmelidir we ulanylyşynda amatly bolmalydyr. Şekil bilen niýetleniş arasynda gaýdym arabaglanyşyk hem bardyr. Niýetleniş şekili şertlendirýär, ýöne öz nobatynda, şekil hem niýetlenişe täsir edýär, ony guraýar. Niýetleniş we gurnama taýdan esaslandyrylan şekil, birinjiden, zatlaryň aňrybaş amatly ulanylmagyny üpjün edýär, olara ideg etmegi ýeňilleşdirýär, zähmet öndürijiligini we şertlerini ýokarlandyrýar (dürli durmuş maksatly maşynlar we enjamlar); ikinjiden, gigiyeniki häsiýetleri gowulandyrýar (eşikler, aýakgaplar, mebel, öý hojalygynda ulanylýan beýleki predmetler) we olara bolan sarp ediş islegini ýokarlandyrýar, olaryň ykdysady taýdan maksada laýyklygyny kesgitlemäge kömek edýär.

Önümleriň şekilini kesgitleýän beýleki faktor hem gurluşdyr. Önümiň gurluşy diýlip, aýry-aýry bölekleriň bir-birine gatnaşykda özara ýerleşişine, olaryň birleşdirilişine hem-de özara täsirleşmesine düşünilýär. Önümleriň gurluşy ep-esli derejede şekiliň nähili bolmalydygyny şertlendirýär. Şekil gurluşyny guraýar, ony kämilleşdirmäge ýardam edýär we ulanylyşda amatly edýär. Şonuň üçin şekil we gurluş sazlaşykly baglanyşykda bolmalydyr.

Önümleriň şekili, olaryň peýdalylygy (rasonallygy), täsirlilik, sazlaşyklylygy we bitewüligi ep-esli derejede ýasalýan materialyna bagly bolýar. Çig mal şekile gös-göni däl-de, gurluşyň üsti bilen täsir edýär. Sadaja gurluşlarda çig mal gös-göni önümiň şekiline täsir edýär.

Şekiliň gözelligi, esasan, önümleri taýýarlamagyň tehnologiýasy bilen şertlendirilendir. Zadyň niýetlenişinden gelip çykýan şekiliň sadalygy, ýerliklilik we täsirlilik ony almagyň usulyna, tehnologik geçişleriň sanyna, önümçilik hadysalarynyň mehanizasiýalaşdyrylyş we awtomatlaşdyrylyş derejesine bagly bolýar. Önümçilik usuly gös-göni şekile täsir edýär. Mysal üçin, basyş arkaly alnan plastmassa önümleri howalandyrylyp alnanlardan has gaty şekile eýe bolýarlar. Soňkularyň üsti has tekiz, ýalpyldawuk bolýar, olarda arasy yşly şekilleriň yzlary galmaýar we sudury endigan bolýar.

Milli döpleriniň hem şekili döretmäge täsiri az däl. Ol täsir kostýumda has aýdyň ýüze çykýar. Kostýum diýlip, zatlaryň (eşikleriniň we aýakgaplaryň) bütewi utilitar-çeper umumylykda guralmagynyň bel-libir ulgamyna düşünilýär. Bu bitewülik adamyň daşky gurşaw bilen arabaglanyşygynyň bolmagyny göz önünde tutýar, ol umumy aňlatmada-da, hususy aňlatmada-da sosial we milli alamatlaryň kömegi bilen ýüze çykýar. Keramikadan, aýnadan, metaldan we beýlekilerden ýasalan önümleriň şekillerinde hem milli aýratynlyklar aýdyň ýüze çykýar.

Önümleriň estetiki häsiýetleriniň kemala getirilmeginde stil we moda uly orun tutýar. Zamananyň stili predmetleýin dünýäniň şekillerinde, olary guramagyň ulgamlarynda ýüze çykýar. Islendik zamananyň stiliň we ideýalarynyň esasy alamatlary binagärlikde, kostýumda, jaýlaryň içki bezeginde, durmuş hajatlary üçin ulanylyýan predmetlerde we ş.m. öz beýanyny tapýar. Muňa garamazdan, uzak wagtda dowam etmeýän şekilleriň üýtgemesi hem bolup biler. Şunuň ýaly üýtgemeleri moda diýip atlandyryýarlar. Modada adamyň predmetleýin gurşawy täzelemäge, eşikleriň görnüşlerini kämilleşdirmäge we üýtgetmäge tebigy ymtylmasy ýüze çykýar.

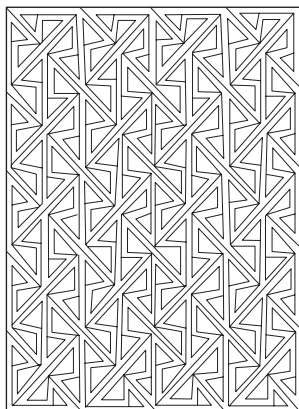
Stilden tapawutlylykda, moda durmuş hajatlary üçin ulanylyýan önümlere, esasan hem, sarp ediş harytlaryna (eşikler, aýakgaplar we ş.m.) ýaýraýar.

2.2. Önümleriň görnüşleriniň ilkinji elementleriniň häsiýetnamasy

Göz çaky bilen predmetler umumylygyna synlananda, ilki bilen olaryň geometrik şekili we gurluşy kabul edilýär. Göze görünýän elementleriň hemmesi diýen ýaly ähli tarapdan dürli şekildäki gapjagazlar ýa-da tekizlikler bilen çäklendirilendir. Bu bolsa her elementiň, her predmetiň bellibir giňişlikleýin şekiliň bardygyny aňladýar. Geometrik görnüş (keşp), möçber (göwrüm), giňişlikdäki ýagdaý, agram, faktura, tekstura, dekor, reňk we ýagtylyk-kölege düşüjilik zatlaryň giňişleýin şekilleriniň ilkinji elementleri bolup durýar.

Geometrik görnüş (keşp). Bu tutuşlygyna şekiliň we onuň bölekleriniň häsiýeti (elementi) bolup, ol giňişligiň üç koordinatasy boýunça onuň göwrümleriniň (möçberleriniň) barabarlygy, şeýle-de onuň üstüniň häsiýeti (gönümi ýa gyşyk, döwür liniýaly) bilen kesgitlenýär. Üç ölçeginiň agdyklyk edýändigine baglylykda şekiliň üç görnüşini tapawutlandyrýarlar: göwrümleýin, tekizleýin we çyzyklaýyn tekiz şekiller. Göwrümleýin görnüş üç ölçeg bilen häsiýetlendirilýär. Tekizleýin görnüşe ölçegleriň biriniň düýpli kemelmegi mahsusdyr. Çyzyklaýyn tekiz görnüşde bir ölçeg beýleki ikisiniň takmynan kiçi bolmagynda olardan agdyklyk edýär.

18-nji surat. Geometrik görnüşli (ornamentli) halylar

Şekiliň çyzyklary (gapyrgalary). Adama özünü gurşaýan hadysalara we zatlara duýgulaýyn garamak mahsusdyr. Rahatlyk we hereket, ýeňil we agyr zatlar, işjeň we işjeň däl zatlar baradaky göz önüne getirmeleri adam dürli çyzyklar, olaryň ýapgytlygy we häsiýeti bilen baglanyşdyrýar.

Mysal üçin, kese çyzyk rahatlygy, deňölçeglige, işjeň dälligi ýatladýar. Ol görüşde figuranyň dikligine kemeldilmegine ýardam edýär.

Dik çyzyk – işjeňligi, ýagny ýokarlygyna ymtylmany aňladýar, görüşde formany uzaldýar.

Ýapgyt çyzyk durnuksyzlyk, aşak gaçmak bilen baglanyşdyrylýar, ol näçe keselige golaý bolsa, şonça-da ynamlylygy we asudalygy ýatladýar.

Diagonal çyzyk başgaça kabul edilýär. Ol işjeň dälligi ýeňip geçýän güýç hökmünde hereket edýär, hereketi, ösüşi (dinamikany) aň-

ladýar. Sag we çep diagonallary tapawutlandyrýarlar. Olar birmeňzeş kabul edilmeyär. Sag tarapky – ýokary galyş diagonaly, çep tarapky – aşak gaçyş diagonaly. Diagonal assimetrik eşikler, ýumşak we gaty drapirlemelere (mata bilen bezemelere) we ş.m. häsiýetlidir.

Tolkun şekili birsydyrgyn çyzyk hereketiň deňölçeğililigini, ýumşaklygy, akgyňlygy häsiýetlendirýär. Birsydyrgyn çyzyklar çylşyrymly biçüwi bolan eşiklerde ulanylýar.

Döwür çyzyk näsaz (deň bolmadyk) hereket, wakalaryň birden üýtgemegi, uçuşlardyr aşak gaçyşlar bilen baglanyşdyrylýar.

Spiral öwrüm düşünjesini ýatladýar, duga (egrem) – haýsydyr bir päsgelçiligi ýeňip geçmegi we ondan soňraky uçuşy ýatladýar.

Önümleriň şekillerini döretmek üçin suratkeş – gurnajy geometrik çyzyklary toplumlaýyn, ýagny dürli kompozisiýada bir-birine utgaşykly ulanýar. Bu halatda çyzyklaryň biri esasy ähmiýete eýe bolup, onuň esasynda hem bütin kompozisiýa gurnalýar.

Şekiliň göwrümi. Bu şekiliň we onuň düzümleriniň üç koordinata boýunça uzalyp gitmegidir. Şekiliň möçberini (göwrümini) adamyň göwrümine, beýleki şekilleriň göwrümlerine ýa-da şol bir şekiliň aýry-aýry elementleriniň göwrümlerine gatnaşykda kesgitleýärler. Şekiller deňeşdirilende olaryň deňligi ýa-da deň daldigi mese-mälim bolýar. Uly ýa-da kiçi zat deňeşdirilende şekiliň ululygy göz çaky bilen ulalyp ýa-da kiçelip biler. Uly şekilde ownuk bölekler onuň ululygyny aýdyň görkezýärler, iri bölekler, munuň tersine, ony kiçeldýärler.

Şekiliň giňişlikdäki ýagdaýy. Bu şekiliň beýleki şekilleriň arasynda ýerleşýän ýeri, şeýle hem frontal, profil we kese tekizliklerde syn edijä degişlilikde kesgitlenýän häsiýetidir. Iki sany deň ölçegi bolan gönüburçly parallelepipedde şekili ýakynlaşýan predmet syn edijä degişlilikde üç sany adaty (tipiki) ýagdaýy eýeläp biler: frontal, profil we kese ýagdaýlar. Üç ölçegi hem deň bolan kub diňe bir adaty ýagdaýy eýeleýär. Bu figuralara ýakynlaşýan şekilli predmetler barada hem şeýle diýip aýdyp bolar.

Bir-birine we tomaşaça gatnaşykda şekilleriň özara ýerleşişine başgaça alamat boýunça – bir-birine ýa-da tomaşaça gatnaşykda ýakyn, daş, ýokary, pes, çepde, sagda ýerleşiş boýunça garap bolar. Kese çyzyga gatnaşykda şekiller ýokary, pes ýa-da şol derejede ýerleşip bilerler.

Şekiliň agramy. Bu geometrik şekiliň çäklerinde giňişligi dolduryp biljek bütin zadyň ýa-da onuň bölekleriniň çig malynyň göz ça-

ky bilen kabul edilýän mukdarydyr. Şekiliň agramy zadyň möçberine baglydyr. Uly şekil göz çaky bilen uly agrama laýyk bolýar. Agramyň kabul edilişi şekiliň geometrik görnüşine-de bagly bolýar. Kuba ýa-da şara ýakynlaşýan şekiller we möçberleri üç koordinata boýunça hem deň ýa-da deňe ýakyn şekiller göz çaky bilen kabul edilýän aňrybaş agrama eýedirler.

Çyzyklaýyn şekillere ýakynlaşýanlar iň az agrama eýe bolýandyrlar, şonuň üçin dar we uzyn eşik mydama gysga we giň eşikden has ýeňil bolup görünýändir.

Agramyň kabul edilişi şekiliň doldurylyş derejesine baglylykda üýtgeýär. Doldurylma derejesine görä predmetler has agyr bolup görünýärler. Özünde boşluklar ýok bolan predmetler iň agyr predmetlerdir. Şekiliň göz çaky bilen kabul edilýän agramyň üýtgemegi, mundan başga-da onuň ýasalan materialynyň reňkine, fakturasyna we teksturasyna, şeýle hem onuň golaýyndaky predmetleriň möçberlerine bagly bolýar. Eger ýanynda kiçi möçberli zatlar duran bolsa, onda şekiliň göz çaky bilen kabul edilýän agramy hem artýandyr. Eger olaryň möçberleri artýan bolsa, onda bu şekilleriň agramy göz çaky bilen kiçeldilip kabul edilýändir. Şekilleriň agramyň göz çaky bilen kabul edilmesindeki (illýuzor) üýtgemeler, adaty, önümler taslama laşdyrylanda ulanylýar.

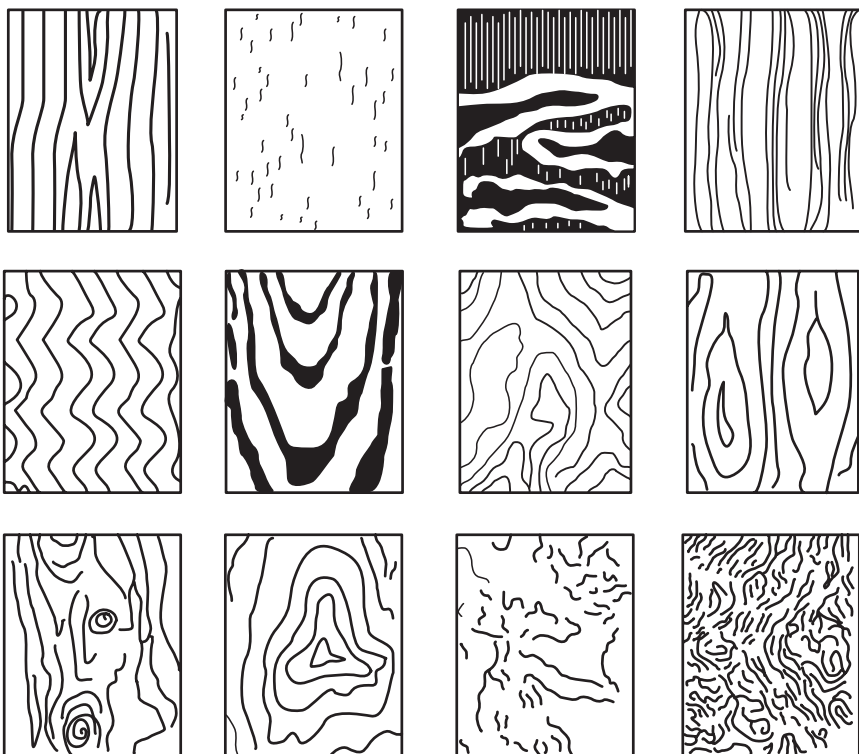
Faktura – çeperçilik bezeginiň aýratynlygy (lat. *factura* – gaýtadan işlemek, gurluş). Faktura – şekiliň üstüniň görünýän gurluşy. Faktura tekiz (ýylmanak), ýalpyldawuk we lowurdawuk, solgun (ýalpyldysyz), бүдүр-сүдүр, iri ýa-da ownuk – ownukly we ş.m. bolýar. Her materialyň (metalyň, aýnanyň, matanyň, kagyzyň, çägäniň, daşyň we ş.m.) öz fakturasy bolýar. Onuň görüş arkaly kabul edilişi tomaşaçynyň seredilýän üstden daşlykda duran aralygyna, ýşyklandyrylyş häsiýetine (eger ol gapdallaýyn bolsa, onda бүдүр-сүдүрlik gowy görünýär) bagly bolýar.

Önümleriň göwrümliligi we agramy materialyň fakturasyna bagly bolýarlar. Üstüň fakturasynyň güýçlendirilmegi önümleriň göwrümliligini we agramyny ýokarlandyrýar. Tekiz we ýalpyldawuk üst, munuň tersine, ýeňillik berýär we göwrümi kiçeldip görkezýär. Materialyň fakturasy, hatda şekiliň deňölçegli gatnaşygynyň görüş arkaly kabul edilmegine-de täsir edip bilýär.

19-njy surat. Çig mallaryň çeperçilik bezeginiň aýratynlygy (fakturası)

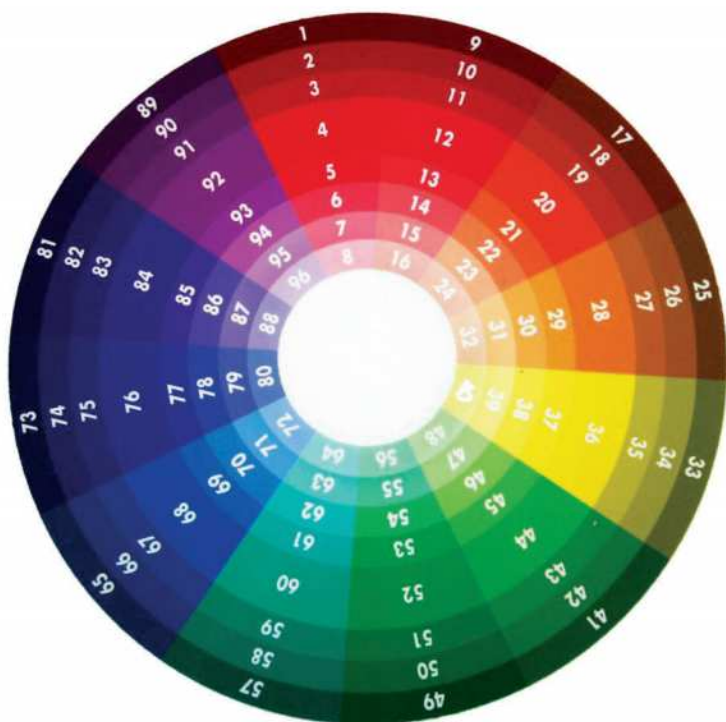
20-nji surat. Çig mallaryň içki gurluşy (tekturasy)

Tekstura (lat. *textura* – mata, baglanyşyk, gurluş). Tekstura – materialyň üstünde görüňýän içki gurluşyň alamatlary. Mysal üçin, agaçdan, daşdan, deriden ýasalan önümleriň täsirli teksturasy bolýar. Dürli teksturalary materialyň estetiki özboluşlylygyny ýüze çykarýan bezeg (dekoratiw) serişdesi hökmünde ulanýarlar.

Reňk. Muňa jisimleriň (maddalaryň, zatlaryň) gaýtarýan, içinden geçirýän ýa-da şöhlelendirýän ýagtylygynyň spektr düzümine laýyklykda ol ýa-da beýleki görüş duýgularyny oýarmak häsiýeti diýilýär. Reňkiň fiziki, fiziologik, emosional-psihologik häsiýetleri tapawutlandyrylýar.

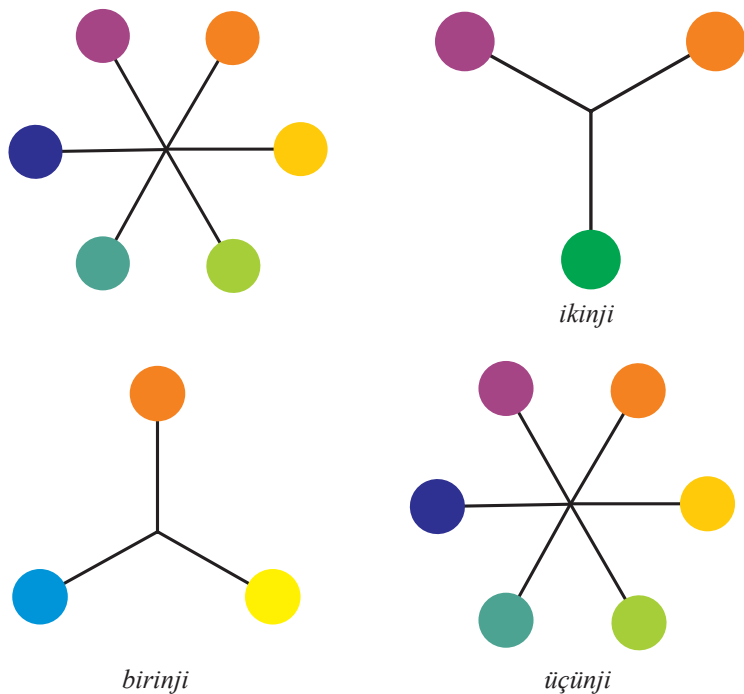
Reňk tonuny, açyklygyny (ýagtylygyny) we doklugyny reňkiň *fiziki häsiýetlerine* degişli edýärler. Reňk tony – bir reňki beýlekisinden tapawutlandyrmaga mümkinçilik berýän alamat: gyzyly ýaşyldan, ony hem gökden we ş.m. Suratdaky görkezilen reňkler birinji, ikinji we üçünji

21-nji surat. Reňkleriň şöhllesiň dürli reňkler bolup görüňýän zolaklary (spektrleri)

derejeli reňklere bölünýär. *Birinji* derejeli reňklere gyzyly, sary we gök. *Ikinji* derejeli reňklere birinji derejeli reňkleriň özara sazlaşykly garylmagynyň netijesinde emele gelen reňkler degişlidir.

Üçünji derejeli reňklere birinji we ikinji derejeli reňkleriň garylmagynda emele gelen reňkler mahsusdyr.

22-nji surat. Birinji, ikinji we üçünji derejeli reňkler

Açyklygy ýa-da ýagtylygy reňkiň gaýtaran ýa-da özünden geçiren ýagtylygynyň mukdary bilen häsiýetlendirilýär. Her bir reňk belibir ýagtylyga eýedir. Gyzylymytyl-sary (narynç ýa-da pyrtykal) reňk gyzyldan açygrakdyr, gök bolsa mawydan goýurakdyr, mele al reňkden goýudyr we ş.m.

Reňkleriň hemmesini ahromatik we hromatik görnüşlere bölýärler. Ahromatik reňkler (ak, çal, gara) – saýlap alyp siňdirmе häsiýetine eýe däldirler we bir-birinden ýagtylygy bilen tapawutlanýarlar. Hromatik reňkler – spektral we garyşyk görnüşli bolýarlar, olar reňk tony, ýagtylygy we doklugy boýunça tapawutlanýarlar.

Reňkiň doklugy diýlip, reňkdäki sap arassa spektral reňkiň paýyna aýdylýar. Ol göterimlerde kesgitlenýär. 100% hökmünde degişli spektral reňkiň doklugyna, nol (0%) hökmünde bolsa, ak ýa-da beýleki ahromatik reňke düşünilýär. Şeýlelikde, spektral reňkler birlige deň, ahromatik reňkler bolsa – nola deň dokluga eýe bolýarlar. Esasy spektral we goýy gyzyl (goýy gymyzy) reňkler iň dok reňkler bolýar.

Olary arassa, açyk, intensiw reňkler diýip atlandyrýarlar. Esasy spektral reňkleriň aralygynda ýerleşen aralyk reňkleriň (sarymtyl-ýaşyl, gögümtil-mawy, narynç-sary) doklugy pesrāk bolýar, olary çylşyrymly, asuda, tutugrak, ýumşak reňkler diýip atlandyrýarlar. Islendik reňkiň doklugy oňa ak ýa-da gara reňk goşulanda peselýär. Ak reňkiň goşulmagy bilen doklugy peseldilen reňkleri agardylan (al, mawumtyk we beýl.) reňkler, gara reňkiň goşulmagy bilen doklugy peseldilen reňkleri bolsa garaldylan reňkler diýip atlandyrýarlar.

Reňkiň fiziologik häsiýetleri, ýagny onuň adam bedenine täsir edip bilmek ukyby, mysal üçin:

- ýiti gyzyl reňk has güýçli gyjynmany oýarýar, arterial gan basyşy ýokarlandyrýar;
- ýaşyl reňk kapillýarlaryň giňemegine ýardam edýär, arterial gan basyşy peseldýär, gözleriň ýadawlygyny aýyrýar, rahatlandyrýar;
- sary reňk beýniniň işini kadalaşdyrýar;
- mawy we syýa reňkler öýkene we ýürege oňyn täsir edip, olaryň sagdynlygyny ýokarlandyrýar;
- çal we gara reňkler hupbatly, sussuňy basýan ýagdaýy döredip bilerler.

Reňkiň duýgy (emosional)-psihologik häsiýetleri fiziologik taýdan täsir etmek we her hili hyýaly göz önüne getirmeler hem-de meňzetmeler bilen baglanyşyklydyr. Mysal üçin, kabul ediliş häsiýeti boýunça reňkleriň hemmesini mylaýym we sowuk reňkler ýaly görnüşlere bölýärler. Mylaýym reňkler – gyzyl, narynç (sarymtyl-gyzyl), sary, sarymtyl-ýaşyl – olar Güni, ody, ýylylygy ýada salýar. Bu reňkler aýdyň, göze ilip duran, dinamiki häsiýetli bolup, möçberi we göwrümi ulaldyp görkezýärler. Sowuk reňkler diýilýänleri – mawy, gök, melewşe, ýaşylymtyl-mawy – suwy, buzy, sowugy ýatladýarlar. Bu reňkler has asudarak, kän bir göze ilginç ýa tapawutlanyp duran bolmaýarlar.

Reňkleriň ýeňil we agyr görnüşleri hem tapawutlandyrylýar. Ýeňil reňklere olaryň açyklarynyň we sowuklarynyň hemmesi degişli edilýän

bolsa, agyr reňklere goýy we mylaýym reňkler degişlidir. Reňkleri «öňe çykyjy reňklere» – aýyk we mylaýym reňklere, «yza çekiliji reňklere» – goýy we sowuk reňklere bölýärler. Reňkleriň ýakynlaşdyrmak ýa-da daşlaşdyrmak, predmetleri has ýeňil ýa-da agyr edip görkezmek, olaryň göwrümlerini ulaltmak ýa-da kiçeltmek häsiýetleri şekillendiriş we amaly-haşam sungatynda giňden ulanylýar. Hususan-da, reňkleriň giňişlik häsiýetleri kartinanyň (suratyň) tekiz polotnosynda şekiliň görünýän çuňlugyny döretmäge mümkinçilik berýär.

Reňkiň kabul edilişiniň assosiatiw (meňzetmeleýin) häsiýetli bolmagy adamda dürli duýgulary we duýmalary, hususan-da, aýratyn ruhy ýagdaýy döredýär, nähilidir bir keşpleri ýada salýar:

- gyzyl reňk – gyjyndyryjy, oýaryjy, gyzgyn, işjeň we ýiti, dogumly, duýgy joşduryjy, batyrgaýlygyň, güýjüň, kuwwatyň alamaty hökmünde kabul edilýär;

- ýaşyl – rahat, kanagatly we tämizleýji häsiýete eýe – ol ýumşaklyk täsiri, ýakymly we şypa beriji asudalygy döredýär; ol baharyň, bol hasylyň, ýaşlygyň, tämizligiň, şatlygyň, umydyň, ýatlamalaryň nyşany;

- sary – oýaryjy, gyjyndyryjy, keýpiköklük, şadyýanlyk, başagaýlyk, náz-kereşmelilik (kejirlik) duýgularyny oýarýar, ol şatlygyň we degişmäniň reňki, gün şöhlesiniň, ýylylygyň, bagtyň nyşany;

- narynç ýa-da gyzylymtyl-sary – howruň, keýpiçaglygyň, şadyýanlygyň, joşgunlylygyň, durmuşa höwesekligiň nyşany;

- mawy – ýeňil, sowuk, asylly, tämizligiň nyşany.

Reňkiň kabul edilişine jisimleriň görünýän reňkini üýtgedip biljek faktorlaryň (sebäpleriň) birnäçesi täsir edýär. Olaryň reňkiniň üýtgemegi, adatça, ýagtylyk çeşmesiniň spektral düzümi bilen baglanyşykly bolýar. Mysal üçin, çyralaryň ýagtysynda Gün ýagtylygyndakydan sary şöhleler köp bolýar, şonuň üçin sary reňkler has dok bolýar, gyzyl reňkler açygrak, olaryň öwüşginleri saralýar, mawy reňkler goýalýar, gögümtik reňkler sary öwüşgin alýarlar, melewşe ýa-da syýa reňkler – gyzyl öwüşgine eýe bolýarlar. Çig mallaryň reňki üstüň fakturasyna hem bagly bolýar. Ýalpyldawuk üstleriň reňki has açyk (ýagty) bolup görünýär, solgun üstleriňki bolsa, has goýy bolýar (atlaz we barhat).

Mundan başga-da reňkiň kabul edilişi kontrast hadysa bagly bolýar. Birwagtlalyň we yzygiderli kontrast görnüşlerini tapawutlandyrýarlar. Öz gezeginde birwagtlalyň kontrast ýagtylygy we reňki boýunça ýa-da hromatik kontrast bolup biler. Ýagtylygy boýunça birwagtlalyň kontrast goýy (gara) düşeklikdäki ýa-da onuň ýanyndaky reňkleriň ýagty (açyk reňk) bolup görünýänliginden, ýagty düşeklikde bolsa, garalýanlygyndan ybaratdyr. Gara düşeklikdäki ak reňk has aýratyn ýagty, ak düşeklikdäki gara reňk bolsa, tüm gara bolup görünýär. Matanyň birmeňzeş çal bölejikleri gara, ak we çal düşekliklerde tapawutly bolup görner. Ak düşeklikde mata garamtyl, gara düşeklikde – açygrak bolup görner, çal düşeklikde bolsa, üýtgeşsizligine galar.

Ýagtylygy boýunça kontrastyň bir görnüşi bilen gyraky ýa-da araçäklik kontrast şertlendirilendir. Açyk we gara reňkleriň araçäginde açyk reňk has hem agarýar, gara bolsa öňküden-de garalýar, bu bolsa deň bolmadyk reňkleneni meýdanlar täsirini döredýär. Gyraky gapma-garşylygy ýok etmek üçin tekizlikleri göze ilýän çyzyklar bilen bölýärler.

Birwagtlalyň ýyly (hromatik) gapma-garşy reňkiň ony gurşap alýan beýleki reňke baglylykda üýtgemegi görnüşinde bolýar. Reňk mydama ony gurşap alýan reňkiň tersine (goşmaça) tarap üýtgeýär. Her bir hromatik reňk üçin beýleki bir hromatik reňk tapylyp bilner, ol reňk bellibir barabarlykda garyşanda ahromatik reňki berýär. Şunuň ýaly iki sany ahromatik reňke goşmaça reňkler diýilýär. Reňkler tegeleginde goşmaça reňkler diametriň gapma-garşy taraplarynda ýerleşýär. Reňkleriň goşmaça jübütleri şulardyr: gyzyly we mawumtyl-ýaşyl, narynç (gyzylymtyl-sary) we mawy, sary we gök, ýaşyl we melewşe hem-de ş.m.

Hromatik gapma-garşylygyň netijesinde dürli düşekliklerde çal reňk takmynan birmeňzeş bolmadyk öwüşgine eýe bolýar. Mysal üçin, gyzyly düşeklikde çal nagys ýaşylymtyl, ýaşyl düşeklikde – gyzylymtyl öwüşýär, gök düşeklikde bolsa, saralýar we ş.m.

Yzygiderli kontrast iki sany reňk birwagtlalyň däl-de, yzygiderlilikde synlananda ýüze çykýar. Ikinji reňk birinjä goşmaça goşulýan reňk bilen reňkleneni ýaly bolup görner.

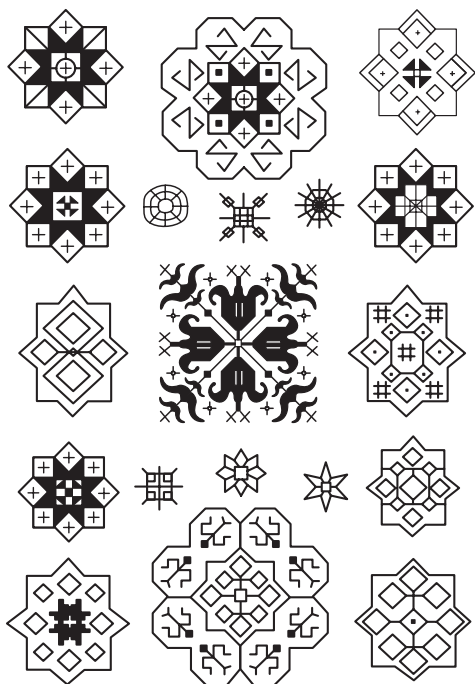
Reňk diňe bir şekiliň aýratyn bölegi däldir, eýsem, onuň beýleki böleklerini hem birleşdirýän we sazlaýan möhüm serişdedir. Senagat önümleriniň reňklerini olaryň funksional niýetlenişi we ulanylyş usuly, gurluşy, çig maly, çeperçilik gurluşy boýunça saýlap alýarlar.

Ýagtylyk kölegesi. Ol ýagtylandyryjy çeşmeden ýagtylyk şöhleleriniň şekiliň üstüne düşmeginiň dürli burçly bolmagynyň netijesidir we onuň üstünde açyk we garamtyl bölekleriň paýlanmagy bilen häsiýetlendirilýär. Ýagtylyk kölegeli täsirleriň döremegi zatlaryň şekiline, çig malyň relýefine (nätekizligine) we fakturasyna, ýagtylyk çeşmesinden şöhleleriň düşýän ugruna bagly bolýar. Eşikdäki ýagtylyk kölegesi, mysal üçin, ep-esli derejede şekiliň relýefi bilen şertlendirilýär. Relýef epinler, üstünden tikilýän detallar, sepler, faldalar, drapirlemeler (üstünden mata tikip bezemeler) we ş.m. bilen şertlendirilendir. Bölekleriň we düzümleriň köp bolmagy şekili ýagtylyk kölegeleri bilen artykmaç doldurýar we onuň göwürümliligini artdyýar. Eger ýagtylyk kölegesi dikligine seýrek çyzyklar bilen dördilen bolsa, şekiliň göwürümi göz çaky bilen kiçi görünýär: görüş hyýaly duýgularyň täsiri bildirýär.

Dekor (frans. *décor*, lat. *decoro* – bezeyärin) – bu göl (nagys) ýa-da surat görnüşindäki önümiň şekiliň bir bölegi.

Göl (lat. *ornamentum* – bezeg, bezemek) – surat (nagys) bolup, ol guralan böleklerden ybaratdyr.

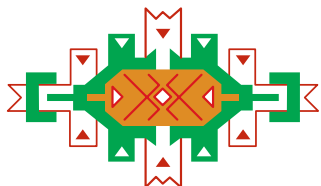
Nagyslaryň, esasan, iki görnüşini: geometrik we şekillendiriji nagyslary tapawutlandyryrlar.

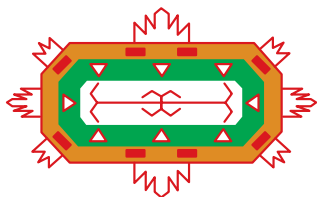
23-nji surat. Göl (nagys)

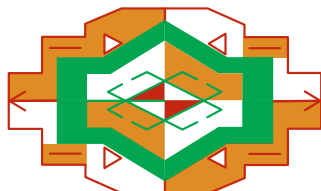
Ahl welaýatynyň göli

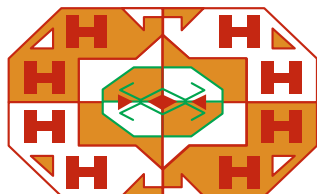
Balkan welaýatynyň göli

Mary welaýatynyň göli

Daşoguz welaýatynyň göli

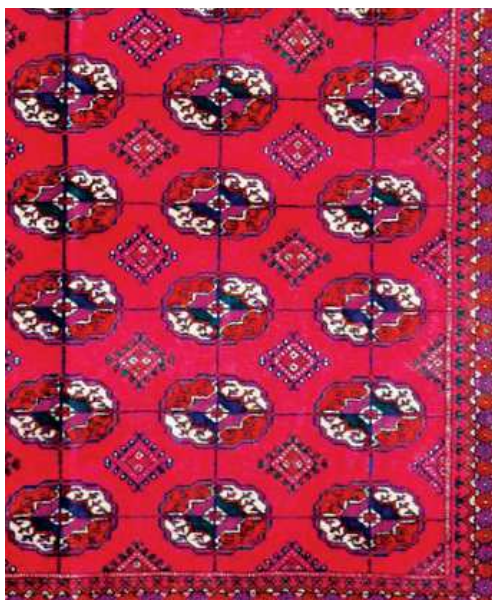

Lebap welaýatynyň göli

24-nji surat. Türkmen
halyalaryna salynýan göller
(nagşlar)

Geometrik nagş hyýaly geometrik şekillerden (kwadratlardan, üçburçluklardan, romblardan, tegeleklerden), şeýle hem ştrihlerden, nokatjyklardan we çyzyklardan gurnalan bolup, olar bellibir tertipde gezekleşip, iň sadajadan örän çylşyrymly görnüşdäki nagşlary döretmäge mümkinçilik berýär. Geometrik nagş aýnadan, keramikadan, matarlardan we beýleki materiallardan ýasalan häzirki zaman önümlerini bezemek üçin giňden ulanýarlar.

Şekillendiriji nagş dünýäniň anyk zatlaryny – ösümlikleri, haýwanlary, predmetleri şekillendirmäge mümkinçilik berip, ony matal, aýna, keramika we ş.m. önümleri giňden bezemek üçin ulanýarlar.

25-nji surat. «Guşly göl» nagşly
teke halyсы

26-njy surat. «Wazzyk göl» nagyşly
ýomut halysy

27-nji surat. «Şiraby» nagyşly
Daşoguz halysy

28-nji surat. «Salyr göl»
nagyşly saryk halysy

29-njy surat. «Sekiz goçak» nagyşly
Gyzylaýak halysy

Şekillendiriji nagyşda tebigy şekiller gönüden-göni bolmalysy ýaly gaýtalanmaýar, olar düýpli kiçeldilýär, tipleşdirilýär (nusgalaşdyrylýar) we stilleşdirilýär (olara dürli stil öwürşinleri berilýär). Nagyş diňe önümleriň daşky görnüşiniň has umumy, häsiýetli we düýpli alamatlaryny şöhlelendirýär, munuň şeýdilmegi bilen saýlanyp alnan ugurlary tükeniksiz gaýtalap bolýar. Ol şekiliň beýleki bölekleri ýaly, suratkeşiň niýetini we pikirini, hyýalyny aňlatmagyň serişdesidir. Suratnyň temasy, pikirini, hyýalyny saýlap almagyň esasy zatlaryň peýdasy, niýetlenişi (ýerine ýetirýän işi) bolup durýar, şonuň üçin şekil niýetlenen maksadyna laýyk gelmelidir.

2.3. Önümleriň kompozisiýasy we ony döretmegiň serişdeleri

Önümleriň kompozisiýasy (lat. *compositio* – ýerleşmek, düzmek, birikdirmek) – döredilýän (gurnalýan, konstruirlenýän) zatlaryň şekilleriniň bitewüligine we çeperçiligine ýetmek maksady bilen aýry-aýry böleklerini toparlamak sungatydyr. Dizaýner oňa niýetleniş, tehniki we estetiki mazmun – gözelligik, sazlaşyk, bütewi zadyň bölekleriniň we göwrümleriniň ölçeg barabarlygyny berýär. Owadan zat gelşikli çeperçilik gurluşa eýedir, ýagny onda bölekleriniň göwrümleriň we aýry-aýry bölekleriň hemmesi sazlaşykly barabarlykda bolýandyr.

Şekiliň gurluş aýratynlyklaryna baglylykda kompozisiýanyň iki görnüşi tapawutlandyrylýar: tekizleýin we göwrümleýin.

Tekizleýin kompozisiýa göz çaky bilen ölçegleri, esasan, iki ugurda – keseligine we dikligine ölçenip bilinýän şekiliň bölekleriniň utgaşmasy görnüşinde bolýar. Matalar, halylar, oboýlar, dürli ýekeleýin önümler, saçaklyklar, ýaglyklar ýaly önümler tekizleýin kompozisiýanyň kömegi bilen çeperçilik taýdan gurnalyp bezelendir.

Göwrümleýin kompozisiýa üç ölçegli – dikligi, ini, çuňlugy bolan şekiller häsiýetlidir. Göwrümleýin kompozisiýanyň üç görnüşi tapawutlandyrylýar. Olaryň birinjisi dürli derejelerde göwrümleýin şekiliň bölekleri ýerleşdirilen çäkli tekizlik ýa-da üst görnüşinde bolýar. Şeýle kompozisiýany göwrümleýin-formal kompozisiýa diýip atlandyrýarlar. Mysal üçin, gapynyň oýulyp ýasalan filenkasy (haşamlanan ýuka tagtasy), agaçdan ýasalan potolok we ş.m.

Göwrümleýin kompozisiýanyň ikinji görnüşü bir-birine deňşililikde dürli tekizliklerde we dürli derejelerde ýerleşdirilen, takmynan birmeňzeş keşpli baglanyşan göwürümlerden ybarat bolýar. Bu kompozisiýany göwürümleýin-giňişlikleýin kompozisiýa diýip atlandyrlar. Aşaky şkaftan, ýokarky şkaflar toparyndan we dürli şekildäki çekerlerden ybarat serwant göwürümleýin-giňişlikleýin kompozisiýa mysal bolup biler.

Göwürümleýin kompozisiýanyň üçünji görnüşü – çuňlukly-giňişlikleýin kompozisiýa bolup, ol maddy böleklerden (üstlerden, göwürümlerden) we araboşluklardan interwallardan ybarat bolýar. Çuňlukly-giňişlikleýin kompozisiýa ýerleşen giňişliklerinde zatlaryň çeperçilik gurluş baglanyşygyny aňladýar. Mebel bilen doldurylan interýer çuňlukly-giňişlikleýin kompozisiýanyň mysaly bolup biler.

Proporsiýalar we proporsionallyk, masştab we masştablylyk, ritm, ýagny metriki we ritmiki tertip, simmetriýa we assimetriýa, kontrast we nýuans, deň meňzeşlik, tektonika, kolorit, ýagny reňk sazlaşyklary we beýlekiler şekiliň başlangyç elementlerini bütewi keşbe getirmegiň serişdeleri hökmünde hyzmat edýärler. Kompozisiýanyň serişdeleri adamyň uzak wagtyň dowamyndaky amaly işiniň we şol bir wagtyň özünde onuň aňynyň abstragirleýji işiniň netijesinde kemala geldi.

Kompozisiýanyň serişdeleri önümçilik we çeperçilik işiniň dowamynda anyklaşdyrylýar we düzedişdirilýär. Kompozisiýany gurnamagyň kanunalaýyklyklary ylmyň we tehnikanyň ösmegi, döredijiligiň sosial ugrukmasynyň, dizaýner tarapyndan şöhlelendirilýän pikirleriň özboluşlylygynyň üýtgemegi bilen özgerýär.

Oýlanylyşy boýunça bütewi we şekili boýunça sazlaşykly zatlar hem-de olaryň toplumlaryny döretmek üçin dizaýneriň ulanmaly kompozisiýanyň bölekleriniň, serişdeleriniň we tärleriniň özboluşlylygy nähili?

Proporsiýalar (deň ölçegli) – barabarlyklar (lat. *proportio* – barabarlyk, ölçeg sygymlylygy) – predmetiň bölekleriniň ölçegleriniň öz aralarynda we bitewüligi gatnaşykda barabarlygy. Proporsiýalar funksional we gurnamalaýyn-tehniki çözümlere çeperçilik taýdan oýlanyşykly aň ýetirmegiň netijesinde bellenýär. Şol bir wagtyň özünde ol ýa-da beýleki senagat önümleriniň proporsiýalary sosial taýdan şertlendirilendir we anyk taryhy şertler: agalyk edýän estetiki ideallar hem-de stil ugrukmasy bilen baglanyşyklydyr. Şeýlelikde, predmetle-

riň anyk şekilleri we proporsiýalary ol ýa-da beýleki döwürde gözellige düşünilişine bagly bolýar.

Şekilleriň бүтewüliginde birmeňzeşlik (kesim bölekleriň, tekizlikleriň, göwrümleriň, figuralaryň), meňzeşräklik we dürlülük ýörelgeleri ulanylyp bilner. Her ýörelgäni aýratynlykda ýa-da beýlekiler bilen utgaşyklykda ulanýarlar. Proporsiýalar bölekleriň we бүтewi zadyň mukdar taýdan özara (farfor güldanyň tutuşlygyna beýikligi, onuň bokurdak böleginiň beýikligi we ş.m.) baglanyşygyny aňladýar. Senagat önümlerini taslamalaşdyranlarynda arifmetik (modullaýyn) we geometrik proporsiýalary ulanýarlar.

Masştab – etalon hökmünde kabul edilen beýleki meňzeş önümleriň ölçegleri bilen şu anyk önümiň ölçegleriniň deňeşdirilmeginden alynýan takmynan ölçeg ululygy. Beýleki meňzeş önümleriň başlangyç, kadaly ölçeglerinden önümiň ölçegi uly bolsa, onda onuň masştaby hem uly bolar. Bitewüligine we düzüm bölekleriniň dogry tapylan masştaby bolan önümler sazlaşykly, funksional taýdan ýerlikli, daşky gurşawa laýyk bolýar. Eger masştab dogry tapylan bolsa, onda önüm masştably bolupdyr diýlip aýdylýar.

Masştablyk – adama we daş-töweregi gurşap alýan giňişlige gatnaşyk boýunça şekiliň we onuň elementleriniň ölçeg sygymlylygy. Önümler adama oňyn hyzmat eder ýaly, olar oňa ölçeg babatda sygymly bolmaly, ýagny ol babatda masştably bolmaly. Hut adamyň özi ähli zatlaryň ölçegini kesgitleýän görkezijidir. Gönüden-göni adam tarypyndan ulanylýan önümleriň masştablygynyň esasy – adamyň beden bölekleriniň antropometriki ölçegleri (dabanyň uzynlygy, boýy we beýlekiler) bolup durýar. Önümleriň masştablygy, ilkinji nobatda, funksional talaplar bilen şertlendirilen olaryň ölçegleri bilen ysnyşykly baglanyşyklydyr. Mysal üçin, telefon trubkalarynyň we diskleriniň, ütükleriň tutawaçlarynyň, welosipediň rulunyň we beýlekileriň ölçegleri adamyň elleriniň uzynlygy bilen ölçeg babatda sygymlylykda bolýar.

Önümleriň we desgalaryň masştably täsiriligi görüş arkaly kabul edişiň aýratynlyklaryna bagly bolýar. Mysal üçin, şol bir ölçegdäki ak we açyk reňkli predmetler garamtyl reňkdäkiler bilen deňeşdirilende, has iriräk bolup görünýär. Önümleriň masştablygy materiallaryň häsiýetlerine, önümleriň gurnalyşyna we taýýarlanýş usullaryna, şeýle-de daşky gurşawyň häsiýetine-de bagly bolýar.

Sazlaşyk (ritm) (grek. *rhythmos* – bellibir yzygiderlilikde we ýygylykda haýsydyr bir elementleriň (çyzyklaryň, şekilleriň, reňkleriň, fakturanyň, suratlaryň) gezekleşmegi. Şekilleriň bölekleriniň we olaryň arasyndaky interwallaryň (boşluklaryň, aralyklaryň) gaýtalanmagy ritmiň möhüm alamatydyr. Ritmiki gaýtalanmalar deňölçeqli, kemelip (kiçelip) gidýän ýa-da artyp (ulalyp) gidýän görnüşde bolup biler.

Şekilleriň bölekleriniň gezekleşmeginiň metriki we ritmiki tertibini tapawutlandyrýarlar. Şekiliň ýa-da şekilleriň birmeňzeş bölekleriniň deň aralyklar arkaly gezekleşmegine metriki tertip diýilýär. «Metr» adalgasy şekilleriň arasyndaky interwallaryň deňligini aňladýar. Metriki gurluş rahatlygy, deňagramlylygy ýada salýar. Ol, ilkinji nobatda, statiki kompozisiýa häsiýetlidir.

Şekilleriň ýa-da aralyklaryň yzygiderli kanunalaýyk üýtgemegi (artmagy ýa-da kemelmegi) ritmiki tertibi emele getirýär. Başgaça aýdylanda, ritmiki tertipde elementleriň gaýtalanmagy, mysal üçin, geometriki progressiýa, ýagny olaryň proporsional artmagyna ýa-da kemelmegine laýyk gelýän interwallar arkaly bolup geçýär. Ritmiki gurluş janly, ösýän, hereket edýän zatlaryň hemmesine (agajyň süti-niniň, şahasynyň, ýapragynyň gurluşyndaky kemelýän ritm) mahsusdyr. Ölçeğiň ýa-da figuranyň gezekleşmegi üç gezekden az bolmadyk halatynda ritmiki kompozisiýa döreýär. Figuralar iki sany bolmagynda ritm ýüze çykmaýar.

Ritmiki hatarlar predmetiň proporsional gurluşy bilen aýrylmaz bitewülikde bolýarlar. Ritmiki äheňleriň (aksentleriň) we interwallaryň özara baglanyşygy proporsional ulgamlaryň kömegi bilen amala aşyrylýar. Arifmetiki (modullaýyn) proporsiýalar metriki hatarlara, geometriki proporsiýalar bolsa ritmiki hatarlara has mahsus bolýar. Metr bilen ritm bir wagtyň özünde predmetde utgaşyp bilerler. Metriki we ritmiki hatarlaryň tükeniksiz köpdürlüliginde dizaýner predmetiň düýp mazmunyna, predmetler toparyna we daşky gurşawa laýyk gelýänlerini saýlap alýar-da, olara statiki ýa-da dinamiki keşp berýär.

Simmetriýa (zatlaryň ortasyndan iki ýan tarapyňyň deňligi) (grek. *symmetria*) – kompozisiýanyň çeperçilik keşbini we bitewüligini döretmek üçin ulanylýan serişdeleriň biri. Degişlilikde simmetriýanyň merkezi oky ýa-da tekizligi diýlip atlandyrylýan haýsydyr bir nokada, oka ýa-da tekizlige gatnaşykda deň aralykda ýerleşýän figuranyň elementleri simmetrik elementler hasap edilýär.

Simmetriýanyň birnäçe görnüşi bar: aýnalaýyn, oklaýyn we wintleýin simmetriýalar. Olaryň iň sadasy – aýnalaýyn (keşp gaýtaryjy) simmetriýa, ýagny çep we sag simmetriýa. Bu halatda şekiliň bir tarapky ýarysy beýlekisini şöhlelendirýär.

Şekli deň iki bölege bölýän hyýaly tekizlik simmetriýanyň tekizligi diýlip atlandyrylýar. Aýnalaýyn simmetriýa tebigatda we binagärlikde giňden ýaýrandyr, şeýle hem ol köpçülikleýin sarp edilýän harytlara: oturgyçlara, kreslolara, şaflara, eşiklere, aýakgaplara we beýlekilere häsiýetlidir.

Oklaýyn simmetriýa figura okuň, ýagny çyzygyň daşyndan aýlananda döreýär, munuň netijesinde figura birnäçe gezek gabat gelip biler. Oklaýyn simmetriýa ýşyklandyryjy armatura, gap-gaçlara we beýlekilere häsiýetlidir.

Wintleýin simmetriýa bir wagtyň özünde okuň ugry boýunça öňe hereket etmeginde nokadyň ýa-da çyzygyň gymyldamaýan okuň daşyndan aýlanmagynyň netijesi bolup durýar. Durmuşda ulanylýan maşynlaryň elementlerinde wintleýin simmetriýa bardyr.

Assimetriýa (grek. *asymmetria* – ölçeg deňsizligi) – simmetriýanyň oky ýa-da tekizligi bolmazlyk şertinde figuranyň elementleriniň utgaşmagy ýa-da ýerleşmegi. Assimetriki kompozisiýada formanyň bitewüligi onuň bölekleriniň hemmesiniň agramy, fakturasy, reňki boýunça deňagramlylygyň okuna gatnaşygynda görüş deňagramlylygy arkaly gazanylýar.

Simmetriýa we assimetriýa düşünjeleri predmetleriň dinamiki (hereketlilik) we statiki (hereketsizligi) häsiýetleri bilen baglanyşyklydyr. Bölekleriň we detallaryň simmetriki ýerleşmegi hemişe kompozisiýa deňagramlylyk, statiki häsiýet berýär.

Önümiň şekiliniň dinamiki häsiýetini nygtamak zerur bolanda, adatça, assimetriýany ulanýarlar. Ulag serişdeleri iň häsiýetli dinamiki gurluşa eýedir. Adatça, statiki we dinamiki häsiýet bir-biriniň üstüni ýetirýär, öňde durýan wezipe hem öňümiň niýetlenişine we materiallaryň häsiýetlerine baglylykda olary başarnykly ulanmakdan ybarat bolýar.

Kontrast (bir zadyň çürt-kesik tersi) (frans. *contraste*) – ol ýa-da beýleki gatnaşykda degşirip (deňeşdirip) bolýan birmeňzeş şekilleriň aýdyň ýüze çykýan tapawutlary. Agyr we ýeňil, keseleýin we dikleýin, ýalpyldawuk we solgun, ak we gara, iri we ownuk, goşmaça

hromatik reňkler (gyzyl – ýaşyl, sary – gök) we ş.m. kontrasta mysal bolup biler.

Nýuans (öwüşgin) (frans. *nuance*) – görnüşiň bir-birinden sähelçe tapawutlanýan birmeňzeş elementleriniň gatnaşygy. «Nýuans» sözi çala bildirýän geçiş, öwüşgin, mysal üçin, reňki, fakturasy we ş.m. boýunça kadadan çykma manysyny aňladýar.

Doly meňzeşlik – şekiliň birmeňzeş elementleriniň doly meňzeşligi, gabat gelmegi, olaryň deňligi.

Tektonika ýa-da *arhitektonika* (grek. *architektonike* – gurluşyk sun-gaty) – gurnama we çig mal şeklinde göze görünýän sudur (şöhlelenme). Tektonika senagat önüminiň iki sany möhüm häsiýetini – gurluş esasy we şekili aýrylmaz baglanyşdyrýar. Gurnamanyň göteriji böleginiň işine, esasy tagallalaryň we ş.m. paýlanyşynyň häsiýetine gurluş (konstruktiv) esasy diýlip düşünilýär. Şekil gurluş esasyň bu aýratynlyklarynyň hemmesini takyk şöhlelendirmelidir.

Kolorit (zatlarda hemme reňkleriň bir-biri bilen gatnaşygy) (italýan. *colorito*, lat. *color* – reňk) – kompozisiýada ulanylan reňkleriň hemmesiniň, hemme reňk öwüşginleriniň barabarlygy. Ahromatik reňklerde iki we üç reňkiň utgaşmalary mümkin bolup biler. Iki reňkli gatnaşyklar açyklyk derejesi boýunça tapawutlanýan ahromatik reňkleriň nýuansyny ýa-da kontrastyny göz önünde tutýar.

Ahromatik reňkleriň üç reňkli sazlaşykly barabarlyklary açyklygyň tutýan meýdanyna we derejesine baglylykda önümlerde dört sany esasy utgaşmalarda: açyk, orta açyk we garamtyl reňkleriň deňliginde; açyklygy köp we açyklygy boýunça ýakynlaşan orta tonuň, biraz garamtylyň utgaşmasynda; köp garamtylyň we açyklygy boýunça oňa ýakynlaşýan orta tonuň utgaşmagynda; orta tonuň köp bolmagynyň, açygyň we garamtyl tonlaryň az bolmagynyň utgaşmagynda ýüze çykyp biler.

Köpçülikleýin sarp edilýän harytlaryň kompozisiýasynda, adatça, hromatik reňkleriň utgaşmalarynyň üç toparyny ulanýarlar: meňzeş, ýakyn-kontrast we kontrast reňkler.

Iki ýakyn reňkiň utgaşmasy olaryň meňzeşligi, ýakynlygy sebäpli sazlaşykly bolýar, ýagny olar nýuansa esaslanýarlar. Meňzeş reňkler reňk tegeleginiň $\frac{1}{4}$ böleginiň çäklerinde bir-birine ýakynlykda ýerleşendirler we gyraky reňkleri öz içine alýan dälidirler. Olary bir

esasy reňk baglanyşdyrýar, olaryň düzüminde goşmaça öwüşginler bolmaýar. Meňzeş reňkleriň utgaşmalary ýumşak, näzik bolýar, ýöne olaryň işjeňligi pesdir.

Ýakyn-kontrast reňkler reňk tegeleginiň goňşy çärýeklerinde ýerleşýärler. Şundan ugur alyp, ýakyn-kontrast reňkler utgaşmasynyň dört toparyny tapawutlandyrýarlar: gögümtil-gyzyl we gögümtil-ýaşyl, sarymtyl-gyzyl we sarymtyl-ýaşyl, sarymtyl-gyzyl we gögümtil-gyzyl, sarymtyl-ýaşyl we gögümtil-ýaşyl. Ýakyn-kontrast reňkleriň sazlaşyklylygy haýsydyr bir reňk boýunça meňzeşlik alamatyna we olaryň reňk tegeleginde gapma-garşylykda ýerleşmegine esaslanýar. Ýakyn-kontrast utgaşmalar has işjeň, dinamiki häsiýetli we ýiti bolýar.

Kontrast reňkler reňk tegeleginiň diametral gapma-garşy taraplarynda ýerleşýärler. Bu reňkleriň utgaşmalary has işjeň, emosional taýdan täsirli we açyk bolýarlar.

Reňk utgaşmalarynyň: sap arassa sary we sap arassa gök, sap arassa gyzyl we sap arassa ýaşyl, sarymtyl-gyzyl we gögümtil-ýaşyl, sarymtyl-ýaşyl we gögümtil-gyzyl ýaly dört toparyny tapawutlandyrýarlar.

Zatlaryň reňk çözgüdi daşky gurşawyň umumy reňk toplumyna (gammasyňa) bagly bolýar. Mysal üçin, eşikler bilen ýanaşyk ulanylan predmetleriň (sumkanyň, ellikleriň) reňki islendik görnüşde bolup bilmez. Olaryň reňki kostýumyň reňkine bagly bolmalydyr we hökman onuň bilen sazlaşygy emele getirmelidir. Önümiň reňk çözgüdi predmetiň umumy kompozision meýildäki ornuna hem bagly bolýar.

Toplумыň (ansamblyň) umumy kompozisiýasynda esasy ähmiýete eýe bolan önüm onuň töweregini gurşap alýan beýleki predmetleýin gurşawa gatnaşykda kontrastly öwüşgin bilen tapawutlandyrylyp bilner. Munuň tersine, ikinji derejeli zatlar ünsi özüne çekiji reňkde bolmaly däldir, esasydan ünsi sowmaly däldir, olar reňki, tony we açyklygy boýunça öz töweregine has ýakyn, bitarap bolup biler hem-de olardan tapawutlanmaly däldir.

Önümiň reňk çözgüdi umumy tehnologik hadysada onuň ähmiýetine we ornuna hem bagly bolýar. Niýetleniş tarapy has möhüm, şeýle hem dürli sebäplere görä olara üns berilmegini talap edýän önümler diňe bir ölçegleri (möçberleri), şekili bilen däl, eýsem, reňki

bilen hem tapawutlandyrylyp bilner. Mysal üçin, howply ýerleriň, hereket edýän ulag serişdeleriniň, ýangyn enjamlarynyň signal we duýduryjy belgileri, adatça, ýiti, dartgynly we kontrast reňkde bolýar.

Önümiň reňk çözgüdi gurşawyň «keşpleýin» mazmunynyň häsiýetine hem bagly bolýar. Otaglar – kafe we banket zaly üçin şol bir niýetleniş maksatly, ýöne dürli «keşpleýin» mazmunly stollaryň hem-de oturgyçlaryň reňk çözgüdini mysal getireliň. Kafede mebel açyk, ýiti, sap arassa we dok tonly reňklerde bolup biler. Banket zalynda bolsa, ol has berk, sypaýy we solgunrak öwüşginde bolmalydyr. Şunuň ýaly ýagdaý bu otaglarda bolýan adamlaryň kostýumlarynyň, şeýle-de bar bolan enjamlaryň we gurallaryň hemmesiniň reňk çözgüdine-de degişlidir.

Kostýumyň aýry-aýry bölekleri döredilende reňk utgaşmalary kesgitleýji ähmiýete eýe bolýar. Kolorit babatda bitewülik, reňkleriň özara baglanyşygy, reňk deňagramlylygy, reňk bitewüligi duýgularyny döredýän reňk utgaşmalary sazlaşykly utgaşmalara degişli bolýar. Reňk deňagramlylygy diýlip, bir-birine keseki bolup görünmeýän we biri-beýlekisinden agdyklyk etmeýän reňkleriň barabarlygyna we häsiýetlerine düşünilýär. Reňkleri esasy reňkleriň deň mukdary ýa-da deň açyklygy, olaryň deň doklugy boýunça deňagramlaşdyryp bolar. İçgin saýlanyp alnan meňzeş reňkler reňk kompozisiýasy babatda çözgüt tapmak üçin has köp mümkinçilik berýär. Kostýumyň aýry-aýry böleklerinde meňzeş reňkler ulanylanda olaryň biri (ýa-da ikisi hem) solgun (reňki örtügräk) bolmalydyr. Reňkiň gerekli täsirliligi şeýle bir açyk bolmadyk meňzeş reňkleriň saýlanyp alynmagy arkaly gazanylýar. Kostýumyň kompozisiýasynda reňkiň güýçli täsirliligini dürli açyk reňkli bölekleri ulanmak – açyk we garamtyl reňkleriň gapma-garşylygy arkaly gazanyp bolar. Açyk ýaşyl reňkli köýnekleriň üstki bölekleriniň garamtyl-ýaşyl reňkli aşaky bölegi bilen utgaşyklygy şunuň ýaly kontrastyň mysaly bolup biler. Şeýle usul diňe bir kostýumyň aýry-aýry bölekleriniň däl, eýsem, bütün ansamblyň hem gowy utgaşyklygyny kepillendirip, kompozisiýanyň bitewüligini üpjün edýär.

Kostýumyň reňk babatda kontrast ýa-da ýakynlaşdyrylan reňklerde çözgüdiniň tapylmagy gowy joşgunlylyk ýagdaýy döredýär. Gezelenc

edilende, dynç alynýan we syýahat edilýän wagty geýilýän kostýumyň reňk çözgüdini gapma-garşy reňklerde kesgitlemek maksada laýyk bolar, şol bir wagtyň özünde gündelik we işe geýilýän kostýumyň reňki ýakynlaşdyrylan reňkleriň görnüşlerinde bolsa ýerliklidir.

Özi hem birnäçe reňk utgaşdyrylanda kostýumyň kompozisiýasynda reňk täsirliiligi güýçlenýär. Muňa mysal edip, solgun tonlardaky köpreňkli köýnegi ýa-da gara düşeklikde narynç (gyzylymtyl-sary), sarymtyl-ýaşyl, ýaşyl, gök we gyzyl reňkleriň utgaşdyrylmagynda taýýarlanan alabeder reňkli zenan ýubkalaryny agzap bolar.

Kostýumyň aýry-aýry böleklerini döretmekde çal, gara, ak, agymtyl, şeýle hem altynsow we kümüşsow ýaly reňkleri has ýygy ulanýarlar. Bu reňkler, eger olar aýk düşeklik fonda kontrastly bolsalar, aýratyn güýçli täsir döredýärler. Gara we ak reňkler aýratynlykda ýa-da utgaşyklykda düşeklige kontrastly bolanlary üçin aýdyň kabul edilýär. Bu reňkleriň ikisi hem sypaýy we utuşly bolup görünýär. Çal reňk gara we ak reňkler bilen utgaşyklykda örän täsirli kabul edilýär. Hromatik reňkleriň gara, ak we seýrek halatda çal reňkler bilen utgaşyklykda gurnalan kompozisiýalarynyň öz aýratynlyklary bolýar. Gara reňk, hususan-da, aýklygy boýunça orta derejeli we ýokary doklugy bolan gyzyl we ýaşyl reňkler hromatik reňklere güýçli täsir edýärler – olar aýk bolup görünýärler, olaryň doklugy ýokarlanýar, şöhlelenýän ýaly bolup görünýärler. Gara reňkiň meýdanynyň ulaldylmagy bilen kompozisiýada bu täsir has hem aýdyň we anyk ýüze çykýar – ak reňk, hususan-da, hromatik reňkleriň ak jähekligi kompozisiýa özboluşly kolorit çaýýar, reňkler ýeňil, solgun reňkler meňzeýärler. Netijede, kostýum döredilende kostýumyň bu anyk görnüşini iň gowy tapawutlandyryp biljek reňk kompozisiýalaryny ulanmak gerek. Eger reňk kompozisiýada agalyk ediji bolup durmaýan bolsa, onda has rahat we birsydyrgyn reňkler hem ulanylyp bilner.

Reňk utgaşmalary işlenip taýýarlananda aýakgaba goşmaça reňk berlende kostýuma hem bu reňkiň hökmany şertde berilmelidigini göz önünde tutmak gerek. Kostýumda reňk sazlaşygy bir reňkiň, ýöne onuň birnäçe öwüşginlerinde agdyklyk etmegini talap edýär. Mysal üçin, aýk çalymtyl palto garamtyl-mele köwüş we ýantorba bilen, ýöne aýk reňkli şlýapa gowy utgaşýar. Kostýumda üçden artyk bolmadyk reňki utgaşdyrmak gerekdir. Özi hem, esasy kompozision ähmiýete eýe bolsa-da, aýakgap reňki boýunça bütün kostýumdan gör-

netin tapawutlanyp durmaly däldir, sebäbi ýiti we aýyk reňkli aýakgap sudury kelte görkezzer, göz çaky bilen aýagyň göwrümini ulaldar. Köp halatda eşik toplumy (ansambly) döredilende aksessuarlary (goşmaça ulanylýan zatlary) ritmiki reňk gaýtalanmasy ýörelgesi boýunça saýlap alýarlar. Mysal üçin, gyzyly reňkli zenan köýnegi, ak köwüş, ak ellikler, ak şlyapa (başgap), ak güller. Ýöne eger adamyň ýüzüne has janlandyryjy keşp berýän ak ellikler we ak başgap şowly bolsa, onda ak köwüş kostýumyň bütewi sazlaşygyny tamamlamaga derek, artykmaç bölekliligi döredýär. Muňa garamazdan, çaga kostýumynda ak uzyn joraplar, ak köwüş we ak başgap ýerlikli bolýandyr.

Aýakgabyň (köwüşň) reňki kostýumyň reňk gammasyny umumylaşdyrmalydyr, tamamlamalydyr, ol biraz solgunrak bolmaly, sebäbi aýakgap kostýumyň bütewi hereketine päsgel bermeyär, sudury has gelşikli we dinamiki häsiýetli edip görkezýär.

Şekiliň möçberini bahalandyrmak bilen, adamy aýagyndan başyna we tersine synlap başlaýarlar. Bu babatda aýaklar şekiliň maýyşgak hereketini guramakda, umuman, aýratyn ähmiýete eýe bolýarlar. Eger aýakgap tony ýa-da reňki boýunça kontrast bolsa, onda ol kostýumyň bitewüligini bozýar, sport ýa-da ýaşlaryň stiline has mahsus bolan bökülip geçilýän keşpdäki ritmi döredýär. Eger kostýumyň bitewüligini, rahatlygyny we nepisligini nygtamak zerur bolsa, onda aýakgap kostýumyň reňkleriniň garyşmasyndan alnan «netijeli (täsirli) reňkde» bolmalydyr, ýagny aýakgap umumy reňk täsirini döretmelidir. Eger meýil ritmigi aňlatmakdan ugur alnyp guralýan bolsa, onda aýakgabyň reňki kostýumyň esasy reňkine gatnaşykda kontrast bolmalydyr, ýöne göwrümi boýunça ol in uly tegmil ýaly bolup görünmeli däldir. Aýakgapda iki sany reňkiň utgaşmagy hökmany bolup durýar we ol utgaşma eşiğiň galan böleklerine laýyk gelmelidir. Bu halatda eşik toplumyny (ansamblyny) saýlap almak kyndyr, sebäbi dürli fakturaly materiallaryň reňki ep-esli derejede üýtgäp durýar (mysal üçin, ýüňň we deriniň ýaşyl reňki dürli öwüşginlere eýedir).

Egin-eşikler (eginbaşlar toplumy) taslamalaşdyrylanda adamlaryň her bir topary üçin bellibir reňk sazlaşygyna (gammasyňa) eýerilen reňkli ýantorbalaryň, aýakgaplaryň, şlypanyň, ellikleriň kömegi bilen bary-ýogy iki ýa-da üç kostýumyň tükeniksiz köpdürlüligini döredip boljakdygyny göz önünde tutmak gerek. Eger toplum diňe mele reňkde çözülen bolsa, onda ol birsydyrgyn (monoton) bolup gör-

ner. Bu halatda meñzeş utgaşyklygy berýän çalymytyl reňkdäki, şeýle hem gapma-garşy reňklerden – pöwrize we gyzylymytyl-narynç (gyzylymytyl-sary) öwüşginleriň goşmaça goşulmagy mümkindir. Adamyň boýy uzyn bolanda kostýumyň reňki bilen gapma-garşy reňkdäki başgaby ýa-da şarfy ulanmak gowudyr. Ýasy ýanbaşly adamlar, gapma-garşy reňkli ýantorbalary ýa-da ellikleri ulanmakdan saklanmaly. Boýy kelteräk adamlar üçin aksessuarlaryň we kostýumyň бүtewi reňk sazlaşygy (gammasy) ýerlikli bolar. Eginlek adamlar üçin başgap we ýantorba ýa-da köwüş birmeñzeş reňkde bolmalydyr.

Reňk toplумы gönüden-göni anyk adamyň saçlarynyň, teniniň we gözleriniň reňki bilen baglanyşykly bolan ýeke-täk, üýtgeşik model döretmekden tapawutlylykda, senagat toplумы işlenip taýýarlanylanda hökmany şertde onuň düzümine girýän reňkleriň birnäçesinden «reňk atmosferasyny» saýlap alýarlar. «Reňk atmosferasy», şeýle hem önümler toparynyň anyk keşbini kemala getirmek üçin zerur şertleri döretmäge mümkinçilik berýär.

Köp halatda reňk diňe bir harydyň umумы häsiýetnamalarynyň biri bolmak bilen çäklenmän, eýsem, materialyň we önümiň hilini, olary ulanmagyň usullaryny we hatda ulanylýan ulgamyny kesgitleýän möhüm aýratynlyklaryň hem biridir. Reňkleýjiler, olifler, laklar, reňkler, keramikanyň dürli görnüşleri, ýagtylyga duýgur materiallar, ýagtylyk filtrleri, telewizorlar, zergärlik we köpsanly beýleki önümler şeýle harytlara degişlidir.

Reňkleýjiniň we boýagyň reňkleri hakykatdan-da olary saýlap almak we hili bahalandyrmak üçin esasy görkeziji bolup durýar.

Reňk doklugy näçe gowy aňladylan bolsa, şonça-da ol arassa bolýar, şonça-da bu materiallar ýokary bahalandyrylýar. Boýaglaryň reňkleri etalonlara laýyklykda belleniýär. Lagyň we olifiň reňki olaryň ulanylýan ýerlerine (ulgamlary) bagly bolýar. Açyk reňkli laklary we olifleri islendik reňkdäki boýaglary sürtüp aýyrmak ýa-da garmak üçin ulanýarlar. Garamtyl reňkli olifleri we laklary ak we açyk reňk düzümlerini almak üçin ulanmak bolmaýar, sebäbi olifler we laklar boýaglara sarymytyl öwüşgin berýärler.

Optiki häsiýetleri we olaryň iň möhümi – aýnadan we keramikadan ýasalan önümleriň hilini bahalandyrmakda reňk esasy görkeziji bolup durýar. Bu halatda reňk önümleriň sarp edililik bahalandyrmasynyň esasy şerti bolup durýar. Ol materialyň häsiýetlerini ýüze çykarmaga,

onuň gaýtalanmazlygyny nygtamaga, halkyň milli däplerini şöhlendirmäge (beýan etmäge) mümkinçilik berýär. Dymkowskiý (harydyň gelip çykan ýeriniň ady) oýunjaklarynyň aýyk, ýiti we hatda Gün nurly reňklenişini balker (harydyň gelip çykan ýeriniň ady) keramikasynyň berk nagyşlary bilen bulaşdyrar ýaly däl. Syrça asty kobaltlyň, elbetde, original forma bilen utgaşyklygynyň kömegi bilen alnan nagyşlaryň çuňňur gök tony gzel (harydyň gelip çykan ýeriniň ady) farfor önümlerine gaýtalanmajak keşp berýär, olary içinden ýagty saçýan ýaly edip görkezýär.

Mawumtyl öwüşginli farforyň aklygy önümlere arassa, bezemen häsiýet berip, şol bir wagtyň özünde hem önümleriň bezeginde ulanylýan reňkleriň şirinligini we aýyklygyny ýüze çykarmaga ýardam edýär. Mundan başga-da reňk, adatça, bir görnüşü ýa-da materialyň bir görnüşini beýlekilerden tapawutlandyrýan alamat bolup durýar. Öň hem bellenip geçilişi ýaly, farforyň mawumtyl öwüşginli ak reňki bolýar, faýans – sarymtyl öwüşginli ak reňkli, küýzegärlik önümlerini – sarymtyl, aýyk gyzyr reňkden gyzylymtyl-goňur we hatda gara reňkli, maýolika – keramikanyň üstlüginiň we syrçasynyň reňki boýunça örän köpdürli reňkli bolýar. Maýolikanyň üstlüginiň (çerepogynyň) reňki faýans ýa-da küýzegärlik önümleriniňki ýaly hem bolup biler. Mundan başga-da maýolika önümçiliginde bir reňkli syrçanyň tutuk (aňyrsy görünmeýän) dürli tonlary, şeýle hem köp reňkli akymlaýyn syrçalary, dikeldiji ot reňkli syrçany ulanýarlar, olar garamtyl köne бүрүнч keşbini hem döredip bilerler.

Zergärlikde ulanylýan we gyraňlanyp ýasalan daşlaryň reňki – olaryň gymmatlygyny kesgitleýän esasy häsiýetleriniň biri, şol bir wagtyň özünde hem bu anyklaýjy alamat hem bolup durýar. Zergärlik daşlarynyň reňki häsiýetlendirilende, adatça, iň belli zatlaryň ýa-da maddalaryň reňki şöhlelenýän esasy reňki we öwüşgini (altynsow-sary, goýy gyzyr, agymtyl-süýt); aýyk we garamtyl tonlaryň barabarlygyny; esasy reňkiň goýulygyny we doklugyny görkezýärler. Şaý-sepler üçin daşlaryň zergärlik gymmatlygy olaryň owadanlygy, tebigatda seýrek duş gelyändigini we berkligi bilen kesgittlenýär. Daşyň owadanlygy onuň optiki häsiýetlerine-de: reňkine, ýalpyldaýşyna, ýukalygyna, ýagtylygy döwüji we dispersiýa ediji görkezijisine bagly bolýar.

Esasan, görülyän maglumatlary boýunça artykmaçlyklary bahalandyrylýan harytlara telewizorlar we wideomagnitofonlar degişlidir.

Bu önümler hil görkezijileriniň köpüsi bilen kesgitlenýär, ýöne ahromatik we hromatik reňkleriň şöhlendirmegi we döredilmegi bilen baglanyşykly wideomaglumatlaryň umumy aýratynlyklary ekranyň aňrybaş şöhlelenmesine, gapma-garşylygyna, reňkiň sap arassalygyna, reňk doklugyna, ak we beýleki reňkleriň balansyna baglydyr.

Şeýlelikde, predmetleýin dünýäniň reňk häsiýetnamasy diňe bir ählumumy estetiki ähmiýete eýe bolmak bilen çäklenmän, eýsem, şekiliň maglumatlaýyn täsirliligini, plastikasyny ýa-da önümleriň kompozisiýasynyň beýleki aýratynlyklaryny nygtaýar, ýöne ol funksionallygyň we ergonomikligiň görkezijisi hökmünde ulanylyp bilinmez.

2.4. Stil

Sungat eserlerini döretmek, kabul etmek we olary bahalandyrmak «stil» düşüňjesi bilen baglanyşyklydyr. «Stil» sözi (lat. *stillus*, *stylus*, grek. *stylos*) süňkden, metaldan, agaçdan ýasalan ujy ýiteldilen ýazuw üçin gady my guralyň – «stiliň» ýa-da «stilonyň» adyndan gelip çykýar, onuň kömegi bilen teksti mumdan edilen tagtajygyň ýa-da agaç gabygynyň (gaýyň agajynyň gabygynyň) ýüzüne dyrçanaklap (çyzyp) ýazypdyrlar.

Stil – taryhy taýdan kemala gelen, sungatyň ideýa mazmuny bilen şertlendirilen çeper beýanyň keşpleýin ulgamynyň, serişdeleriniň we tärleriniň alamatlarynyň takmynan durnukly umumylygy. Bu umumylyk bir wagtyň özünde sungatyň ähli görnüşinde (binagärlikde, edebiýatda, nakgaşlykda we beýlekilerde), şeýle hem kostýumda, zähmet we durmuş zatlarynda ýüze çykýar hem-de jemgyýetiň ykdysady, syýasy we psihologik durmuşy bilen şertlendirilýär.

Stiliň ýaşamagy kähalatda üç-bäş asyrlap (gady my antik, gotik döwürler) dowam edipdir. Her stiliň ösüşinde üç döwri (tapgyry) tapawutlandyryrlar: ilki bada oňa haýsydyr bir demokratik, konstruktiv häsiýet mahsus bolýar, soňra stil dekorativ alamatlara eýe bolýar we ahyrynda bolsa, stiliň konstruktiv esaslaryny ýumurýan we onuň ýitip gitmegine getirýän zadyň aňryçäk nagyşlanmasy (haşamlanmasy) bolup geçýär. Stil aň-düşünjeli döredilmeýär, ýöne ol döretmegiň we ýumurmagyň dialektik ösüşiniň kanunalaýyk hereketine bagly bolýar. Stiliň ösüşiniň we kemala gelmeginiň başlangyç döwründe amaly-haşam sungaty höküm sürýär, soňra deň hukuklarda, kähalatda

bolsa artykmaçlyk alýan sungatyň beýleki görnüşleri, şol sanda bina-gärlik, nakgaşlyk, heýkeltaraşlyk ösýär.

Ýöne şol taryhy eýýamda nukdaýnazar esaslary bir-birine düýpli gapma-garşy çeperçilik ugurlaryň biri bolup bilýändigini bellemek gerek.

Stilleriň taryhynyň şaýatlyk edişi ýaly, hemişe-de «ýokary» we «pes» («plebeý») stiller bolupdyr. XIX asyra çenli, bir tarapdan, dworýan, köşk, aristokratik stiller, beýleki tarapdan bolsa, halk stili bolupdyr. Bu ýagdaýda stiliň dialektiki elementleri ýüze çykýar, sebäbi zähmet öz eşiklerini we zatlaryny döredipdir hem-de köşkte ulanylýan kostýumlar bilen gapma-garşylykda bolupdyr.

Stil bitewüligi zamananyň ylmy we tehniki mümkinçilikleri, ýaşaýyş keşbi, jemgyýetiň spiral düzgünli ösüşi, könä täzeçe akyl ýetirmegi bilen şertlendirilýär. Ýewropa sungatynyň we kostýumynyň bütin taryhyny stilleriň döremegi ýa-da gülläp ösmegi bilen häsiýetlendirilýän birnäçe şertleýin ösüş tapgyrlaryna bölýärler:

- gadymy (antik) tapgyr – Gresiýa (b. e. öňki VI asyr – b. e. II asyry) we Rim (b.e. V asyryna çenli);

- Wizantiýa tapgyry (IV–X a.);

- düzüminde Gadymy Rimiň elementleri bolan roman tapgyry (950–1250 ý.);

- gotika tapgyry (1250–1520 ý.);

- renessans tapgyry – Gadymy Rim şekillerine gaýdyp gelmek bilen bir wagtda Galkynyş eýýamy (1520–1650 ý.);

- barokko tapgyry (1650–1770 ý.);

- rokoko tapgyry (XVIII asyryň başlary);

- ampir (XIX asyryň başlary);

- klassyky (nusgawy) tapgyr (1770–1840 ý.) – antik (gadymy) sungata kada we ideal hökmünde garalan çeperçilik stili;

- romantizm (1840 ý.);

- gijiräk (1840–1918 ý.) «taryhy» düşünjesi goşuldy, ol stilleriň birnäçesini özünde birleşdirdi: neobarokko, modern (frans. *moderne* – iň täze, häzirki zaman), rasionalizm (lat. *rationalis* – akyllly, ýerlikli, oýlanyşykly) we postmodernizm (1918 ý. başlap);

- eklektika (XIX asyryň ahyry);

- modern (XIX asyryň ahyrlary – XX asyryň başlary);

- konstruktivizm (XIX–XX asyrlaryň sepgidi);

- funksionalizm (XX asyryň başlary).

Gotika tapgyry

Renessans tapgyry

Barokko tapgyry

Rokoko tapgyry

Ampir

Klasyky (nusgawy) tapgyr

Romantizm

Gijiräk

Ekletika

Modern

Konstruktivizm

Funksionalizm

*Romantizm, barokko, gotika, renessans stilleriniň garyşmagy
30-njy surat*

Sungat taryhçysy, nemes alymy I.Winkelman (1717–1768 ý.): «Ajap zatlaryň ählisi geçmişiň medeniýetinden alnandyr» diýip ýazypdyr. Antik döwür (lat. *antiquus* – gadymy) şeýle egsilmez çeşme bolupdyr. Antik döwürüň nusgalary sungatyň bütün taryhynyň dowamynda eýýamlaryň köpüsiniň suratkeşlerini ruhlandyrypdyr we öz nusgalary bilen dürli çeper stillere gönezlilik bolupdyr. Grek sungaty realistik häsiýete eýe bolup, adam şahsyýetiniň gymmatlygyny we gözelligini sada hem-de aýdyň çeper dilde şöhlendiripdir. Grekler gözellige çuňňur düşüniplerler, ol logikanyň maksadalaýyklygyndan we gurnama aýratynlygyndan (konstruktivliginden) gelip çykalydyr diýip hasap edipdirler. Grek sungatynyň eserleriniň hemmesinde kompozisiýanyň aýdyňlygy, çyzyklaryň berk düzgüne eýermegi, proporsional barabarlyklaryň takyk ölçenilmegi, aňrybaş niýetleniş maksadalaýyklygy bar. Gresiya, ilkinji nobatda, binagärlik we heýkeltaraşlyk sungatynda geljekki ýewropa medeniýetiniň binýadyny, onuň rasionallygyny we hususan-da, sungatda klassisizmiň esasy bolan çeper pikirlenmäniň rasionallygyny döredipdir.

Stilleriň häsiýetli aýratynlyklary

Stil	Agdyklyk edýän reňkleri	Çyzyklar	Şekil
Roman	Mele, gyzyly, ýaşyl, ak	Ýarymsirkul, göni, keseleýin, dikleýin	Gönüburçly, silindrik
Gotika	Sary, gyzyly, gök	Strelka şekilli, gapyrgalaýyn-gaýtalanýan	Meýilnamada gönüburçly, dikligine uzaldylan
Renessans (Galkynyş)	Goýy gyrmyzy, gök, sary, mele	Ýarymsirkul, geometrik (tegelek-leýin, inedördül-leýin, haçlaýyn, sekizburçlaýyn)	Arkalar, kolonnadalar, tegelek gümmezler
Barokko (rokoko)	Solgun reňkler, gyzyly, al, ak, sary öwüşginli mawy	Haýran galdyryjy daşyna pökgerdilen we içine çökerilen assimetrik, dikleýin we keseleýin	Egrem güberçek şekilli, gümmez şekilli, egrem şekilli
Klassisizm (ampir)	Dok reňkler, ýaşyl, al, altyn öwüşginli goýy gyrmyzy, asmanyň mawy reňki	Berk gaýtalanýan dikleýin we keseleýin	Takyk geometrik, beýik şekiller
Taryhy (neobarokko, modern, rasionalizm)	Ýiti bolmadyk açyk, melewşe, açyk ýaşyl, mele	Inçe-ýogynlaryň utgaşmagy, dikleýin, keseleýin, birsydyrgyn akymlaýyn, galyňlygy boýunça üýtgeýän	Ýerlikli (gelşikli), gönüburçlaýyn, şar şekilli, silindrik
Postmodernizm	Goňras (sarymtyl-mele), kümüş-söw, «metal reňk», sadappisint (dürli öwüşginli), flýuoressent	Dinamiki, erkin	Rejeli we erkin, simmetrik, assimetrik

Häzirki zaman dünýäsiniň zatlarynyň stil şekilleriniň amerikan hünärmeni Jifford Jekson tarapyndan tekliplenen toparlara bölünşi (klassifikasiýasy) gyzyklanma döredýär. Onuň bu klassifikasiýasynda şeýle görnüşler: basgançaklaýyn, süýrüntik, konus şekilli, kadaly we heýkelleýin tapawutlandyrylýar.

Basgançaklaýyn stili («neboskreýob» – «minaralaýyn») dürli çykytlar, pazllar (geýdirimler), şöhleler, egrem-bugramlar häsiýetlendirýär.

Süýrüntik stilde taýýarlanan (ýerine ýetirilen) önümleriň damja, egrem çyzyklaýyn şekilleri, küteldilen burçlary bolýar.

Konus stili (1940–1950 ý.) üçin trapesiýa şekilli tekizlikler, silindr bilen birikdirilen süýnmek we egrem konuslar, konus şekilli tutgaçlar, knopkalar, inedördül gözenekler, ýyldyzlar, täçler häsiýetlidir.

Kadaly stiliň esasy – panellerden gurnalan guty (korobka).

Heýkelleýin stil (1960 ý.) üçin ellipsoidler, giperboloidler, paraboloidler we ýumşadylan «doňup duran petleler» bilen döredilýän önümleriň şekilleriniň çylşyrymly görki häsiýetlidir.

Plastiki şekiller dinamiki zatlar üçin, binagärleýin şekiller bolsa, statiki şekiller üçin has gelşikli bolýar.

Ýokarda aýdylyp geçilenleriň hemmesinden XX asyrdaky durnukly bütewi stiliň döredilmändigi barada netijä gelip bolar. Maddy faktorlar (sebäpler), tehnisizm we pragmatizm näçe güýçli boldugyça, şonça-da durmuşyň depginleri hem ýokary boldy. Adamlaryň aglaba köpüsi medeniýetiň gymmatlyklaryna uýgunlaşyp ýetişmeýärdiler, suratkeşler bolsa «durmuş tilsiminiň (tehnikasynyň)» estetikadan daşary ulgamyny, maşyn siwilizasiýasyny doly kabul etmäge, özleşdirmäge ýetişip bilmediler.

Sungat durmuşyň yzyna eýerip bilmeýärdi, çeper stiller kemala gelip ýetişmänkäler eýýäm ýumruly başlaýardylar. Stili döretmek üçin wagt gerek ahyryn. Wagtal-wagtal köne stile, retro stile öýkünmek modasy döredýär, bu bolsa XX asyryň siwilizasiýasy şertlerinde galp ýasama zatlar we ýüzleý öýkünmeler senagatynyň ösýändigini aňladýar. Estetik we çeper stil owadanlyk kanunlary, estetik uýgunlaşma, sungat, dizaýn, estetiki ugur alma ýaly düşüňjeler bilen dünýä estetik akyl ýetirmäniň derňewi üçin ulanylýan estetik işiň kategoriýalaryna degişli.

Estetiki we çeper stil şahsyýetiň şahsy mertebesi bolýar we adamyň «halaýan-halamok» ýörelgesi boýunça daşky hakykaty ähli ugry bilen kabul etmek, öwrenmek we bahalandyrmak başarnygynda suratlandyrylýar. Estetik edebiýatda gowy estetik we çeper stil hakyky ajaýyplykdan lezzet almak we betgelsik zady duýgur inkär etmek, şeýle-de zähmetde, özüni alyp baryşda, gündeki durmuşda, sungatda, öz töweregiňde owadanlygy döretmek we düşünmek başarnygy bilen häsiýetlendirilýär.

Bu hakyky çeperçiligiň we estetikanyň gözlegine esas bolup, ol geýimde, özüni alyp baryşda, gündelik durmuşda, medeniýetde ilki-başda owadan we ünse mynasyp bolan zatlary oýlanyşyksyz kabul etmeli dældigini maslahat berýär.

Estetiki kabul ediş adamyň şahsy estetiki ukyby ýaly aýratyndyr, sebäbi ol kabul edişiň özboluşlylygy bilen kesgitlenýär we adamyň belent gymmatlygyny şöhlendirýär. Estetiki gaýgylyr we duýgular kabul edişi terbiýelemekde özünde bolup biläýjek mümkinçilikleri jemleýär we her bir adama içki deňagramlyga ýetmegi üpjün edýär.

Adamyň öz erkine bagly bolmazdan owadanlyk özüne çekse, onda şol adamyň kabul edişi gowy diýilýär. Erbet kabul ediş bolsa owadanlyga biparh, oňaysyz garaýyş, betnyşan zatdan keýp almak ýaly düşündirilýär. Kabul edilýän zat ýöne bir owadan däl diýilmän, eýsem, ol kabul edilişiň ýeterlikli dældigine şaýatlyk edýär. «Owadan edip bilmedim, şonuň üçin gymmat etdim» diýip, gadymy grekler aýdypdyr.

Şahsyýetiň estetiki medeniýetiniň özboluşly görnüşi we bellibir manyda agalyk sürmegi onuň çeperçilik medeniýeti bolýar. Onuň hem derejesi çeperçilik bilimine, sungat ulgamyndaky gyzyklanmalaryna, oňa düşünmegiň çuňlugyna we sungat döredijiliginiň çeperçilik aýratynlyklary barada dürs netijä gelmek ukybyna bagly bolýar. Şular ýaly häsiýetnamalaryň hemmesi «çeperçilikli kabul ediş» diýilýän düşünjede jemlenip, ol hem sungat bilen gepleşik işinde ösýän estetiki tarapdan gerekli bolan şahsyýet häsiýetnamasyny emele getirýär. Çeperçilikli kabul ediş kabul edilýän çeperçilik obýektiň emosional aladalarynda şöhlendirilýär. Şular ýaly ýagdaý sebäpli şahsyýetiň içki ruhy gurluşynyň özündäki hakyky sungat döredijiliginiň kabul edilişi we bilinmegi ruhy gymmatlygyň döremegine getirýär. Bu bol-

sa şahsyýeti baýlaşdyrýar, onuň duýgularynyň çäklerini giňeldýär we gurşap alýan barlygyň hadysalara düşünmegine, özüniň ýaşaýyş durmuşynyň manysy barada pikir ýöretmegine getirýär. Şeýlelikde, çeperçilikli kabul ediş – bu estetiki kabul edişiň sungat döredijiliginiň bahasyna bolan gatnaşykdyr.

Şol ýa beýleki kabul ediş islegleri estetiki we çeperçilik taýdan duýgurlyga, terbiýä, nesle we daş-töweregiňdäki adamlara baglydyr. Şunuň bilen estetiki we çeperçilik kabul edişiň köpdürlüligi we üýtgeýşi düşündirilýär. Estetiki gerekligi, duýgulary, garaýyşlary, adamlaryň ideallaryny, köplenç diýen ýaly, sözde beýan edip bolýar. Bu garaýyş, bir tarapdan durmuşy ýagdaýyň we hersiniň durmuş tejribesi, beýleki tarapdan, bolsa estetiki taýýarlygyň derejesi bilen kesgitlenýär. Kabul etmäniň birinji we ikinji pikirlenmeleri tapawutlanýar. Birinji estetiki pikirlenmede, ýagny diňe obýekt, hadysa bilen duşuşykda birden ýüze çykyan, duýgularyň bir bölegi aňyň kesgitli bir bölegini ozýar. Soňabaka kabul edilen maglumaty işläp düzmek döwründe, biziň netijelerimiz logiki taýdan düşnükli bolup başlaýar.

Estetiki we çeperçilikli kabul etmegiň esasy kiçijik adamlaryň birinji ädimlerinden, sözünden, hereketinden terbiýeçilik döwründe berkidilýär. Daşky gurşaw ýaly hiç zat ruhunda we galan durmuşynda yz galdyрмаýar. Ene-ataň, deň-duşlaryň we ulular bilen gürründeşlik, dāp-dessurlar, daş-töweregiňdäkileriň häsiýeti, garaýyşlar, hereketler we ş.m. bularyň hemmesi aňda terbiýelenýär, soňa goýulýar we ýatda saklanylýar.

Estetiki terbiýe diýlip, adamyň hakykata bolan estetiki gatnaşygyna düşünilýär.

Şu esasyda adamyň estetiki kabul etmä we başdan geçirmä, estetiki kabul etmä we ideal barada göz önüne getirmä bolan ukyby özgerýär we emele gelýär.

Estetiki terbiýe adamda döredijiligiň dürli sebitlerinde zerur bolan ähli ruhy başarnyklary ösdürýär we sazlaşdyrýar. Ol ahlak terbiýesi bilen aýrylmaz baglanyşkly, sebäbi gözellig adamlaryň özara gatnaşyklarynyň özboluşly sazlaşygy bolup çykyş edýär. Adam gözelligiň kömegi bilen, köplenç, duýgudaşlyk bilen ýagşylyga çekilýär.

Estetiki terbiýäniň gurluş düzümi:

– şahsyýetiň estetiki medeniýetiniň nazary we ähmiýetli esaslaryny goýýan estetiki bilim;

– şahsyýetiň çeper medeniýetini we endiklerini emele getirýän çeper terbiýe;

– şahsyýetiň kämilleşmäge gönükdirýän özbaşdak estetiki bilim we terbiýe almagy;

– şahsyýetiň döredijilik zerurlyklarynyň we ukyplarynyň terbiýesini kemala getirmek.

Soňkularyň arasynda esasy ähmiýete konstruktiv ukyplar: şahsy täsirlilik, düşbülük, pikirlenme, çeper göz önüne getirme, kynçylyklary görmegi başarmak, stereotipleri ýehip geçmek we başgalar degişlidir.

Estetiki bilim adamlary dünýä medeniýetiniň we sungatynyň genji-hazynasy bilen tanyşdyrýar we şahsyýetiň döredijilik güýjüniň ösüşine goşmaça täsirini ýetirýär. Estetiki terbiýäniň esasy maksady – gозelligiň kanunlaryna görä bar bolan we hereket edýän döredijilik taýdan ösen şahsyýetiň emele gelmegine ýetmek üçin zerur şert bolup durýar.

Estetiki we çeper medeniýet – şahsyýetiň ruhy şekiliniň esasyny düzýjiler. Adamda olaryň ösüşiniň sany we derejesi beýleki adamlaryň onuň durmuşyna aýratyn ruhabelentlik, intelligentlik niýetiniň we hereketiniň döredijilikli gönükdirilmesine bagly. Medeni ulgamyň we ruhy gymmatlyklaryň özleşdirilmesi, olaryň döremegine gös-göni gatnaşygy dürli ýaş döwürlerinde dowam edýär. Hünärmenler ussatlyga we hünäre eýe bolmak tizliginiň we dürli pudaklardaky ýaş hünärmenleriň arasynda göni baglanyşyk bar diýip belleýärler. Estetiki terbiýe şahsyýetiň we jemgyýetiň estetiki ösüşiniň derejesi bilen adamyň ukybynda gозelligi ykrar etmek we gозelligiň kanunlaryna görä ýaşayşa ukyplylygyň ähli çäklerinde adamçylygyň ösüşini baglanyşdyrýar. Adamlaryň başarnyklarynyň we döredijilikli hyjuwynyň has netijeli ýüze çykmasy dünýä medeniýetiniň we ylmlarynyň dürli üstünlikleri aýdyň görkezýär.

Estetiki duýgular adamda ahlak we intellektual pikiri oýarýar. Mysal üçin, dürli adamlaryň – alymlaryň, inženerleriň, konstruktorlaryň we beýlekileriň döredijilik işinde estetiki taýdan delillendirmäniň haýsy orny eýeleýändigini belli. Albert Eýnşteýn öz ylmy döredijiliginde estetiki başlangyjyň logikadan pes bolmadyk ähmiýete eýedigini

aýdýar. Bu odnositellik nazaryýetiniň açylyş işiniň netijesinde diňe bir alymyň intellekti däl, eýsem, onuň estetiki duýgulary hem ýüze çykdy.

Mundan başga-da şahsyýetiň estetiki medeniýeti durmuşyň, jemgyýetçilik-syýasy we ýaşaýşyň beýleki ulgamlarynda ýüze çykýar. Ol adamyň jemgyýetçilik we şahsy durmuşynda baglaýjy bolup çykyş edýär. Adamyň estetiki nukdaýnazary şekilleýin pikirlenmäniň ösüşi, estetiki we çeper hadysalaryň, seljermäniň, endikleriniň sany ýaly häsiýetnamalara bagly. Şahsyýetiň işinde we özüni alyp barşynda bu endikleriň, ukyplaryň, talaplar aňlatmasynyň ölçegi estetiki medeniýetiň derejesini häsiýetlendirýär.

Ýöne şahsyýetiň çeper medeniýetiniň hakyky ýüze çykmasyny diňe bir sungatyň mysaly bilen çäklendirmek ýalňyş bolardy. Sungatdan başga çeper döredijilik adamlar tarapyndan döredilýän şekilli aňladylmalarda we gозelligiň şekilinde amala aşyrylyp, durmuşda, maddy önümçilikde giňden görkezilendir. Şeýlelikde, şahsyýetiň çeper medeniýeti döretmeginiň esasy şerti zähmet tejribesiniň netijeleriniň alynmasy bolup çykyş edýär. Geçen asyryň halk ussatlarynyň döredijilikli ukybyny ulanyp, ýokary sungatyň eserlerine orun bermeýän ajaýyp eserler döredildi. Önümçiligiň ösüşiniň häzirki akymalarynyň we aýratynlyklarynyň kanunalaýyklyklary bu gün hem ýüze çykýar. Ukyp, köptaraplaýyn bilimlilik, taýýarlyk, ussatlyk, çeperçilik, çakganlyk we ylham häzirki hünärmenlere gозelligiň kanunlaryna görä we talapgärleriň dürli pikirlerini hasaba almak bilen gurşap alýan hakykaty estetiki taýdan emele getirmäge mümkinçilik berýär. Şeýlelikde, gowy estetiki we ajaýyp däpler syýasy gurluşyň, estetiki ideallaryň, gозelligiň kanunlary hakda gürrüň etmäge mümkinçilik berýän, bäsdeşlik edip biljek häzirki harytlaryň döremeginiň girewi bolup durýar.

2.5. Moda

Moda (frans. *mode*, lat. *modus* – ölçeg, keşp, usul, kada, görkezme) – durmuşyň daşky şekillerinde we hususan-da, kostýumda has aýdyň ýüze çykýan bellibir jemgyýetçilik gurşawynda (ulgamynda) ol ýa-da beýleki islegleriň gysga wagtlaýyn agalyk etmegi.

Sözüň iň giň manysynda moda diýip bellibir döwürde bar bolan we umumy ykrar edilen durmuş stilini, desterhany bezemegiň we onuň başynda özüni alyp barmagyň kadalaryny, interýeriň, awtomobilleriň, eşikleriň we ş.m. bezegini (dizaýnyny) atlandyrýarlar. Ýeterlik derejede köpçülikleýin gyzyklanma we oňyn bahalandyrma döredýän hadysalary moda hadysalary diýip atlandyrmak kabul edilendir. Ýöne «moda» sözünüň manysy hökmünde ýaşaýyş görnüşleriniň hemmesiniň, adatça hem, eşikleriň hemişelik we aň ýetiriş nukdaýnazardan düşündirmesi ýeterlik bolmadyk üýtgeşmäni göz önünde tutýar. Daşary ýurtlaryň ykdysatçylary: «Moda sungat bolup, onuň wezipesi adamlary geň galdyrmakdyr» diýip tassyklaýarlar.

Öz döwründe Gegel: «Moda eýermek – akylsyzlyk, eýermezlik – gülkünç» diýip ýazypdyr. Şu jümlesi bilen ol modanyň düýp mazmunyny kesgitleýdi, ýagny moda – çaky bilen eýerseň, örän peýdaly hadysa; ol çalt geçip gidýär, şu sebäpden ondan iň öňdebaryjy we döwrebap zatlaryň hemmesini alyp bilmegi başarmak üçin örän çeyde bolmak zerurdyr. Estetiki taýdan öwrenmek – bu adam tarapyndan hakykaty özleşdirip, ony adamzadyň kabul etjek, öwrenjek, baha berjek estetiki hakykata öwürmegi aňladýar.

Adam daş-töweregi kabul edip we öwrenip, şol bir wagtda oňa bolan öz estetiki garaýşyny beýan edýär, ýagny bu garaýyş adamyň estetiki dünýägaraýşyna we kemala gelen ideallaryna baglydyr.

Estetiki dünýägaraýyşyň özboluşly hem-de has anyk nusgasy hökmünde adamyň geýýän egin-eşigini görkezmek bolar. Egin-eşikler diňe geýmek üçin döredilen oňaly, ýakymly zat bolman, ýuwaş-ýuwaşdan gerimi giň zada öwrüldi. Käwagt bolsa ol adamyň özüniň ornuny tutup, onuň adyndan onuň häsiýetleri barada gürrüň berýär, daş-töweregine adamyň özi barada aýtjak bolýan zatlary hakda habar berýär. Egin-eşik biziň aýrylmaz bir bölegimiz bolup durýar we jemgyýetde meşgullanýan işimiz barada habar berýär. Meselem, okuwçy, talyp, işgär, ýolbaşçy. Adamyň egin-eşigi bilen bitewüligi durmuşda ulanylýan beýleki zatlardan (gap-gaçlardan, mebelden we ş.m.) tapawutly bir garaýşa, bir mana eýedir.

Egin-eşik ulgamyndaky estetiki kadalar köpugurly we çylşyrymly döredijilik işiniň netijesinde döreýär. Hünärmenler adam bedeniniň deňölçegliligini, onuň syratynyň aýratynlyklaryny, her bir çyzygynyň

ähmiýetini, şekiliň we keşbiň umumylygyny, kostýumyň aýratyn böllekleriniň amatlylygyny, reňk aýratynlygyny, olaryň sazlaşygyny öwrenýärler.

Adamlar egin-eşiğiň mydama täze görnüşleriniň gözleginde bolýarlar. Täze açyşlara laýyklykda özüni alyp barýarlar we hereket edýärler.

Adamyň töweregindäki maddy zatlary üýtgetmeklige niýetlenen adaty hyýaly, ony has amatly, oňaly, ýakymly etmek barada durnukly pikiri «moda» ýaly düşüňjäniň emele gelmegine getirýär.

Modanyň taryhy ösüş ýoly ilkinji gezek bu adalganyň latyn dilinden «*modus*» – «ölçeg, usul, kada» diýen manyda ulanylandygyny görkezýär. Emele gelmegiň başynda moda «döwrüň stili» diýen düşüňjä barabardy. Moda haýal üýtgeýärdi, jemgyýet gatnaşyklaryň aňhasamadyk ösüşine we durmuş depginlerine gabat gelýärdi. Täze modanyň emele gelmeginiň esasy sebäpleriň biri hem adamlaryň täze reňkleri, materiallary, görnüşleri, tehnologiýalary ulanmak arkaly täzelige tarap bolan ymtylmasydyr. Täzelige bolan hyýallar bilen bilelikde moda akymlary syýasy garaýyşlary, jemgyýet gyzyklanmalary, şeýle hem şol döwrüň esasy ideýalaryny özünde jemleýärdi.

Modanyň döreýiş aýratynlygynyň ýene bir sebäbi hökmünde adaty adamlaryň jemgyýetiň ýokary gatlaklaryna, aýratyn hukukly adamlaryna meňzeş bolmak islegini görkezmek bolar.

Fransiýa döwletiniň şasy Lýudowik XIV boýnuna edilen hirurhiki operasiýanyň yzlaryny ýapmak üçin boýnuna uly şarf daňypdyr, onuň yzy bilen şolar ýaly şarfy ähli köşk adamlary, eýsem, jemgyýetiň aşaky gatlaklara degişli adamlary hem daňyp başlapdyrlar. Beýik ökjeli köwüşler hem şeýle ýagdaýda döredi. Ony Fransiýa döwletiniň şa aýallarynyň biri öz boýunyň keltelgini gizlemek üçin oýlap tapypdyr.

XIX asyryň 90-njy ýyllarynyň başynda Londonda geçirilýän at çapyşygyna iňlis tagtynyň mirasdüşeri – geljekki şa Eduard VII gelipdir. Şol gün ýagys çişneýändigini üçin, şazada arabasyndan çykjak bolanda, jalbarlaryny hapalamazlyk üçin olaryň aşak etegini epläpdir. Bu ýagdaý şol döwrüň moda kowalaşýan adamlary tarapyndan gyzykly we nusga alarlyk hasap edilipdir. Jalbardaky manžetler çaltlyk

bilen tutuş Angliýa ýaýrapdyr. Ol Russiýa döwletine 1910-njy ýylyň başyna gelip gowuşdy.

XX asyryň 60-njy ýyllarynyň ahyry köýnekleriň we ýubkalaryň uzynlygynyň özgermegi bilen äşgär boldy. Kähalatlarda modada edilen açyşlar täze estetiki duýgular, oňalylyk, ýakymlylyk bilen gabat gelmeýär. Muňa mysal edip, mini (gysga) köýnekleri görkezmek bolar. Sebäbi zenanlaryň hemmesi bular ýaly köýnegi geýip bilmediler. Bu täze görnüş owadan bedeni, owadan keşbi talap edýärdi.

Stil adamyň ideologik we çeperçilik işiniň ähli ulgamlaryny öz içine alýar. Stilden tapawutlylykda, moda durmuş zatlarynyň we çeperçilik eserleriniň daşky şekillerini has gysga wagtlaýyn we ýüzleý üýtgedýändigini bilen häsiýetlenýär. Moda adamyň predmetleýin guryşawy, hususan-da, eşikleri täzelemäge we gowulandyrmaga, olary amatly we owadan etmäge tebigy ymtylmasynyň netijesi hökmünde döredi. Modadaky üýtgemeler möwsümleýinlik we adamlaryň ýaş aýratynlyklary bilen baglanyşyklydyr. Önümçiligiň we önüm ýerleşdirmegiň talaplaryndan ugur alyp, modany ol ýa-da beýleki önüme bolan islegi artdyrmak üçin ulanýarlar. Häzirki döwür üçin dolanyşyk ulgamyny täze harytlar bilen üznüksiz dolduryp durmagyň hatyrasy-na zatlaryň ýaşayyş möwritiniň (ömrüniň) hökmany şertde gysgalmany häsiýetlidir.

XX asyrda kostýumyň modadan çykmagy, biziň görşümüz ýaly, şeýle bir çalt bolup geçýän däldir, onuň diňe daşky üýtgemeleriniň bolandygyny syn edip bolýar: şekiliň umumy gurluşy saklanylyp, onuň diňe biçüwi, matasy we reňki üýtgedilýär. Öňler moda onlarça ýyllap saklanypdyr, soňky wagtda ol her ýyl diýen ýaly üýtgäp dur, ýöne üýtgemeler az ýörelgeleýin häsiýete eýe boldy. Zatlaryň funksionalizmi we onuň bilen baglanyşykly aýdyň konstruktivizm 1920-nji ýyllaryň suratkeşleriniň we konstruktorlarynyň döredijiliginde esasy ýörelgeler boldy. Şol döwürde hem XX asyryň kostýumynyň baş ýörelgesi işlenilip düzülipdir. Egin zolagynda eşiği berkitmegiň täze ýörelgeleri, onuň adamyň keşbi bilen erkin özara gatnaşygy бүтін XX asyryň dowamyny-da ýörgünli bolmagynda galdy.

XX asyryň kostýumynyň ösüşini seljerip, 1906-njy ýyldan başlap modanyň çalşyk döwrüniň 11–13 ýyl bolandygy barada aýdyp

bolar. Bu wagtyň dowamynda şekil döräp, kemala gelip we ýitip ýe-
tişýär. XX asyryň «uly» stili bir-birini her onýyllykdan çalşyp duran
aýry-aýry mikrostillerden ybaratdyr.

Kostýumyň şekilleriniň ähli köpdürlüligini şu esasy stilleriň çäginde
ýerleşdirip bolar: nusgawy (klassyky), romantiki, sport we folklor.

Nusgawy (klassyky) stiliň kostýumy şekiliniň berk laýyklygy,
gelşikliligi, bölekleriniň az mukdarda bolmagy, bezeginiň doly ýok
diýen ýalylygy, rejeliligi bilen häsiýetlendirilýär. Nusgawy stiliň eşik-
leriniň proporsiýalary adamyň suduryň ölçeglerine laýyk gelýär.
Eşiğiň şekiliniň esasy bölekler bölünýän ýerleri suduryň tebigy bö-
leklenýän araçäklerine gabat gelýär. Şekillerde we bölekleriň çyzyk-
lary sadadan ýerlikli.

Nusgawy stiliň eşiklerine paltony, zenan köýneklerini we «iň-
lis stili» adyny alan ýarym galtaşýan suduryň kostýumlaryny degişli
edýärler. Ýarym galtaşýan eşik dürli ýaşdaky we islendik beden gur-
luşly erkekler we zenanlar üçin oňalylygy, şeýle hem ol eşiği geýen
her bir adamyň görmegeý görünýändigini üçin nusgawy eşik adyna my-
nasyp boldy.

Switerler, gözenekleýin (kletkalaýyn) we epinli ýubkalar nus-
gawy çözgüdiň mysallarydyr, sebäbi olar hemişe modadan galmaýar.

1928-nji ýylda ilkinji bolup zenan modasyna erkekleriň
kostýumyny, kristaldan, aýnadan ýasalan haýran galdyryjy şaý-
-sepleri, gara köýnegiň üstünden dakylýan birnäçe hatarly göwher
monjuklary, gaýyjak şekilli köwüşleri, erkek ýarymgonç botinkala-
ryny girizen Gabriel Şaneliň özboluşly modellerini ýatladýan zenan-
laryň nusgawy eşigini hödürleýän «Şanel» modalar öýi işe girdi.
30 ýylyň dowamynda Şanel modelleriniň görnüşini üýtgetmän sakla-
dy. Awtoryň özüniň taýýarlan «Şanel» kostýumy – göni ýubkaly, örü-
len alaja (tesma) bilen bezelen ýakasyz we laskansyz žaketli, bantly
ýüpek bluzkaly, boýundan asylýan köp sanly zynjyrjykly we emeli
merjenli buklirlenen matadan tikilendir.

Nokatly, zolakly, gözenekli, şeýle hem twid görnüşli matalar –
egin-eşik üçin nusgawy matalaryň mysallary bolsa, gaýyjak şekilli
köwüşler, ädikler, mokasinler aýakgap ulgamynyň klassykasydyr.

Romantiki stiliň eşikleri zenan mähirliligi we bezeginiň dabara-
lylygy bilen tapawutlanyp, buflar, wolanlar, eplem-eplemler, keşdeler,

örümleýin keşdeler, uly ak ýakalar, bantlar bilen bezelýär. Köýneklerde, kostýumlarda geçen zamanlaryň egin-eşikleriniň elementleri ulanylýar.

XX asyrdaky döwürde *sport stiliniň* eşikleri adama hereketde amatlylygy üpjün edýän we şol bir wagtyň özünde onuň beden gurluşynyň gelişiklilikini, sport syhatlylygyny nygtaýan özüne mahsus aýratynlykly erkin şekili bilen häsiýetlendirilýär. Üstünden tikilen kiseler, ildirilýän klapanlar, dürli epinler, şlisalar şeýle eşigiň häsiýetli bölekleri bolup durýar. Aksent (üns berilýän zat) hökmünde dürli görnüşli furnitura ulanylýar. Işewür kostýum, gündelik eşik toplumu, öýde we daşarda geýilýän eşikler toplumu sport biçüwinde bolup biler.

Türkmenleriň egin-eşikleri barada birinji maglumatlar Türkmenistana gelip-giden rus we Günbatar Ýewropa döwletleriniň alymlarynyň we syýahatçylarynyň işlerinde XIX asyrdaky duş gelýär.

XIX asyryň soňlary we XX asyryň başynda türkmenleriň geýimleri gurluşy boýunça ýönekeý, asyly, sypaýy şekiller, reňki boýunça gyzyl, goňur reňkleriň agdyklyk etmegi hem-de ýerli kalorit bilen häsiýetlendirilýär.

Türkmenleriň geýimleriniň dizaýn aýratynlyklary şulardan ybarat:

1) geýimleriň tunika biçüwiniň durnukly saklanmagy;
2) biçüwiň giň, erkin we hereketleri çäklendirmeyän şekilleri emele getirmegi;

3) gyz-gelinleriň köýnekleriniň keşde, jähek, şaý-sepler bilen bezelmegi;

4) maldarçylyk we ekerançylyk hojalyklarynda öndürilen we satyn alnan matalaryň we kömekçi zatlaryň utgaşdyrylyp ulanylmagy.

Ýokarda bellenen umumy häsiýetlere garamazdan, türkmenleriň geýim-gejimlerinde ýaşaýan ýerlerine baglylykda tapawutlandyryş alamatlary ýüze çykýar.

XIX asyrdaky hem-de XX asyryň başynda türkmenleriň geýimleri hojalykda öndürilen matalardan taýýarlanylýdyr.

Türkmenleriň maldarçylyk we ekerançylyk bilen meşgullanmagy geýimleri we aýakgaplary öndürmek üçin zerur bolan çig mallary, ýagny pagtany, ýüpegi, ýüňni, derileri, baganalary taýýarlamaga mümkinçilik beripdir.

Türkmenler dürli-dürlüligi bilen tapawutlanýan matalary öndürýärdiler, olar hem içki we üstki geýimleri öndürmekde giňişleýin ulanylýadyr.

Türkmen geýimleriniň dizaýnynda goýunlaryň, atlaryň, sygyrlaryň, düýeleriň derileri eýlenip, gön görnüşinde giňişleýin ulanylypdyr, olardan bolsa dürli görnüşli we şekilli donlar, içmekler öndürilipdir.

Aýallar üçin geýim-gejimleriniň sanawyna: üstki geýimler (donlar), köýnekler, nagyşly aýal geýimleri degişli.

Türkmen zenanlarynyň köýnekleri biçüwi boýunça tunika görnüşli bolup, olaryň hemmesi ýagyрниçlikli tikilipdir. Bu egin-eşikleriniň dizaýnynda göz önüne tutulan bölek teniň üçin oňalylyk we matalaryň durumlylygyny üpjün edipdir.

Türkmenleriň geýimleriniň dizaýny şu günler hem milli aýratynlyklarymyzy saklap, biçüwi tunika görnüşli, olaryň ölçegi adamlaryň syratyna baglylykda ölçenilýär.

Türkmen gyz-gelinleriniň köýnekleriniň dizaýnynyň aýratynlygy olaryň keşde bilen bezelmegidir. Köýneklerini ulanylyşyna baglylykda durmuşda günde geýilýänlere, işde, toýlarda geýilýänlere baglylykda keşdelerini ululygy we nagyşlaryň görnüşleri saýlanylýar. Türkmen gyz-gelinleriniň köýnekleri, donlary, çabytlary, kürteleri baý keşdeler bilen bezelýär. Keşdelerden başga baýramçylyk we toý üçin egin-eşiklerde bezeg hökmünde kümüş şaý-sepler giňişleýin ulanylýar.

31-nji surat. Türkmen milli egin-eşikleriniň şaý-sepler bilen bezelişi

Häzirki döwürde egin-eşikleriň estetiki görkezijilerini ýokarlandyrmakda dürli bezegler bilen bir hatarda milli el işlerimiz giňden ulanylýar. Milli el işlerimiz, esasanam, zenanlar üçin niýetlenen egin-eşikleri bezemekde uly ähmiýete eýedir. Milli el işlerine, esasanam, basma, keşde, gaýma, köjeme, pugtalama we beýlekiler degişlidir.

Keşde – türkmeniň gadymy el işleriniň biri. Milli el işleriniň içinde iň inçesi hasaplanyp, ýokary çeperligi talap edýär. Onuň sapaklary-da has inçe alnyp, nagyşlary syk gaýalýar.

Basma, esasan, begresden tikilen ýeňsizlere, donlara, çabytlara salynýar. Onuň üçin ýörite basmalyk sapaklar gerek. Basmalyk sapagy gerekli ölçegde gaýajak ýeriňe aýlamaly. Basma nagşy islege görä baş, dokuz, on baş, on ýedi sapak bolup biler. Nagyşlanjak geýime berkidilen basmalyk sapaklaryň ýüzüne elde işilen ýüpeklerden dürli nusgalar salynýar. Basmanyň towy näçe köp berilse, nagyş şonça-da ýylmanak düşýär. Baş, ýedi, dokuz sapak basma, esasan, orta ýaşan zenanlar üçin niýetlenen donlara basylýar. On baş, on ýedi sapakly basmalar bolsa ýaş gyzlar üçin niýetlenen begreslere salynýar. Häzirki wagtda basmanyň on dokuz sapakdan ybarat bolan «ýürek» nagşy has-da ýörgünlidir.

Gaýma – tikiň maşynlarynyň emele gelmegi bilen keşdede gaýalýan nagyşlar gaýma geçirildi. Ol keşdä garanyňda biraz aňsadrakdyr. Ýöne «iki gaýma» ýa-da «goşa ýörem» adyny alan gaýmalar owadanlygy, inçeligi bilen tapawutlanýar. Adyndan belli bolşy ýaly, gaýmanyň bu görnüşinde nusganyň üstünden iki gezek geçilýär. Şonuň üçin hem ony diňe ketenä ýa-da gyrawa gaýaman, eýsem, matalaryň dürli görnüşlerine gaýamak bolýar.

Pugtalama – kürte, çabyt, begres, ýeňsiz nagyşlanyp bolansoň, olaryň ýakadyr ýeňine jähek salynýar. Jähek gyranyň halkaryp durmazlygyna, nagyşlaryň has-da saldamly görünmegine täsir edýär. Kürtäniň, çabydyň, begresiň ýartmajyna aýlanýan jähegiň ýüzi pugtamada nagyşlanýar. Ol egin-eşiklere özboluşly bezeg berýär. Jähegiň öwrüme gabat gelen ýerleri hem pugtalanýar. Sebäbi jähek öwrümi biraz ýygryýar.

Köjeme – el işleriniň bu görnüşü inçejik işilen sapak ýa-da emeli ýüpler bilen ýerine ýetirilýär. Ol köýnekleriň ýakalaryna, kähallatlarda bolsa ýeňsizlere salynýar. Köjeme matanyň ýüzüne köjelyär. Beýleki el işlerine garanyňda, köjemäniň nagşynyň dürli ululykda

bolmagy hem-de onuň bezegini monjukdyr gaşlaryň üsti bilen has-da artdyryp bolýanlygydyr. Kojeme ýumşak bolansoň, ony gartaşan aýallaryň, şeýle-de çagalaryň ýakalaryna salmak ýörgünlidir.

Häzirki zaman ugrukdyryjy moda lybaslaryň toplumlarynda baý halk (milli) mirasyna ýüzlenmek ep-esli derejede aýdyň ýüze çykýar. Onuň esasynda döredilen modeller *folklor stiline* (oba, rustikal; lat. *rusticus* – sada, gödek) degişlidir. Şeýle eşigiň duýgurlyk taýdan täsirliligi gurnalyş çözügi, bejergi bezegi, suraty, fakturasy we gurluşy boýunça halk dokmaçylygyny ýatladyan matalar, elementleriň utgaşmagy we geýiş usullary arkaly gazanylýar.

32-nji surat. Häzirki zaman türkmen moda egin-eşikleri

Şeýle-de mikrostilleriň köp sanlysy bolup, olary esasy stilleriň birine degişli edip bolar.

Matros stili – deňiz nyşanly (labyr, şturwal, tanap, deňizçileriň köýnekleriniň ýakalary we kantlary) ak, garamtyl-gök we gyzyr reňkdäki eşikler.

Awçy stili – awçy kostýumynyň elementleri bilen utgaşdyrylan nusgawy we sport stilindäki eşikler – deriden tikilen žiletler, boýna oralýan ýaglyklar, trikotaž önümlerde guşlaryň şekillendirilmegi we ş.m.

Safari – haki (aýyk mele) reňkli plaş matalaryndan tikilen eşikler, olaryň çägesow zeýtun, ak reňkleri, sawannada ýa-da jeňnellerde ýabany haýwanlary awlaýan awçylaryň kostýumynyň bölekleri. Adatça, toplumyň düzümine köp jübüli, ildirgiçli (ilikli) pogonly,

ýalan gözlükli «safari» köýnekleri, balaklar (žokey balagy, galife, nusgawy ýaly), şortylar, bermudlar, ýubkalar (epinli, klýoş) girýär. Bejergi bezegi hökmünde setir we gözenejik ulanylýar. Aksessuarlary – ýyrtyjylaryň suratlary şekillendirilen ýaglyklar, şarflar, afrikan stilinde süňkden, agaçdan we ýeleklerden ýasalan bezegler.

Jinsi stili – jinsi matasyndan tikilen metal ilikli, applikasiýaly, adaty ilikli, derili, jähekli, strazly (gaşly), kähalatda keşdeli, hatda egrem nagyşly balaklar, kurtkalar, köýnekler, zenanlaryň uzyn we gysga ýeňli köýnekleri, ýubkalar, žiletler.

Gezelenç stili – sport ýa-da jinsi stiliniň bölekleri bilen utgaşdyrylan daşarda gezmek üçin amatly eşik.

Disko – diňe bir eşigiň modasyna däl, eýsem, sazyň modasyna hem (rok-n-roll, disko, reýw, tehnó we ş.m.) baglylykda üýtgäp durýan, aýdym-sazly şüweleňlere gidilende geýilýän eşikleriň ýaşlar üçin stili.

Derbi – at çapyşygy üçin kostýumyň elementleri bilen utgaşdyrylan sport eşiginiň mikrostili. Çapuw atlarynyň uly muşdagy lord Derbiniň hormatyna atlandyrylan.

Gauço (isp. *gaucho*) – Günorta Amerikanyň çarwalarynyň – gauçolaryň folklor stilindäki eşigi. Esasy eşik – seçekli, metal ilikli, applikasiýaly zamş we deri žiletleri, kurtkalar, balaklar.

Klub stili – abraýly klubun nyşany we ýalpyldawuk ilikleri bolan nusgawy köýnek eşikleriň bu toplumynyň esasy bolup durýar.

Belýo (içki eşikler) stili – romantiki we folklor stilleriniň bir görnüşi: ýuka nah we ýüpek matalardan tikilen bluzkalar we zenan köýnekleri. Olar nusgawy zenan içki eşigi ýaly, gysgyçlar, epinjikler, çiljagazlar, arkasyna geçirilen tikiňler, egrem nagyşlar, gös-göni ýa-da tekiz keşdeli we tor mata bilen bejerilip bezelýär.

Pižama stili – erkek pižamalaryny ýatladýan uly göwrümlü zenanlaryň nusgawy eşikleri.

Granž – tebigy çig mallardan – pagtadan (nahdan), kenepden, ýününden, elde örülen trikotaždan tikilen erkek we zenan eşikleriniň ýörite görnüşdäki harsal stili.

Utgaşdyrylan stil – ýaşlaryň arasynda geçen asyryň 1990-njy ýyllarynyň ahylalarynda meşhur bolan stil. Ol erkekler we zenanlar üçin kostýumda meňzeş bölekleriň ulanylmagyny göz önünde tutýar.

33-nji surat. Utgaşdyrylan stiliň dürli görnüşindäki paltolar

XX asyryň soňky ýyllarynyň modasy üçin dürli stil ugurlarynyň elementlerini özünde birleşdirýän kostýumlar toplumyny döretmek ýörelgesi häsiýetlidir. Moda örän sada çözügüli funksional zatlary folklor we beýleki stilleriň zatlary bilen utgaşdyrmaga ýol berýär. Kostýumyň şunuň ýaly birleşdirilmegi we gurnalmagy bu stili diffuz stil diýip atlandyrmaga esas berdi.

Toplum – reňki, çig maly, niýetlenişi boýunça birleşdirilen kostýumyň aýry-aýry bölekleriniň toplumu. Toplumda özara çalşyp bolýan düzüm bölekleriň tükeniksiz sany bolup biler.

Ansambl – başlangyç oýlanylyp taýýarlanan meýil boýunça döredilen kostýum, onuň bölekleri bir-biri bilen ylalaşykly we umumy bitewüligi tabyn bolýar. Ansambl kompozisiýany doly açyp görkezmeňiň serişdelerine eýedir. Onuň çylşyrymly gurluşy bolup, düzümi birnäçe bölekden: şol sanda aýakgapdan, başgapdan, bezeglerden (şaý-seplerden) we beýlekilerden ybaratdyr. Köpgatlylyk, onuň düzüm bölekleriniň özara baglanyşykda bolmagy we olaryň hemmesini bir wagtyň özünde geýmegiň hökmanylygy ansamblyň häsiýetli tараpydyr.

Garderob – bir adamyň ýa-da adamlar toparynyň durmuşynyň ähli halatlary üçin saýlap alan eşikleri, aýakgaplary, aksessuarlar toplumy.

Kolleksiýa (ýörite toplum) – stili, gurluşy, şekili we keşpleýin çözügüdi çeperçilik taýdan gyzyklanma döredýän kostýumyň modelleriniň we zatlarynyň ulgamlaşdyrylan ýygynyndysy.

Ýewropanyň we Russiýanyň halkynyň 1950-nji ýyllardan asyryň ahyryna çenli döwürdäki predmetleýin ýaşaýyş gurşawyndaky üýtgeşmeleriň seljermesi XX asyryň modasynda bolup geçen hadysalar ba-

rada aýdyň garaýşy kemala getirýär. Şu günki moda her gün üýtgäp dur. Muňa garamazdan, moda biziň özümizi alyp barşymyzy, özümüz barada aýtjak zatlarymyzy, sözleýän dilimiziň sözlerini üýtgetmeýär.

Şu günki moda – bu köýnegiň ýa-da aýakgabyň görnüşiniň ýönekeý üýtgemegi däldir. Ol adam keşbiniň we ahlagynyň kadalaryny ygylan edýär. Özüniň nobatdaky adama täsir ediji serişdelerini moda hem jemgyýetiň täze tehniki, ahlak we medeni üstünliklerinde, şeýle-de enelerimiziň «köne sandyklarynda» tapýar. Täze tapyndyny ol çala üýtgedýär, onuň «asyrlaryň tozanyny» silkip, biziň dykgatymyza täze moda laýyk ýerine ýetirilen zat hökmünde hödür edýär. Moda diňe öz garaýşy boýunça zamananyň talabyna laýyk gelýän zatlary hödür edýär.

Adaty bolşy ýaly, biz, köplenç, bir ýere gitjek bolsak, geýmäge zadymyzyň ýoklugyny duýýarys. Bu söz şkafta hiç bir eşigiň ýoklugyny aňlatmaýar. Yok, şkaft eşikden doly, emma şol zatlaryň ählisi şu günki talaba laýyk gelmeýär ýa-da häzirki zaman modanyň ugurlary bilen gabat gelmeýär.

Modada şol bir wagtda birnäçe ugur, birnäçe akym emele gelip bilýär. Emma uzak wagtlap adama hyzmat edýän, onuň durmuşyna ornaşýan zatlar – bu durnukly, şu günki günün talaplaryna gabat gelýän zatlardyr. Modanyň ugurlaryny häsiýetlendirenimizde onuň esasy aýratynlygy hökmünde diňe ýaşlar üçin niýetlenendigini görkezmek bolar. Ýaşlar ilkinjileriň hatarynda «modanyň ýiti görnüşlerini» kabul edýärler, ilkinjiler bolup ony il-günüň dykgatyna hödür etmäge çagyryrlar. Bu ýaşlara öz şahsy özbaşdaklygyny beýan etmäge ýardam edýär. Ýaşlaryň geýen gysga ýubkalary, wagtyň geçmegi bilen, uzyn – ýere degip duran köýnekdir ýubkalar bile ýerini çalyşdy.

Ýaşlaryň köpüsi modanyň talaplaryna ýykgyň edenlerinde onuň ýeke biri üçin däl, eýsem, köplük üçin dördilendigini ýatdan çykarýarlar. Moda adamyň özboluşlylygyny öçürýär. Ol umumy ülhüleri teklipe edýär. Käbir moda ugurlarynyň geň galdyryjy häsiýetleriniň biri hökmünde birmeňzeşligi görkezmek bolar. Biz töwerekde meňzeş fasonlary, reňkleri, görnüşleri görýäris. Modanyň talaplaryna gabat gelýän egin-eşikler uniforma, kadaly geýilmeli eşiklere öwrülýär.

Şu günki moda ösüşiň täze ýollaryny gözleýär. Synag (eksperiment) görnüşde modelýerler egin-eşiklerde artykmaç zatlary aýryp, olary ýönekeýleşdirýärler, aňsatlaşdyrýarlar. Modanyň täze görnüşlerinde millilik, nusgawylyk we häzirki zaman birleşdirilýär.

Soňky ýyllarda moda akymlary Gündogaryň, ýagny Hytaýyň we Ýaponiýanyň etniki aýratynlyklary bilen baýlaşdyrylýar. Eger-de başda suratkeşler gönüden-göni milli suratlary göçürip alan bolsalar, indi olar aziýa görnüşlerini beýleki ýurtlaryň görnüşleri bilen birikdirip, aýratyn bir nagyş döredýärler.

Bu ýerde köpugurlylygyň, milliligiň, taryhy mekdebiň täsiri duýulýar. Daşky edepli görünmäge bolan ymtlyş häzirki zaman modasynda öz keşbini tapýar. Eger öňki möwsümlerde moda jemgyýetiň esaslary bilen sazlaşygy bozýan – endamy ýalaňaçlaýan we açýan bolsa, onda häzirki günde ol kem-kemden töweregini ahlak görkezijileri bilen gurşaýar.

Moda sport hem uly täsir edýär, aýratyn hem, onda geýilýän eşiğiň oňalylygy, aşa ýeňilligi we berkligi. Häzirki günde moda sporta däl-de, eýsem, sport moda täsir edýär. Estetizmiň agalygy kem-kemden atletizmiň agalygy bilen ornuny çalyşýar. Sport stilindäki eşikleriň täze ýörelgesi modelleriň gurluşlaryna köp hyzmatly, ykjam, görnüşini üýtgedýän düzümine girýän bölekleriniň goşulmagynda öz beýanyny tapýar. «Görnüşini üýtgedýän eşik», «aksesuar-eşik» – bu täzelik berlen akymyň moda ansamblarynyň aýrylmaz bölegine öwürülýär.

Häzirki zaman modasyndaky täze akymlara özi hakda ilkinji gezek XX asyryň 70-nji ýyllarynda mälim eden purizm stilini degişli etmek mümkin. Onuň esaslandyryjysy nýu-ýorkly suratçy-modelýer Helston hasaplanylýar. Purizm üçin ýokary hilli matalardan tikilýän we adamyň şahsy aýratynlygyny nygtaýan, bezegsiz, biçüwi sada modeller mahsusdyr.

Köp babatda moda nusgalary häzirki günde diňe bir eşiğiň görnüşini bilen däl-de, eýsem, eşiğiň edilen matalarynyň reňki we häsiýeti bilen hem kesgitlenilýär. Gaýys, gödegräk daşky görnüşli trikotaž we galyň ýüň geýimiň görnüşinde sadalyk duýgusyny döredýär. Bu keşbiň üstüni aksesuarlar hem doldurýarlar. Meselem, aýry ýa-da ilkiňbaşdan guşak bilen bile ýerine ýetirilen ýantorbajyklar ýa-da asma jübüler, şeýle-de dürli nyşanly we etnografik häsiýetli başga bezegler.

Modanyň ähli soňky ýörelgelerinde eşiğiň erkinligine, amatlylygyna we köpugurlylygyna bolan ymtlyş anyk duýulýar. Müňýyllyklaryň sepgidinde moda esasynda fiziki we ruhy saglygyň agalygy ýatan täze estetikany tassyklaýar.

Moda her bir ýaş toparynda bardygyna seretmezden, ol ýaş bilen bile üýtgeýän gylyklara, zerurlyklara we mümkinçiliklere laýyklykda özgerýär. Uly ýaşly adamlar ýaşlara seredende köpräk däp-dessurlara eýerýärler.

Ýaňy-ýakynda ýetginjek gyzlar we oganlar ejesi we kakasy ýaly geýinmek üçin çaltrak ulalmagy arzuw edýärdiler. Häzir bolsa olarda öz garaşsyz stili döredi. Käwagt bolsa biz ters hadysalary synlaýarys, ýagny ene-atalar öz çagalaryndan görelde alýarlar.

Häzirki zaman şertlerinde ol ýa-da başga sungat eserleriniň, zatlaryň, hadysalaryň oňnositel, deňşdirme gymmatyny anyklamak, deňşdirmek üçin adamlaryň umumy medeniýetiniň, olaryň ösüşiniň, bilimleriniň, mümkinçilikleriniň dürli derejesi bar. Bu bolsa kämahal ýaramaz hilli, pes ähmiýetli, estetiki däl zatlara modany döredýär. Şahsyýetiň ýokary bolmadyk ahlak-estetiki ösüşi onuň şübheli özüni alyp baryş kadalaryna eýermeginde, bimaza zatlary saýlamagynda, manysyz, käwagt bolsa ahlaksyz işleri etmeginde ýüze çykýär. Käwagt bu töweregindäkiler tarapyndan ýalňyşlyp, nobatdaky täze moda hökmünde kabul edilýär we anyk hadysa hökmünde däl-de, umuman, moda hökmünde ýazgarylýar.

«Ýitiden» tapawutlylykda «ýokary moda» hem bar – ol tejribe, açylyşdyr. Ol çeper kabul edijiligi, sazlaşygy saklaýjylygy, utgaşyklygy, deňölçeglilik bilen tapawutlanýar. Tanymal rus modelýeri Walentin Ýudaşkiniň döreden we her ýylda görkezilýän geým toplумы «ýokary moda» mysal bolup, ol intelligentlilik, özüne çekijilik, materiallaryň we elementleriň öňde kompozision utgaşmasy, anyklyk we aýdyňlyk, reňkleriň utgaşyklygy döredilen «ýokary modanyň» hilidir.

Hawa, moda bize geýmlerde görkezilen häzirki zaman ugry egin-eşikleriň nusgalarynda hödürleýär. Ýöne ony göçürmek ýa-da oňa öýkünmek gerek däl. Biziň her birimiziň ýaş aýratynlygyna garamazdan, öz stilimiz we aýratynlygymyz bar we hökman bolmalydyr. Modaly egin-eşikler bizi ruhlandyrmalydyr we biziň durmuşymyzy däl-de, onuň şekilini üýtgetmäge bize kömek etmelidir. «Gelşikli geýinmek üçin pul kömek etmän, siziň duýgularyňyz, psihologiýaňyz, intellektliligiňiz kömek eder». Bu ajaýyp sözler, öz elleri bilen şu günki modany döreden adam, tanymal modelýer Kristian Diora degişlidir. Her bir adam köp maslahatlaryň, hödürlemeleriň, iň bärkisi

modanyň, özdiýenliligiň we öz duýgularynyň utgaşmasy esasynda rasional dänesini saýlaýar.

Duýgy ölçegi – bu hiç hili täsir, ýatlama galdyrmaýan aralyk däl-dir. Ol maksada takyk düşmekdir. Ösen stil ilki bilen daş-töwerekdäki ýagdaýy anyklamaga rugsat berýän duýgy ölçegidir.

Ösen duýgy ölçegindäki zerurlyk daşky gurşawdaky zatlara sebäp bolmakdan başga-da, fetişi we kiji emele getirýär.

Fetiş – bu adamyň köre-körlük bilen ynanýan jadyly güýjüdir. Adamlar oňa tagzym edýärler we eldegrilmesiz hasap edýärler. Fetişi hakyky gymmatlygyň ýerine goýýarlar.

Kiç – ensiklopediki kesgitlemä görä, tagamsyz, daşky täsiri arzan önümdir. Kiç meşhur hem bolup biler. Biziň leksikamynda oňa kökdeş söz «öwünmek» sözüdir. Bu kesgitleme hiç hili kabul edijiligi bolmadyk, ýöne muňa bäsdeşlik edýän adamlara degişlidir.

Her bir täze nesil öz wagtynda we kesgitli taryhy şertlerde täze kadalary, modanyň ugurlaryny hem döredip we özleşdirip biler.

Bu hemme täzelikler durmuşa estetiki hakykylyk niýeti bilen geçirilmelidir. Bu adama ruhy taýdan baýamaga we saýlan ugruny kämilleşdirmäge ygtyýar berýär.

2.6. Önümleriň görnüş döredilişiniň usullary

Täze zadyň döredilmegi – bu alymlaryň, inženerleriň, modelýerleriň, konstruktorlaryň we dizaýnerleriň gatnaşmagynda geçýän kyn önümçilikli we döredijilikli ýagdaýdyr. Bu ýagdaýda dizaýnerleriň orny örän uludyr. Ol zadyň özüni we onuň ulanylmaly häsiýetini oýlap tapýar. Dizaýner – bu zady ulanmagyň usullaryny göz önünde tutýar, zat bilen adamyň arasyndaky gatnaşyklary döredýär we bu esasynda şu zadyň özboluşlylygyny we beýleki zatlaryň arasyndaky ornuny belli edýär, şeýlelikde, bu harydyň isleg ödäp bilijilik häsiýetlerini kabul edýär. Senagat önümçiligi dizaýneriň önünde kyn tehniki meseleleri goýýar. Bu meseleleri çözmek üçin ol inžener we modelýer – konstruktor bilen giňden hyzmatdaşlyk saklamaly bolýar. Bular ýaly hyzmatdaşlyk, öz nobatynda, dizaýnerden häzirki zaman senagat önümçiliginiň tehnologiýalaryny bilmegi talap edýär.

Dizaýner öňünde goýlan meselelere laýyklykda dürli çözümleri tapmaly bolýar. Harytlaryň niýetleniş, tygşytllyk, estetiki we daşky görnüşiniň döredilişiniň aýratynlyklary bilen bagly meseleler ilki bilen çözülmeli meseleleriň sanawyna girýär. Harydyň gurluş işjeňligi we tehnologiýalaryň aýratynlyklary – bu ilki bilen çözülmeli we iň wajyp meseleler bolup durýar. Harydy taýýarlamak üçin saýlanan material bolsa şol harydyň gurluşyny we önümçilik tehnologiýasyny kesgitleýär. Harydyň gurluşy we önümçilik tehnologiýasy çözülmeli meseleleriň düýbini tutýar we hiç haçan aýry seredilmeýär.

Dizaýneriň iş ulgamynda esasy orny dünýäniň ähli çig mal gursawy eýeleýär. Alyjylar üçin niýetlenen ähli zatlaryň görnüşini işläp düzmek üçin dizaýner şu aşakdaky meseleleri çözmeli bolýar: islendik bir zat umumylygyň bölegi bolup durýar. Mysal üçin, nahary bişirmek üçin dürli görnüşli we dürli maksatly önümler gerekdir. Emma ähli zatlar jemlenende, olar aşhana üçin niýetlenen umumy toplum hökmünde göz önüne getirilýär.

Bu zatlaryň ählisi bir otagda owadanlanyp, gelşikli goýlup, bir aşhanada jemlenip, eýesine hyzmat edýär.

Dizaýner haýsydyr bir zadyň görnüşlerini işläp düzende, dürli serişdeler bilen bagly bolup, olaryň sazlaşygyny göz önüne getirmeli bolýar: göwrüm, deňölçeglilik, giňişlik, çyzyklar, reňkler, saz, bezeg serişdeleri we ş.m. Bu ýerde dizaýner şol zatda belli keşbi, belli görnüşü beýan edýär, bu görnüş bolsa zadyň maksadyna, ulanylyş aýratynlygyna baglydyr.

Jemgyýetçilik tejribeçiligi, tebigy duýgurlygy, gündeki syn etmekligiň netijeleri dizaýner üçin daşky gursawyň deňölçegliligi, reňki, ýagtylygy we kölegesi, görnüşü meselesinde maslahat beriji bolup kabul edilýär. Şol zatlara aň ýetirip, dizaýner zygiderli we doly anyk zadyň görnüşini işläp düzýär, oňa bellibir many siňdirýär we bellibir duýgulara, maksada uýup, adama hyzmat etmegi buýurýar.

Dizaýner durmuşda ulanylan islendik bir harydy döredende (oturgyjy, telewizory, pyçagy, çyrany we ş.m.) bu zatlary ulanjak adamlary göz önüne getirmeli bolýar. Suratkeş dizaýneriň gözýetimi, ugurtapyjylyk häsiýeti, tehnologik bilimi we ussatlygy täze, has-da ösen çözümleri tapmaga kömek berýär. Adam durmuşyny gowulandyrmak üçin niýetlenen dizaýnyň döredijilikli usullaryna

zatlaryň döredilmeginde galyndylaryň gaýtadan işlenilmeginiň we çeperçilik häsiýetleriň, hyzmatlaryň sazlaşygy hökmünde garalýar. Şol sebäpden dizaýnyň esasy kadasy çeperçilik görnüşleriň we amaly ulanylyşyň bitewüligi bolup durýar. Zatlar işlenip düzülende olaryň çig maly, ulanylyş aýratynlygy we öndüriliş tehnologiýalary bir maksada gulluk etmelidir.

Durmuş ähmiýetli harytlar adam zähmetiniň önümi hökmünde adam durmuşy bilen bagly bolmalydyr, olar adamyň durmuş hal-ýagdaýynyň üýtgemegi bilen hem üýtgäp durmalydyr. Öňki döwürlerde ähli zatlar gözelligi, geň galdyryjy we haýbatly sypatlara hyzmat eden bolsalar, indi häzirki zamanda olar rahatlyk, durmuşy ýönekeýleşdirmek, aňsatlaşdyrmak, belli maksatlara okgunlylyk ýaly pikire gulluk etmelidir. Häzirki döwürde önümçilik serişdeleri we usullary, şeýle hem ýaşaýyş durmuşynyň şertleri üýtgediler.

Häzirki zaman tehniki enjamlary öndürýänler diňe bellibir maksatlara hyzmat edýän önümleri ýasamak bilen çäklenmän, eýsem, olaryň önümçilik usullaryny üýtgedip durmagy hem öz önünde maksat edip goýýarlar. Mysal üçin, häzirki zaman mebel senagaty bölekleýin mebelleri çykarýar, olardan az sanly agaçlardan, çekmelerden, gaplardan we beýleki şaý-seplerden, aýna, plastmassa ýaly önümleriň ulanylmagynda gerekli görnüşde şeýle hem göwrümde şkaflary, geým asylýanlary, interýeriň dürli maksatly zatlaryny ýasap bolýar.

Senagat tejribesiniň esasynda plastmassany mydama ulanylýan çig mallar bilen bilelikde ulanyp bolýandygyny aýtmak bolar. Önüm diňe bir plastmassadan däl-de, eýsem, iki ýa-da birnäçe çig maldan (mysal üçin, plastmassa we agaç, plastmassa, metal we keramika) ýerine ýetirilip bilner.

Önümiň funksional maksadyna we gurşaga, ulanyljak ýerine laýyklykda, plastmassanyň görnüşini, onuň ulanylyş we gaýtadan işleniliş häsiýetlerini, usullaryny tapyp, geljekki taýýar önümde plastmassanyň görnüşini we gurnalyşyny belli edip bolar. Şol sebäpden plastmassadan ýasalan önümleriň çeper gurnamasy edilende, taýýar boljak önümiň çeperçilik gözelligini önünden göz önüne getirip pikirlenmeli.

Himiýa senagaty zerur we ýokary hilli plastmassanyň dürli görnüşlerini (ýokary berklik, çydamly, ýokary we pes temperaturalara çydamly, ygallaryň, kislotalaryň, aşgaryň täsirine garşy häsiýetli, ýeňil, suw geçirmeýän, ýumşak we owadan) çykarmaga mümkinçilik döredýär. Plastmassadan dürli önümler gyzdymak, basyş, guýma

we beýleki görnüşli täsirleriň esasynda öndürilýär. Häzirki döwürde onuň dürli görnüşli bezeg usullary hem işlenilýär.

Dürli görnüşli plastmassa önümlerini köpçülikleýin taýýarlamakda, onuň tehniki we çeperçilik mümkinçilikleri örän uly. Emma polimer çig mallaryny ulanyp, dizaýnerler olardan dürli üýtgeşik görnüşleri taýýarlaman, öňki aýnadan, demirden, agaçdan, daşdan ýasalan önümleriň şekillerini gaýtalaýarlar. Polimerlerden ýasalan önümleri profiller ýa-da çylşyrymly agaç nagyşlar bilen bezeýärler. Bu ýagdaýda polimeriň özboluşlylygy ýitýär.

Çyralaryň, mebeliň we durmuş hajatly beýleki önümleriň görnüşlerini işläp düzenimizde oýlanyşykly çemeleşmek gerek, sebäbi onuň daşky görnüşü çeperçiligiň, bezegiň näýbaşy tarapy bolup durýar.

Häzirki döwürde himiýanyň dürli ulgamlarynyň ösmegi bilen durmuş hajatly önümleri täze polimer çig mallardan, öňküsinden has gowy, berk çig mallardan taýýarlap başladylar. Olaryň tehniki häsiýetleri we gaýtadan işleniliş usullary öňkülerinden tapawutlydyr. Täze plastmassalar önümiň täze görnüşlerini hem talap edýär. Önümiň täze görnüşleriniň ulanylmagy harydyň aňsatlaşdyrylmagyna we ýönekeýleşdirilmegine (mysal üçin, oturgyçlar) getirýär. Dizaýnyň dünýä tejribesinde oturgyçlaryň dürli iri bölekleri birikdirilýär we umumylaşdyrylýar. Şeýlelikde, iň gerekli we peýdaly önümler az böleklerden ybarat bolup, birsydyrgyn we akgyňly bolmalydyr. Olar polimerler bilen gowy sazlaşyk döredip, çeperçilikli we rahat bolýar.

Bilşimiz ýaly, önüm näçe az bölekden ybarat bolsa, birsydyrgyn we akgyňly bolup, şonça-da onuň reňki we taýýarlanan çig malynyň fakturasy, önümiň owadanlygy we çeperçiligi birinji orna çykýar hem-de önümiň ulanylyşynda esasy wezipäni ýerine ýetirýär. Plastmassanyň dürli reňkler bilen utgaşmagy, ony dürli reňklere boýamaga mümkinçilik döredýär.

Dizaýnerler harydyň amaly meseleleriniň çözümlerini gözläp, görnüşleriniň niýetleniş äheňini, tehnologik, sarp edijilik we tygşylylyk taraplaryny göz önünde tutmaly bolýarlar. Bu ýerde ylmyň we tehnikanýň ösüşi uly mana eýedir. Haryt haýsy çig maldan taýýarlanylssa-da, onuň dekorativ we çeperçilik häsiýetleri suratkeş dizaýneriň ukybyna, ussatlygyna, medeniýetine baglydyr. Şu ýerde harydyň gymmatyna sungat ýa-da ussatlyk nukdaýnazaryndan seredilse, onda onuň gözelligi, çeperçiligi has-da wajypdyr.

III BAP

AZYK DÄL HARYTLARYŇ DIZAÝNANY WE ESTETIKI HÄSIÝETLERINI BAHALANDYRMAK

3.1. Hil düşünjesi

Harytşynaslykda harytlaryň hil meselesine uly üns berilýär. *Hil* – bu önümiň kesgitli jemgyýetçilik we hususy zerurlyklary mak-sada laýyk kanagatlandyran alamatlarynyň jemi bolmak bilen bir wagtda ol filosofik kategoriýa bolup, obýektiň wajyp bolan anykly-gyny (şol anyklyk obýektiň şu obýektdigini, başga obýekt dälidigini görkezýär) aňladýar.

Şeýle hil – bu obýektleriň, olaryň häsiýetleriniň jeminiň umumy we obýektiw häsiýetnamasy, hususy we jemgyýetçilik zerurlyklary kanagatlandyryp bilýän ýaramlylyk ölçegidir. Harytlaryň häsiýetleri-ni öwrenmek tejribesi projektirlemede, patent almakda, täze görnüş-leriň çykarylması tassyklananda we ş.m. önümleriň hiline baha ber-megiň häzirki zaman usullaryny işläp çykarmakda uly peýda getirdi. Senagat önümleriniň hiline toplumlaýyn baha bermek ulgamlarynda, olar bir-birinden näçe tapawutlansalar-da, hökman estetiki görkeziji bolýar. Estetiki baha – bu, bir tarapdan, önümiň gönüden-göni adam-laryň estetiki zerurlyklaryny kanagatlandyryp bilmek ukyby, başga bir tarapdan bolsa, onuň hiliniň özboluşly integral bahasydyr.

Häzirki wagtda dizaýnyň estetiki düýp esasy ýgy-ýgydan za-dyň daşky şekilinde onuň manysyny, häsiýetini, roluny we gymmaty-ny görkezip bilmek ukyby bilen baglanyşdyrylýar. Özem estetiki täsir etme diýlip berlen zadyň kämilligine we maksada laýyklygyna akyl ýetirilmegine aýdylýar. Bellibir maddy zerurlyklary kanagatlandyr-ýan predmet maddy medeniýetiň hadysasy hökmünde çykyş edýär. Maddy gymmatlyk bolan halatynda bolsa, ol şol bir wagtda hem ru-hy, hem estetiki gymmatlyk hökmünde çykyş edýär. Predmetiň este-tiki gymmaty giňişlik we wagt çäklerinden daşda, haýsydyr bir bar-lyk hökmünde adamyň işlerinden garaşsyz halda bolup bilmeýär, ol predmetiň jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ulgamynda ýerine ýetirýän hyzmaty bilen kesgitlenilýär.

Satyn alyjy önümiň daşky şekilini analiz edip, ilki başda onuň taýýarlanyş hiline we tehnologiýanyň ösenligine baha berýär. Bu görkezijiler önümiň fiziki jisim hökmündäki häsiýetlerini görkezýär.

Daşky şekiliň gollanmalarda we usulyýetlerde ulanar derejede zadyň hili bilen berk we kesgitli arabaglanyşykda bolmadyk alamatlary ikinji topara degişlidir. Bu ýerde gürrüň önümiň «ýokary ýa-da pes hilli» diýen düşüňjeler bilen kesgitläp bolmaýan maddy-morfologik alamatlary barada gidýär. Emma zatlar ulanylanda bu bitarap häsiýetnamalar adam aňynda olaryň peýdalylygy bilen baglanyşdyrylýar we önümiň jemgyýetçilik gymmaty barada şaýatlyk edýärler.

Üçünji topary önümiň bellibir stile we moda laýyklygyny görkezýän alamatlar düzýär.

Önümiň başga zatlar bilen bilelikde stil bitewüligini üpjün edip bilmek ukyby oňa bildirilýän hökmany estetiki talaplaryň biridir. Öňüme estetiki baha berýän hünärmeniň häzirkî zaman stildäki üýtgeşmeleri we modanyň ösüşini hasaba almagy hökmanydyr.

Dördünji topara önümiň daşky şekiliniň bitewülik nukdaýnazaryndan alnan alamatlar degişlidir. Bu haryt hem däl, maddy-morfologik hem däl, olar dürli elementleriň bir bütewi kompozision ideýa tabynlygyny görkezýärler. Şonuň üçin olar önümiň ol ýa-da beýleki görnüşine mahsus bolman, islendik zadyň daşky şekilinde tapylyp bilner. Bu görkezijiler çeperçilik gurluş görkezijileri diýlip atlandyrylýar.

Önümiň hiline doly we anyk baha bermek üçin, önümiň daşky şekiliniň kämillik derejesiniň onuň gymmatlygyna laýyk gelşini hökman barlamaly. Estetiki baha bermegiň obýekti hökmünde zadyň estetiki düýp mazmuny çykyş edýär, zadyň estetiki düýp mazmuny bolsa önümiň duýgulaýyn düşünilýän çeper gymmatlygynyň onuň tehniki kämilligine, maksada laýyklygyna, peýdalylygyna, ulanmagyň oňalylygyna nähili derejede dogry gelşini görkezýär.

Dürli görnüşli önümler üçin estetiki niýetlenişiň ähmiýeti deň däl. Önümiň haýsydyr bir görnüşleri üçin çeper-estetiki alamatlar (zergärlik önümleri, amaly bezeg ähmiýetli önümler) öňdebaryjydyr. Çeper häsiýetlilik, stil, moda, kompozisiýa alamatlary bolsa, olaryň çeper gymmatlygyny ýüze çykarmak we kesgitlemek üçin esasy alamatlardyr. Başga önümler üçin çeper obrazly alamatlar möhüm orny eýelemeyär ýa-da bolmaýar. Peýdalylygy ýa-da tehniki niýetlenişi, ola-

ryň estetiki taýdan düşünilmegi we olaryň estetiki gymmatlyk alamatlary – gözelligi, sazlaşyklylyk, deňölçeglilik, uly möçberlilik, öwüşgin we ş.m. öňe çykýar. Senagat önümleriniň köpüsine bolsa olaryň amaly maksadynyň estetiki (hem birinji, hem ikinji toparyň alamatlary arkaly berilýän) niýetleniş bilen utgaşmasy mahsusdyr.

3.2. Hile baha bermegiň usullary

Hile baha bermegi *görkezijileriniň görnüşleri boýunça* differensirlenen, toplumlaýyn we gatyşyk baha bermeler diýen toparlara bölmek mümkin.

Differensirlenen baha bermede, adatça, önümiň bir ýa-da birnäçe alamatlary we ölçegleri seljerilýär, şoňa görä-de zadyň hiline tutuşlygyna baha berilýär. Toplumlaýyn baha bermede zadyň hiline onuň ähli görkezijileri boýunça baha berilýär. Gatyşyk baha bermede hil görkezijileriniň bir toparyna toplumlaýyn, başga bir toparyna – differensirlenen baha berilýär.

Hereketleriň görnüşi we häsiýeti boýunça hile baha bermegiň ählisi gönüleýin we gytaklaýyn bolup biler. Önümiň hiliniň görkezijileri gönüden-göni ölçenilse, bu gönüleýin baha berme bolýar, eger önümiň hiline gönüden-göni önüme degişli bolmadyk, gytaklaýyn alamatlar boýunça baha berilse, muňa gytaklaýyn baha berme diýilýär.

Ölçeğiň we seljermäniň serişdeleri boýunça ähli baha bermeler dört usul bilen geçirilip bilner:

- 1) barlaghana usuly – ýörite enjamlaryň kömegi bilen;
- 2) organoleptiki usul – adamyň duýuş synalarynyň (görüş, syzyş, ys alyş, eşidiş) kömegi bilen;
- 3) ekspert usuly – gural hökmünde ekspertiň tejribesi, duýgusy we maglumat baýlygy hyzmat edýär;
- 4) garyşyk usul – hil görkezijileriniň ýarysy barlaghana usuly bilen, ýarysy organoleptiki (duýuş synalary arkaly anyklanylýan usul) ýa-da ekspert usuly bilen kesgitlenilýär.

Aňladylyşynyň görnüşi boýunça baha bermeler metriki, bally we ölçegsiz (otnositel) bolup biler. Metriki baha bermeleriň netijeleri metriki birliklerde (kilogramda, metrde, pul birliginde) görkezilýär. Bally baha bermelerde netijeler ballarda aňladylýar. Ölçegsiz baha bermelerden, adatça, önümiň hiliniň derejesi kesgitlenilende ýa-da

bir-birinden tapawutlanýan önümleriň hilleri deňeşdirilende peýdalanylýar. Özem berlen baha göterimde ýa-da biriň paýynda aňladylýar.

Ekspert usuly arkaly estetiki baha eminler toparynyň düzümine girýän ýokary hünär derejeli hünärmenleriň çykaran kararlarynyň esasynda berilýär. Özem ekspertler ilki daşky şekiliň görüşi arkaly kabul edilýän elementlerini: geometrik şekilini, göwrüm ölçegini, massasy, fakturasyny we teksturasyny, reňkini, owadanlygyny hasaba alýarlar. Estetiki alamatlara baha bermek üçin ekspertler, hökmany ýagdaýda, önümiň gurluş aýratynlyklary we niýetlenişi bilen jikme-jik tanyşýarlar, alyjynyň nukdaýnazaryndan gowy we erbet taraplaryny ýüze çykarýarlar.

Dizaýnerleriň işine baha berýän ýokary derejeli ekspertiň döredijilik ýörelgelerine alyjynyň aralaşmagy hökman däl. Alyjy zada durmuş ýagdaýyna laýyklykda baha berýär, ýagny onuň laýyklygyny kesgitleýär. Ekspertiň zada berýän estetiki bahasy, umuman alnanda, alyjynyň berjek bahasynyň nusgasy bolmaly we durmuş ýagdaýlaryna, alyjynyň islegleriniň görnüşlerine hem-de şeýle esasyda kesgitlenilýän gymmatlyk taraplaryna täzeçe garalmagyna esaslanmaly.

3.3. Estetiki alamatlaryň görkezijileri

Harytlaryň estetiki alamatlaryny: çeper täsirlilik, daşky şekiliň oýlanyşyklylygy, kompozisiýanyň bitewüligi, önümçilik ýerine ýetirilişiniň kämilligi we daşky görnüşiniň durnuklylygy ýaly estetiki görkezijiler häsiýetlendirýär. Olar hem öz nobatynda aýratyn görkezijilere bölünýärler.

Çeper täsirlilik – bu harydyň jemgyýetde emele gelen estetiki garaýyşlary we ahlak kadalary görkezip bilmek ukybydyr. Daşky şekiliň çeperçiligi çeper obrazly täsirlilik, özboluşlylyk, stil taýdan laýyklyk, moda laýyklyk ýaly görkezijilerden düzülýär.

Çeper obrazly täsirlilik – bu harydyň daşky şekilinde durmuş taýdan möhüm maglumatyň (maksady, nepisligi, meňzeýän zady, dörebaplylygy, eýesiniň duýgulary we häsiýeti, hünär derejesi we ş.m.) çeper obrazly aňladylyşyny görkezýän estetiki görkeziji, bu daşky şekiliň adamda bellibir duýgulary oýaryp bilmek, onda gerekli keýpi döretmek, önümleriň näme üçin döredilendigini ýüze çykarmak, ber-

len kärhananyň önümlerine mahsus bolan alamatlary we milli aýratynlyklary görkezip bilmek ukyby. Meselem, gündelik ulanylýan we baýramçylyklarda ulanylýan farfor gap-gaçlar daşky şekili, ölçegleri, bezelişiniň häsiýeti we reňkleri bilen tapawutlanmaly. Niýetlenişi babatda hiç hili şübhe bolmaz ýaly, olaryň arasyndaky tapawut ep-esli bolmaly.

Özboluşlylyk – bu daşky şekiliň berlen harydy oňa meňzeş harytlaryň arasynda tapawutlandyrylan, özboluşlylygyny häsiýetlendirýän estetiki görkeziji. Özboluşlylyk estetiki görkezijileriň arasynda iň möhümidir, çünki adama köp asyrlaryň dowamynda hyzmat edýän gündelik durmuş enjamlaryna özboluşly şekil bermek aňsat zat däl. Bellemeli zadymyz, özboluşly şekil mazmunly bolmaly, ýagny çig malyň häsiýetine we maksadyna laýyk gelmeli hem amatlyklar döretmeli.

Stil taýdan laýyklyk – bu jemgyýet ösüşiniň bellibir taryhy döwürine mahsus bolan çeper serişdeleriň we şekiliň durnuklylygyny häsiýetlendirýän estetiki görkeziji. Bir stiliň çäklerinde bir-birinden düýpgöter tapawutlanýan stil ugurlary orunlaryny çalşyp bilerler.

Moda laýyklyk – bu harydyň daşky görnüşini we wagtlaýynça agalyk edýän estetiki talaplary häsiýetlendirýän estetiki görkeziji. Geýim, aýakgap, bezegler we başga önümler üçin moda laýyk gelmek – bu bildirilýän talabyň häsiýetini we zerurlyklaryň kanagatlandyrylmagyny kesgitleýän möhüm estetiki görkeziji.

Daşky şekiliň oýlanyşyklylygy – bu daşky şekiliň önümçiligiň we harytdan peýdalanmagyň obýektiw şertlerine dogry gelşini, şeýle-de onuň niýetleniş-gurluş (funksional-konstruktiv) düýp esasyny häsiýetlendirýän toplumlaýyn görkeziji. Daşky şekiliň oýlanyşyklylygyny niýetleniş, gurnalyş, tehnologik we maddy şertlilik, ergonomik uýgunlaşma ýaly birnäçe aýratyn görkezijiler kesgitleýär.

Niýetleniş şertliligi – bu harydyň daşky şekiliniň onuň ulanylyş maksadyna dogry gelşini häsiýetlendirýän estetiki görkeziji. Harytlaryň daşky şekili anyk onuň näme üçin döredilendigini görkezmeli.

Meselem, ýaşlar üçin niýetlenen geýimiň görnüşi, ölçegleri, ulanylan reňkleri, bezeg berlişi ulular üçin niýetlenen geýimiň edil şeýle görkezijilerinden düýpli tapawutlanýar we geýimiň haýsy ýaş üçin niýetlenendigini aýk-aýdyň görkezýär.

Gurnalyş şertliligi – bu harydyň daşky şekiliniň onuň gurnalyşynyň çözülişine dogry gelşini häsiýetlendirýän estetiki görkeziji.

Meselem, tabanyň gurnalyşynda onuň gowurmak, buglamak, bugda bişirmek üçin peýdalanylmagynyň mümkinligini hasaba almaly; naharyň köýmeginiň öňüni almak üçin tabanyň düýbünüň we gapdal diwarlarynyň ýeterlik derejede galyň bolmagyny göz önünde tutmaly; ýeterlik derejede buguň çykmagy üçin gapagyň şekiline we nähili derejede jebis ýapylýandygyna üns bermeli we ş.m.

Tehnologik şertlilik – bu harydyň daşky şekiliniň ulanylýan çig mallara we tehnologiýa dogry gelşini häsiýetlendirýän estetiki görkeziji. Zadyň daşky şekiliniň we plastikliginiň çig malyň häsiýetlerine dogry gelmegi zerur. Eger metaldan edilen önümler üçin bir bölekden beýleki bölege birden geçilýän ýiti şekili ulanmak mümkin we rugsat berlen bolsa, onda aýnadan we keramikadan edilen önümler maýyşgak halda ýasalýar, şol sebäpden hem olara köpräk ýumşak çyzyklar mahsus, bölekleriň baglanyşýan ýeri has köp ýer tutýar. Daşky şekiliň maýyşgaklygy önümiň taýýarlanylş usulyna-da baglydyr. Meselem, erkin galyplama usuly bilen taýýarlanýan aýna önümler gysylan görnüşlere görä has ýumşak, akgynly şekile eýe.

Maddy şertlilik – bu çig malyň, harydyň ulanylyş şertlerine we niýetleniş maksadyna dogry gelşini häsiýetlendirýän estetiki görkeziji. Önümi taýýarlamak üçin ulanylan çig mal özüniň fiziki-himiki häsiýetlerine laýyklykda şu talaplara dogry gelmeli: ol gigiýena talaplaryna laýyk gelmeli, ýylylyga çydamly bolmaly, iň gowy ýylylyk geçirijilige we ýylylyk sygymyna eýe bolmaly. Material owadanlygy bilen hem tapawutlansa has gowy bolýar.

Ergonomik uýgunlaşma, ýagny ergonomik talaplara laýyk gelmek – bu harydyň daşky şekiliniň ulanyşda amatly bolmak ukybyny häsiýetlendirýän estetiki görkeziji. Tabanyň şekili onuň içine näçe zat salynsa-da, özüniň we gapagynyň tutmak hem-de saklap durmak üçin oňaly bolmagy, tabanyň gapagy bilen gaz plitasynyň üstüne goýulmagy, naharyň aňsat alynmagy, ýuwulmagy we arassalanylmagy, tabanyň we onuň gapagynyň, tutawajynyň hiç hili zeper ýetmelere sebäp bolmazlygy üpjün edilmeli.

Çeperçilik gurluşynyň bitewüligi – bu tutuş zadyň we onuň bölekleriniň sazlaşykly bitewüligini, daşky şekiliň bölekleriniň arasyndaky düýpli aragatnaşygy, önümiň başga harytlar bilen sazlaşyklylygyny häsiýetlendirýän toplumlaýyn görkeziji. Ol öz içine başga-da görke-

zijileri alýar: göwrüm-giňişlik gurluşynyň guramaçylygy, tektoniklik, plastiklik, öwüşgin we bezeg, grafiki we şekillendiriş bölekleriniň düzgüne laýyklygy.

Göwrüm-giňişlik gurluşynyň guramaçylygy – bu daşky şekiliň giňişlik, onuň ululyk, deňgüýçlülük we sazlaşyk gurluşyny häsiýetlendirýän estetiki görkeziji.

Daşky şekiliň bölekleriniň ählisi bir-biri bilen düýpli baglanyşykda, bir-birine ölçegdeş we badaşan, umumy häsiýete eýe bolmaly. Önümleriň ölçegi adama görä bolmaly, interýere girýän önümleriňki bolsa interýerdäki başga önümlere görä bolýar. Önümiň düzüminde esasy we ikinji derejeli detallar bölünip çykarylýar. Ikinji derejeli detallaryň daşky şekiliniň ölçegleri we görnüşi esasy detallaryň daşky şekiliniň ölçegleri we görnüşi bilen bagly bolmaly. Çylşyrymly önümlerde özbaşdak kompozisiýaly (iri, ýogyn bölekleriň) bölekleriň bolmagyndan gaça durmaly. Göwrüm-giňişlik gurluşynyň guramaçylygyna kompozisiýa serişdeleriniň kömegi bilen ýetilýär.

Tektoniklik – bu gurnamanyň we çig malyň anyk işiniň çeper düşünilmesini häsiýetlendirýän estetiki görkeziji (anyk tektonika, anyk däl tektonika). Islendik önümiň daşky şekili tektoniki bolmaly, ýagny onuň daşky şekilinde gurnamanyň işi usulyna dogry gelşi arkaly hem aňladylýar. Plastmassadan öndürilen önümler plastmassa ýaly bir бүтеwi görünmeli. Agaçdan öndürilen önümler bölekleriň ýelim bilen ýa-da başga usul bilen berkidilmegini talap edýär, bu bolsa olaryň daşky şekilinde görünmeli. «Gurnalyş – çig mal – daşky şekil» baglanyşygy bozulsa, islendik ýagdaýda-da, önüm kompozisiýa taýdan бүтеwi bolup bilmez. Meselem, önümiň agyrlyk düşmeli böleginiň şekilinde onuň berkligi we basyşa çydamlylygy görnüp durmaly. Beýleki ýerleri has ýeňilräk bolmaly. Şeýle-de tektoniklik daşky şekiliň çig malynyň häsiýetine we ýasalyş derejesine laýyk gelmeli.

Çeýelik – bu harydyň daşky şekiliniň, bölekleriniň, göwrüminiň, üst tekizlikleriniň bir-birine utgaşmasyny we baglanyşmasyny häsiýetlendirýän estetiki görkeziji. Esasy bölekleri bir-biri bilen ýeňil utgaşyp gidýän güberçek heýkel şekili çeýelik hasaplanylýar. Çeýelikde daşky şekiliň kiçijik alamatlary, elementleriň inçelik bilen birleşmegi uly ähmiýete eýe. Ýagtylyk şöhleleriniň dagynyk halda ýerleşmezligi we şekili bozmazlygy üçin çylşyrymly şekilleri düzmegiň kanunala-

ýyklyklaryny berjaý etmek hökmandyr. Şekiliň çeyeliginiň bitewüligini, ýagty we kölegeli ýerleri dogry goýmak arkaly daşky şekiliň elementlerini bir ýere jemläp, gazanmak mümkin.

Öwüşgin we bezeg – bu materiallaryň bezeg berijilik häsiýetleriniň ulanylyşyny we reňk öwüşginleriniň arabaglanyşygyny häsiýetlendirýän estetiki görkezijiler. Harydyň reňki daşky şekiliň umumy çeper gurluşy we maksady bilen bagly bolmalydyr. Ol tutuş çeperçiligiň üstüni ýetirýär we soňlaýar, önümleriň göwrüm-giňişlik gurluşynyň we tektonikliginiň aýratynlyklaryny tapawutlandyryp görkezýär. Reňkiň kömegi bilen daşky şekiliň aýry-aýry böleklerini tapawutlandyryp ýa-da gowşadyp bolýar; onuň aýry-aýry böleklerini birleşdirmek, uly möçberlilik ýüze çykarmak mümkin. Reňk onçakly şowly bolmadyk ölçegleri gowulandyrmaga, şekiliň görnüşini has ýitileşdirmäge ýa-da bitarap etmäge mümkinçilik berýär. Meselem, reňkler ýerlikli ulanylsa, daşky şekiliň çeyeligi ulalýar. Çylşyrymly gurluşly daşky şekiliň güýçli çykmagyna bolsa reňkleriň gapma-garşylygy kömek edýär.

Çeperçilik gurluşynyň täsirliliginiň we bitewüliginiň in möhüm şerti – bu reňk sazlaşygydyr, ýagny predmetiň gerek bolan obrazlylygyny döredýän, onuň mazmunyny açyp görkezýän reňkleriň utgaşmasy.

Grafiki we şekillendiriş elementleriniň tertipliligi – bu olaryň önümiň daşky şekiliniň çeper gurluş taýdan çözülişine tabynlygyny häsiýetlendirýän estetiki görkeziji. Şekillendiriş elementleri görnüş, ölçegi, reňki boýunça daşky şekile laýyk gelmeli we önümiň düýp manysyny görkezmeli.

Önümçilik ýerine ýetirilişiniň kämilligi – bu harydyň öndürilişiniň şertlerini häsiýetlendirýän toplumlaýyn görkezijidir. Bu görkeziji gönüden-göni estetiki görkeziji bolmasa-da, önümleriň kabul edilişine güýçli täsir edýär we olaryň alamatlaryna baha berlende hemişe göz önünde tutulýar. Önümçilik ýerine ýetirilişiniň kämilligi daşky şekiliň görnüş elementleriniň taýýarlanylş hili, gorag we bezeg örtügiň goýluşynyň pugtalygy, önümiň şekiliniň, togalak ýerleriniň we birleşen ýerleriniň anyklygy we olaryň çeper-düzüjilik niýete dogry gelşi bilen kesgitlenilýär. Markalaýjy we kärhana nyşanlarynyň ýerine ýetirilişiniň takyklygy, harytlaryň içki gaplamasynyň mahabat täsirliligi we rasionallygy hem önümçilik ýerine ýetirilişiniň kämilliginiň görkezijileri bolup hyzmat edýärler. Harytlaryň içki gaplamasy ony diňe bir goraman, eýsem, «görkezip» we mahabat edip bolar ýaly derejede estetiki taýdan gelşikli

bolmaly. Ol harydyň häsiýeti bilen baglanyşan bolmaly. Meselem, atyryň çüýşesiniň we gutusynyň görnüşini we materialy olary «baýlaşdyrmaly». Mahabat ýazgylarynyň diňe bir mazmuny däl-de, eýsem, şrifti we reňki hem estetiki we psihologik ähmiýete eýedir. Ýazgylar, reňkler, bezeg bölekleri gaty bir göze ilginç bolmaly däl.

Daşky görnüşiniň durnuklylygy – bu harydyň maksadyna görä ulanylyş ukybyny häsiýetlendirýän toplumlaýyn görkeziji. Ol haryt ulanylan döwründe onuň daşky şekiliniň we elementleriniň zeper ýetmelerden, döwürmelerden we bezeg gaplamalarynyň üýtgemeginden halasdygy we durnuklylygy bilen kesgitlenýär. Meselem, bu görkeziji materiallaryň fakturasynyň we nagşynyň, plastikasynyň, reňkiniň, geýmiň daşky görnüşiniň saklanyp galmagyny görkezýär.

3.4. Önümleriň dizaýnerlik derejesini seljermek we oňa baha bermek

Önümleriň dizaýnerlik derejesini ýüze çykarmak işläp taýýarlamaýyň obýektlerini iki sany esasy toparlara bölmekden başlanýar.

Birinji topar – başgalaryň arasyndan özboluşlylygy, artykmaçlygy, täzeligi we çeper işlenişini boýunça tapawutlanýan gözlegleriň netijeleri, taslamalar, maketler, senagat nusgalary, önümler. Özüniň görnüşini arkaly olar dizaýnerleriň önüme, daşky şekiliň estetikasyna we hyzmatyna bolan täzeçe garaýşyny görkezýärler.

Dizaýnerlik çözgüdiniň täzeligi bu ýerde täze materialdan ýa-da ösýän tehnologiýa görä edilen düýbünden täze önümler üçin mahsusdyr. Şeýle önümleriň tehniki kämilligi we alyjylyk gymmaty, elbetde, dünýä talaplaryna laýyk gelmeli.

Ikinji topar – köpçülikleýin öndürilýän ýokary alyjylyk gymmatyna (tehniki kämilligi, peýdalylygy, ulanylyşy amatlylygy we howpsuzlygy, tygşytlylygy we ş.m.) we estetiki taýdan kämil daşky şekile (çeper täsirlilik, çeperçilik gurluşyň oýlanyşyklylygy we bitewüligi) eýe önümler. Bu önümler dünýä bazarynda bäsleşmäge ukyply bolup, olar alyjylara hemişe zerurdyr.

İşläp taýarlamagyň obýektlerini kesgitläp, önümleriň her bir toparynyň dizaýnyna umumy talaplar goýmak mümkin.

Goý, gürrüň şekil ýasalyşyň belgi-simwoliki we metafora serişdeleriniň ulanylyşyna daýanýan, emosional – duýgy täsire gönükdiri-

len, özboluşly çeper gurluş we düzüliş täzeligi bilen häsiýetlendirilýän, meselem, biziň emosional – duýgy häsiýetlerimize esaslanyp, täze innovation gurluş döredilen bolsa, deslapky keşpli çözüliş agdyklyk edýän hakyky önümler ýa-da dizaýnerlik işläp çykarmalar hakda gidýär diýeliň. Bu ýagdaýda, elbetde, çeper keşplilik, özboluşlylyk, täzeçillik talaplary birinji orna çykýar. Olar işläp taýýarlamalaryň dizaýnerlik derejelerine baha bermekligiň kesgitleýji ölçeglerine öwrülýärler, soňra ýa estetiki garaýyşlaryň, kadalaryň, çeper-gymmatlyk maksatlaryň we bellikleriň ulgamyna, ýa-da synag, sergi, bäsleşik, mahabat serişdelerine, geljegi bar bolan tekliplere öwrülýärler. Bu ýerde işläp taýýarlamalaryň hökmany diýlip düşünilýän ýokary tehniki we alyjylyk derejesi ikinji orna geçýär.

Köpçülikleýin we toplumlaýyn önümçiligiň dizaýnynyň şekili, boldugyça, önümiň niýetleniş-gurluş netijesine eýerjek bolýar, onuň görnüş häsiýetnamasy bolsa, peýdalylygy, oňaýlylygy, zatlaryň maksada laýyklygyny açyp görkezmeklige gönükdirilendir. Onuň bahalandyrylyşy önümiň sarp ediliş gymmatyny kesgitleýän ähli alamat toparlaryna bolan talaplaryň jemi boýunça amala aşyrylýar. Bu talaplar, adaty, medeni nusgalaryň ulgamy hökmünde takyk şekile salynýar.

Häzirki wagtda önümiň dizaýn derejesini anyklamak üçin iki usul peýdalanylýar. Birinjisi, dizaýn önümlerini dünýäniň iň täze gazananlary bilen deňeşdirip, onuň täzeçilligini, çeper obrazly manylylygyny ýüze çykarýar, ikinjisi bolsa, köpçülikleýin önümçilik üçin önümleriň dizaýnyna baha berýär.

Birinji usulyň özi 3 tapgyrda: taýýarlaýyş, esasy, jemleýji bolup geçýär.

Birinji tapgyrda, ekspert toparynyň agzalary dizaýn işleri we olara degişli resminamalar, maglumatlar bilen tanyşýarlar.

Ikinji tapgyrda, toparyň her bir agzasy hödürlenen işleri seljerýär, artykmaçlyklaryna we kemçiliklerine baha berýär. Elbetde, baha bermek hadysasy her ekspertde hususy häsiýete eýedir. Şonuň üçin hem baha bermek boýunça birnäçe usul ulanylýar.

Bir usul – ekspert hödürlenen işe bir bakyşda dizaýn derejesini (ýokary, orta, pes) anyklaýar. Bu usuly «bütewi intuitiw bahalandyрма» diýip atlandyrsa bolar.

Başga usul – ekspert birbada dizaýn derejesini anyklap bilmedik ýagdaýynda ol iki görnüşü peýdalanylýar. Birinji görnüşde, ekspert önünde sorag goýýar, ýagny: «Eger-de şeýle taslamaly işi özi

alyp baran bolsa, berlen talaplary we şertleri göz önünde tutup, iş soňunda nähili netijä gelderdi?». Bu görnüş «taslamalalyýn önüm» diýlip atlandyrylýar. Ikinji, ekspert özüni awtoryň ýerine goýýar, onuň işlerini tapgyrlyýyn görnüşde aňynda gaýtalaýar, awtoryň esasy pikirini açmaklyga ymtylýar, soňra bolsa şol pikiriň nähili serişdeler we usullar bilen amala aşyrylýandygyny seljerýär. Ol «awtoryň ýoluny» tutuşlygyna geçip, awtor bilen ylalaşyp ýa-da ylalaşman, onuň işini tankytlap hem biler. Bu görnüş «metamarfoz» diýlip atlandyrylýar.

Ekspertler tarapyndan bu iki usuldan başga usullar hem ulanylyp bilner. Meselem, deňeşdirme arkaly baha bermek ýa-da görkezilen usullaryň elementlerini özünde jemleýän kombinirlenen baha usuly. Bu tapgyrda hödürlenlen işleriň artykmaçlyklaryny we kemçiliklerini işgärler toparý bolup ara alyp maslahatlaşmak uly ähmiýete eýedir. Bu ekspertlere ähli esaslandyrmalary diňläp, öz pikiri bilen kärdeşleriniň pikirini deňeşdirip görmäge we özüniň dogry netije çykarandygyna ýa-da netijesiniň nädogrudygyna göz ýetirmäge mümkinçilik berýär.

Esasy tapgyr hödürlenlen iş barada baha beriji toparýň agzalarynyň (aýyk ýa-da ýapyk) ses bermegi arkaly tamamlanýar.

Jemleýji tapgyrda baha berijiler ses berlişigiň netijesi hakda pikir alyşýarlar, şoňa laýyklykda hem, işiň dizaýn derejesi barada dünýäniň iň täze gazananlaryna laýyklykda karar kabul edýärler. Bu ýagdaý hem üç tapgyra bölünip biler.

Taýýarlyk döwründe baha berijiler seljerilýän obýektler we olara degişli maglumatlar bilen tanyşýarlar. Eger obýektler has ünsli öwrenilmegi talap edýän bolsa, iş toparýnyň düzüminden öňdebaryjy ekspertleri saýlap, olara işlenilip berlen maglumatlary jikme-jik gözden geçirmegi hem-de ekspert iş toparýnyň ýygnaýynda netijeleri habar bermegi tabşyrýarlar. Bahalandyrylýan önümiň iň gowy görnüşleri baradaky maglumatlary ýygnamagy hem ekspertler amala aşyrýar.

Taýýarlyk döwriň iň wajyp amaly – bu obýektiň dizaýnyna bolan talaplary anyklamakdyr:

– sarp ediş häsiýetlerine – durmuş, niýetleniş, ergonomik, estetik, howpsuzlyk ygtybarlylygy we ekologik, tipologik düzülişiň öz-boluşlylygy, çig mallaryň faktura, reňk taýdan bir nusga getirilmegi önümiň (toplumyň) gurluşy we görnüşidir.

– sarp edijileriň toparlaryna laýyklykda, tipologik häsiýetler adam bilen baglanyşykly alamatlar boýunça toparlara we görnüşlere bölmäge mümkinçilik berýär.

Düzülişiň özboluşlylygyna bolan talaplar – bu kompozision çözümleriň gözlegini üpjün edýän obýektiň niýetleniş toplumyny bölekler-e bölünmegiň ýörelgelerini berjaý etmekdir. Kompozisiýa çözümleriniň gözlegi dizaýnere alyjylyk nazaryýetini has dolulygyna göz önünde tutmak bilen pikirini durmuşa geçirmäge mümkinçilik berýär. Esasy görnüşleri we sarp edijileriň hatarlaryny işläp taýýarlamaga taslama usuly arkaly amala aşyrylýan görnüşe salmagyň we bir nusga getirmegiň talaplary gönükdirilendir. Bölekleri görnüşe salmak we bir nusga getirmek ýokary ykdysady netijeleri gazanmaga mümkinçilik berýärler.

Galyberse-de, çig mallaryň faktura, reňk taýdan bir nusga getirilmegi dürli hili özboluşly faktura-reňk utgaşdyrmalary almaga mümkinçilik berýän çig mallaryň we bir görnüşdäki faktura-reňk häsiýeti hem-de niýetleniş aýratynlygy bolan örtükleriň ulgamyny döretmekde göz önüne tutulýar. Işiň gidişiniň esasy döwründe ekspertler bahanyň möçberini kesgitleýärler, ondan soňra bolsa önümiň dizaýnerçilik derejesiniň berlen ölçeglere laýyklygyny kesgitleýärler. Köpçülikleýin önümçiligiň önümleriniň bezeglilik bahasynyň hakyky ölçegleri bolup berlen önümiň esasy nusgalary hyzmat edýär. Olarda meňzeş önümleriň inženerçilik we dizaýnerçilik tarapdan döredilen dünýä boýunça gazanylan üstünlikleri öz beýanyny tapýar. Olar durnukly isleglerden peýdalanýarlar we daşary bazarda bäsdeşlige ukyplydyrlar. Döwrüň wajyp işi – dünýäniň iň gowy nusgalary bilen deňeşdirip, önümiň bezeg derejesine baha bermekdir. Ekspertleriň bahalandyryjy garaýyşlary önümiň gurluş we görnüş seljermesine, olaryň (utgaşdyrylan) isleg ödeýiş häsiýetlerine, estetik gymmatlygyna esaslanýar. Bahanyň wezipesine baglylykda ony amala aşyrmagyň usuly: differensial we kompleksleýin nazaryýet usullary bilen kesgitlenilýär. Utgaşdyrylan baha bermek iki görnüşde (bütewi we ortaça ölçenen görkeziji) ulanylyp bilner. Iş toparynyň agzalary her bir görkezijiler boýunça baha berýär we netijeli hem-de görkezijileriň ähmiýetliligi görkezilen resmi kagyzy iş toparyna geçirýär. Jemleýji tapgyrda bahalar işläp taýýarlanylýp, ekspert iş toparynyň umumy pikiri aýdylýar. Iş topary aýratyn bahalaryň netijelerini işläp taýýarlaýar, gerek bolan ýagdaýda umumy görkezijini

anyklaýar we iş toparynyň ýygnaýynda netijeleri habar berýär. Bahalaryň netijeleri başlangyç hasap edilýär, sebäbi maglumatlary gözden geçirmek üçin geçirilen maslahatdan soňra, ekspertler öz bahalaryna düzedişleri girizip bilerler. Diňe şondan soň, önümiň bezeginiň dünýäniň iň gowy nusgalaryna laýyklyk derejesi hakynda netije kabul edilýär we tassyklanylýar.

3.5. Ergonomik häsiýetleriň görkezijileri

Harytlaryň ergonomik aýratynlyklarynyň görkezijileriniň bahasy birnäçe döwürleri we işleri öz içine alýar. Olaryň yzygiderliligi we mazmuny bahanyň maksatlary, önümiň çylşyrymlylygy we ş.m. bilen anyklanylýar. Kada bolşy ýaly, esasy iki döwri: harydyň ergonomik aýratynlyklarynyň we onuň sarp edilişiniň derňewi; hususan, ergonomik aýratynlyklaryň görkezijilerini bahalandyrmany geçirmek göz önünde tutulýar.

Birinji döwrüň maksady, «adam – önüm (önümleriň toplumy) – ulanylyş çägi» ulgamda önüm bilen adamyň gatnaşygyny ýüze çykarmak. Şeýle ýagdaýda ekspertler şulary:

- harytlary ulanmagyň mümkin ýagdaýlarynyň gurluşyny, sarp edijileriň esasy toparlarynyň aýratynlyklaryny;
- önümiň elementleriniň ergonomik aýratynlyklaryny, dolandyryjy agzalaryň görnüşini, möçberini we ýerleşişini, maglumat görkezmegiň serişdeleriniň häsiýetini we ş.m.;
- adamyň ýaşayşa ukyplylygynyň iň amatly talaplaryny şertlendirýän gigiýena ýagdaýlary (goh, wibrasiýa, ultrases we ş.m.) derňeýär.

Birinji tapgyryň ýerine ýetirilmegi, ekspertlere harydyň wajyp artykmaçlyklaryny we kemçiliklerini ýüze çykarmaga, onuň ergonomik derejesini anyklamak üçin obýektiv we hökmany maglumatlary almaga mümkinçilik berýär.

Ikinji tapgyrda bahalandyrmagyň anyk ölçeglerini we usullaryny saýlaýarlar, harydyň ergonomik aýratynlyklarynyň görkezijilerini anyklaýarlar, şeýle hem harydyň ergonomik derejesi hakynda umumy pikirleri aýdýarlar.

Baha bermegiň we ony geçirmegiň aýratynlyklaryna, saýlanan usulyň maksatlaryna baglylykda, şeýle derňewi we harytlaryň hiliniň bahalandyrylmagyny şular üpjün edip biler:

a) bahalandyrylýan harytlaryň toparynyň sarp edijilik aýratynlyklaryny bilýän we önümiň hilini bahalandyrmakda tejribesi bolan ergonomika pudagy (fiziologlar, inžener-psihologlar we ş.m.) boýunça hünärmenler;

b) tejribeli hünärmenler – ekspert toparlaryndan ybarat bolan, öz tejribesine, bilimine we duýgurlygyna esaslanyp, harydyň hili barada öz pikirlerini aýdýan ekspertler;

ç) bahalandyrylýan harytlar toplumyny ulanmakda gündelik tejribesi bolan sarp edijiler.

Harydyň ergonomik aýratynlyklarynyň görkezijilerine baha bermekden öň amala aşyrylýan derňew birnäçe tapgyrdan ybaratdyr.

Başlangyç iş – önüm bilen onuň gysgaça häsiýetnamasy we oňa önümiň maksady, sarp edijilik döwründäki funksional aýratynlyklary hakynda berkidilen maglumatlar (ulanmagyň düzgünleri, tehniki derejäniň we hiliň kartasy, standartlar we ş.m.) arkaly tanyşmak, sarp edijileriň esasy toparyny ýüze çykarmak.

Ergonomik derňewiň dowamynda öz ýurduň we daşary ýurduň kadalaşdyryjy-tehniki resmi kagyzlarynyň we görkezmeleriniň maglumatlary hasaba alynýar. Olarda harytlarynyň ergonomik görkezijilerine bolan kadalar we talaplar görkezilen. Esasy nusgalary saýlamak we ergonomik bahanyň möçberini kesgitlemek üçin dünýä standartlarynyň iň gowy nusgalaryna laýyk gelýän öz ýurduň we daşary ýurduň birmeňzeş önümlerine, şeýle hem önümiň berlen görnüşiniň esasy maksatlary we olaryň adam bilen gatnaşygynyň aýratynlyklary göz önünde tutulan, geljegi uly bolan görnüşlere we taslamada göz önünde tutulan hakyky işläp taýýarlamalara seredilip geçilýär.

Önüm iş ýüzünde barlanyp görülýär, bu bolsa ekspertlere özlerini sarp edijileriň ornuna goýup, olaryň ulanylyşyny sarp edilişiň dürli şertlerinde amala aşyrmaga mümkinçilik berýär. Bu tapgyrda önümiň sarp edilişiniň ergonomik derňewi esasy bolup durýar. Adamyň medeni-durmuş işiniň örän köpdürlüligi hasaba alnan ýagdaýynda (maksat, niýet, işi ýerine ýetirmegiň usuly, önümi ulanmagyň şertleri we ş.m. boýunça) önümi sarp etmegiň ergonomik derňewiniň netijesi dürli hili bolup biler. Şeýlelikde, motosiklleriň hiline baha berlende, sürüjiniň funksional ýagdaýynyň görkezijileri derňelip bilner. Durmuş elektrik peçeleriniň hiline baha berlende, derňewiň tapgyrlaýyn, psihologik we psihofiziologik usullary ulanylyp bilner, ýörite sorag-jogap boýunça

sarp edijileriň pikirini hem bilip bolar. Çaga arabasynyň hiline baha berlende, ergonomik derňewiň anatomik we biomehanik usullaryny ulanyp bolýar. Muňa garamazdan, ergonomik derňewiň esasy döwri adamyň işiniň ähli taraplaryna doly seredip geçmekdir.

Ergonomik derňew bahalandyrylýan önümiň hiline bolan talaplary emele getirmäge mümkinçilik berýär. Olar adamyň önüm bilen aragatnaşygynyň ýüze çykarylan aýratynlyklary hasaba alnan umumy ergonomik talaplarynyň esasynda emele gelýärler.

Analitik tapgyryň indiki wajyp işi olaryň görnüş nomenklaturasynyň we önümi ulanmak baradaky maglumatlary, meňzeş önümleri, habar beriji maglumatlary we ylmy-tehniki resminamalary öwrenmek esasynda harydyň ergonomik görkezijileriniň sanawyny anyklamak bolup durýar.

Umuman, nomenklaturanyň gurluşy iki tapgyrda amala aşýar. Harydyň hiliniň ergonomik görkezijileriniň umumy sanawyny kadalaşdyryjy ulanyp, ekspertler görnüş görkezijileriniň sanawyny düzýärler.

Ol berlen toparyň önümleriniň ähli görnüşleriniň ergonomik derejesini häsiýetlendirýän, bir umumy ady bolan we bir derejeli ýa-da meňzeş wezipäni ýerine ýetirýän toplumlaýyn we aýratyn görkezijileriň jemini öz içine alýar.

Görnüş görkezijileriniň sanawy özara baglanyşykly derejelere bölünen iýerarhik gurluş görnüşinde gurulýar. Ýokarky derejede toplumlaýyn görkezijiler, aşakyda bolsa tutýan orunlary ol ýa beýleki usul arkaly (ölçeg, hasap we ş.m.) anyklap bolýan aýratyn we toplumlaýyn görkezijiler ýerleşýär. Iýerarhiýanyň derejeleriniň sany önümiň çylşyrymlylygy, şeýle hem ergonomik derňewiň we bahanyň maksatlary bilen anyklanylýar.

Indiki tapgyrda ekspertler görnüş sanawynyň esasynda, berlen önüm üçin has möhüm görkezijileri we jikme-jik öwrenilmesi üçin saýlamak arkaly bellibir önümiň hiliniň ergonomik görkezijileriniň sanawyny anyklaýarlar. Ergonomik görkezijileriň görnüş sanawynyň jikme-jik öwrenilmegi iki ugurda: mazmun we gurluş boýunça alnyp barylýar.

Mazmun ugry boýunça atlandyrylyşynda, häsiýeti we bellibir harydyň ergonomik aýratynlyklarynyň görkezijileriniň möhümligi anyklanylýar. Gurluş ugry boýunça bolsa görkezijileriň gözden geçirmäniň

derejeleri boýunça bölüniş yzygiderliligi, şeýle hem olaryň toparlarynyň jikme-jik öwrenilmesiniň mümkin bolan çäkleri kesgitlenýär. Şeýle bolanda, görnüş sanawyndan baha berilýän harydyň ergonomik hiline häsiýetli bolmadyk görkezijiler aýrylyp, gerek bolan ýagdaýynda, täze adam bilen aragatnaşyk aýratynlygyny ýüze çykarýan görkezijiler girizilýär.

Ergonomik aýratynlyklaryň görkezijileriniň sanawyny saýlamakda «adam – önüm (önümleriň toplумы) – ulanylyş çägi» ulgamy ulý täsir edýär.

Ýönekeý önümlere ergonomik baha bermek üçin (dolandyryş agzasyz), öňde bellenilip geçilişi ýaly, görkezijileriň sanawyny ilki bilen önümi saklamak we ulanmak tapgyrlarynda ondan peýdalanmadyg aýratynlyklaryny görkezmeli.

Dolandyryş agzalary we ters baglanyşyk serişdeleri bolan tehnik taýdan çylşyrymly önümleri ergonomik bahalandyrmak üçin adam bilen önümiň aragatnaşygynyň ergonomik görkezijileriniň ýaýbaňlandyrylan gurluşy zerurdyr.

Bütewi alyjylar toplumyna utgaşdyrylan önümleriň hili bahalandyrylanda, bir tarapdan, toplumyň her bir bölegi bilen adamyň aragatnaşyk aýratynlygyny, beýleki tarapdan, adamyň umumy alyjylar toplumy bilen aragatnaşygynyň aýratynlyklaryny häsiýetlendirýän görkezijileri göz önüne tutmak zerur.

Önümiň ergonomik derňewiniň jemleýji işi – ölçemek ýa-da beýan etmek arkaly görkezijileriň mazmunyny kesgitlemek bolup durýar.

Alyjy tarapyndan ulanylyşyň peýdaly täsiri sensor arkaly kabul edilýän (meselem, surat ýa-da teleşekil) önümiň ergonomik aýratynlyklarynyň görkezijileri anyklanylanda, olaryň obýektiv mazmuny bilen alyjy tarapyndan subýektiv kabul edilýän mazmunyň gatnaşygynyň ters häsiýetini göz önüne tutmak maslahat berilýär. Bu talap biziň ýaşaýan fiziki giňişligimizden başga biziň obýektiv hakykaty duýmaklygymyzyň subýektiv giňişligi hem bar diýen ýörelgeden gelip çykýar.

Onuň düzüjileri şöhlelenmesi duýgy giňişligi bolan obýektiv giňişligiň obýektlerine elmydama deň däldirler. Şol sebäpden ergonomik ölçegleriň iň möhüm we çylşyrymly meseleleriniň biri bu gi-

ňiřlikleriň ikisiniň arasyndaky baglanyşygy anyklamakdyr. Duýgular giňişliginde çäklendirilýän subýektiw kabul edilýän häsiýetiň aýratyn hem hakyky giňişlikde bolan ol ýa beýleki obýektiň san taýdan häsiýetleriniň geçirilmesi hakynda aýdylýar.

Harytlaryň ergonomik aýratynlyklarynyň görkezijilerini bahalandyrmak döwri iki işden ybarat:

1) ergonomik ölçegleri anyklamak;

2) bahalandyrmagyň maksady we wezipelerine, onuň wagtyna, gerekli maglumatyň dolulygy we anyklygyna baglylykda bahalandyrmagyň usullaryny saýlamak.

Ergonomik aýratynlyklaryň käbir görkezijilerini differensial usul arkaly bahalandyryňlar. Ol ergonomik görkezijileriň we olaryň esasy manylarynyň deňeşdirilmegine esaslanýar.

Harydyň hiliniň ortaça ölçenen görkezijisi bilen aňladylýan umumy ergonomik görkeziji toplumlaýyn usul arkaly anyklanýar.

Toplumlaýyn usulyň dürli görnüşliligi ekspert usuldyr. Ony öňünden aýratyn görkezijileriň sanawyny we olaryň agramlylyk koeffisiýentini almasyz umumy ergonomik görkezijini anyklamak üçin ulanýarlar. Harytlaryň ergonomik aýratynlyklarynyň görkezijileri umumy (ekspres) usuly ulanmak arkaly (bütewi baha) bahalandyrylanda şu işleri geçirýärler:

– ergonomik görkezijileri ölçäp bolýanlara we bolmaýanlara bölýärler;

– hiliň ölçenilýän görkezijilerini esasylyk bilen deňeşdirip derňeýärler;

– hiliň ölçenilmeyän görkezijilerini esasylyk bilen olary suratlandyrmak arkaly deňeşdirip derňeýärler;

– aýratyn görkezijileriň we umumy toparlaryň ähmiýetini ýüze çykarýarlar.

Harydyň ergonomik aýratynlyklaryny bahalandyrmak üçin utgaşdyrylan usullar giňden ulanylýar. Şeýlelikde, eger ergonomik baha önümi ulanmagyň oňalylygyny derňemek bilen çäklenip, saýlanan esasy görkezijileriň umumylygy bilen bilelikde önümiň aýratynlygynyň we häsiýetiniň deňeşdirilmeginiň netijesinden ugur alýan bolsa, enjamlar arkaly, ekspert we sosiologik usullaryň utgaşdyrylmasy ulanylýar. Usullaryň utgaşmasyň ölçäp bolýan ergonomik görkezijileri bahalandyrmak üçin hem ulanyp bolýar. Şeýle ýagdaýda ekspert bahalary enjamlar arkaly ýa-da sosiologik usullar arkaly alnan netijeleriň üstüni ýetirýär we

olara düzedişleri girizýär. Esasy üns önümden alyja geçip, harydyň ergonomik derejesi psihofiziologik we alyjylar tarapyndan şertlendirilen beýleki niýetleniş häsiýetler arkaly önümiň hemmetaraplaýyn we hakyky ergonomik bahasyny almak zerur bolan ýagdaýynda, hakyky şertler usullarynyň utgaşmasyny ulanmak bolýar.

Şeýle ýagdaýda bahalandyrylýan önümiň şertli ulanyjylaryň toparynda we şulara meňzeşlerde olaryň işiniň psihofiziologik nukdaýnazarlary derňelýär, bahanyň jemleriniň netijeliligine we amatlylygyna, synag edilýän alyjylaryň funksional ýagdaýynyň depginine, olaryň esasy nusgalar bilen deňeşdirilende bahalandyrylýan harydyň bellibir ulanylyş şertlerinde olaryň işe ukyplylygyna baha bermäge mümkinçilik berýän görkezijileriň toplumyny belleýärler.

Jemleýji tapgyrda ergonomik görkezijileriň ähli bahalaryny, ulanylýan usula garamazdan, ekspertler toparyna aýdýarlar, derňeýärler we ara alyp maslahatlaşýarlar. Zerur bolan ýagdaýynda, ekspertleriň pikirleri bilen matematik statistika usullarynyň sazlaşygyny anyklaýarlar. Bu bolsa harydyň ergonomik derejesi barada umumy pikiriniň emele gelmegine mümkinçilik berýär. Ony ekspertler toparynyň ýygnaýynda makullaýarlar we netijede belleýärler.

3.6. Durmuş hajatly önümleriň amatlylygyny bahalandyrmak

Ergonomik derejäni anyklamak önümiň alyjylyk aýratynlygynyň ekspertizasynyň düzüji we wajyp bölegidir. Daşary ýurtlaryň birnäçesinde şeýle ekspertizalary alyjylar jemgyýetleri geçirýärler, ekspertizalaryň netijeleri wagtly-wagtynda žurnallarda çap edilýär.

Alyjylar jemgyýetiniň işiniň aýratynlygy alyjylaryň dürli toparlaryny göz önüne tutmak, birmeňzeş önümleriň ähli toparlaryna garap geçmek, önümiň esasy häsiýetlerini, mümkinçiliklerini, artykmaçlyklaryny we kemçiliklerini aýratyn belläp, derňemek we deňeşdirmek, önüme bolan talaplaryň ähmiýetini delillendirmek bolup durýar.

Derňewleriň mazmuny we maksatnamasy önümleriň wezipesi, olaryň wezipäni ýerine ýetirmek aýratynlyklary, goşmaça wezipeleriň bolmagy, ulanylyş şertleri bilen anyklanýar. Ilkibada bellenen kadalara (örän wajyp) laýyk bolan birinji derejeli şertleri tapawutlandyryar-

lar. Bahalandyrmagyň esasy ölçeglerini kanagatlandyрмаýan önümler alyjylara tekliп edilýän sanawnamadan аýrylýar.

Önümleriň alyjylyk аýratynlyklarynyň експертизасы olaryň wezipesine baglylykda häsiýetiniň derňewini, şeýle hem alyjylyk аýratynlygynyň barlagynyň beýanyны we netijesini (ýerine ýetirýän wezipesiniň аýratynlygy, ulanmagyň ýeňilligi, ygtyбарlylygy we howpsuzlygy, hemme zadyň үpжүнligi we ş.m.) öz içine аlýar.

Kada bolşy ýaly, barlaghana synaglary bilen amaly synaglaryň üstüni ýetirýärler, olar howa, bug, çyg geçirijilik we tehniki häsiýetleri (goh, titreme we ş.m.) anyklaýarlar.

Önümiň oňaýlylygyny bahalandyryan görkezijileriň möçberi onuň niýetlenişine we niýetleniş wezipäni ýerine ýetiriş аýratynlygyna bagly bolýar. Meselem, sowadyjylaryň oňaýlylygy üç görkeziji arkaly bahalandyrylýar: göwrüminiň we doňduryjy bölegini ulanmagyň şertleri; arassalamak; doňuny аýyrmak. Gohy we howpsuzlygy аýratyn bahalandyrylýar. Köplenç, oňaýly ulanmagyň we rahatlygyň amatlyklaryny häsiýetlendirýän umumy görkezijileriň üsti bilen durmuş ähmiýetli harytlar bahalandyrylýar. Mysal üçin, gap-gaç ýuwujy we kir ýuwujy maşynlar, has ýokary tizlikli peçler we ş.m. Alyjylar jemgyýetiniň geçirýän barlaglarynyň beýleki barlaglardan artykmaç tarapy – bu oňaýlylyk we niýetleniş häsiýetnamalaryna bilelikde seredilýär, olar bir-biri bilen berk baglanyşykly bolýar. Şeýle çemeleşme her bir nusganyň artykmaçlyklaryny we kemçiliklerini has takyk ýüze çykarmaga, hiline has anyk baha bermäge mümkinçilik döredýär. Şol bir wagtyň özünde barlag baha bermeleriň netijelerine görä önümleriň oňaýlylyk derejesini ýokarlandyrmak üçin anyk maslahatlar bermek kyn. Emma alyjylar jemgyýeti beýle meseläni öz önlerinde goýmaýarlar.

Bahalar ulgamynda, kada bolşy ýaly, baha bermegiň baş görnüşi bar: örän gowy, gowy, ortaça, kanagatlanarly, kanagatlanarsyz.

Umumy bahany önümiň häsiýetnamalaryny (ulanylyş kuwwaty, maksatnamalar sany we ş.m.), şeýle-de barlag netijelerini hasaba аlyp goýýarlar. Soňra gowy önümlerden iň gowy önümleri, «esasy satyn аlan zat» diýip аýdylmaga mynasyp önümleri saýlaýarlar. Ony saýlamak üçin esas – hiliň we nyrhyň iň gowy gatnaşygy.

Meselem, çаga iýmitini gyздыryjylar barlagdan geçirilende dürli öndүriji kārhanalaryň nusgalary barlagdan geçirilýär. Bu elektrik

enjamlaryň suw bilen işleýändigleri sebäpli, ilkinji nobatda, elektrik howpsuzlygyna baha bermeli. Ony hem adaty şertlerde, hem suw doldurylyp, enjamyň gyrasyndan dökülen ýagdaýynda-da barlaýarlar. Bu ýerde howpsuzlyk, goraglylyk usuly we onuň kabul edilen kadalara dogry gelşi hasaba alynýar. Şeýle-de enjamlar ýimitiň gaty gyzyp gitmegine hem ýol bermeli däl. Görkezilen talaplara (önümleriň bu görnüşi üçin ileri tutulýan talaplara) laýyk gelmeýän enjamlar alyjylara maslahat berilýän önümleriň sanawyndan aýrylýar.

Önümiň esasy alamaty – ýimiti sazlanan ýylylyga çenli tiz gyzdyryp bilmek ukyby. Munda ýylylyk görkezijileriniň anyklygy we ölçeşler yzygiderliliginiň takyklygy ýaly iň möhüm talap gelip çykýar. Kābir enjamlar 40°C ýylylyga sazlanan çüýşejiklerdäki süýt garyndylaryny görkezilen ýylylykdan aşa gyzdyrýarlar, bu bolsa kanagatlanarsyz hasaplanylýar.

Gyzdyrylmagyň tizligi esasy alamat däl: 9 minut ortaça, 4 minutdan az wagty talap edýänleri gowy hasaplanylýar. Bu görkeziji gündizine garanynda, gijesine has wajypdyr. Enjam örän ýönekeý, ondan peýdalanmak aňsat we howpsuz ulanmak boýunça görkezmeler dürli dillerde anyk ýazylan bolmaly. Enjamy ulanmagyň oňalylygyna ýimitiň gyzdyrylyp gutarylýan wagtyny kesgitlemek usuly arkaly, şeýle-de enjamy gurnamagyň ýeňilligi arkaly baha berilýär.

Barlag geçirilende tigril hojalyk torbalarynyň alyjylyk alamatlaryna aşadaky şertler boýunça baha berilýär. Torba ýeterlik derejede uly bolmaly, arabajyk bolsa berk bolmaly. Arabajyklar diňe bir sürülmän, eýsem, käwagt elde göterilýändigini üçin, onuň agramy (emma onuň berkligine zyýan ýetirilmedik halda) mümkin boldugyça ýeňil bolmaly. Gowy baha alan arabajyklar nusgalarynyň agramy 3 kg-den geçmeýär, 5–6 kg agramly nusgalar agyr diýlip hasaplanylýar. Tertibe getirmegiň oňalylygy epläp ýygnamagyň ýeňilligi boýunça kesgitlenilýär. Iň gowy baha alan nusgalar kiçiräk çemodana salyp bolýar. Barlaghana şertlerinde ýol päsgelçiliklerine meňzedilen ýörite gurulmada berklige we durnuklylyga synag geçirilýär. Kābir ýerleri döwlen we gowşap giden arabajyklar kanagatlanarsyz baha alýarlar. Amaly synaglar indiki häsiýetnamalara baha bermegi göz önünde tutýar: torbany ýollarda sürüp görmek, zatdan doly torbany götermek, torbany arabajyga goýmak we arabajykdan düşürmek amatlylygy, basgançaklardan we böwetlerden geçirmek, şeýle-de torbany ýygnamak ýeňilligi, metal gurnamanyň edýän sesi.

Elektrik herekete getirijili miwe sykyjy enjamyň barlagdan geçirilmegi oňalylyk görkezijileriniň bu durmuş enjamlary üçin möhümligini görkezdi. Elektrik herekete getirijili sada miwe sykyjy enjamlaryň esasy aýratynlygy – pyrtykallardan ýokary hilli miwe suwunyň alnyşynyň tizligi. Ilkibaşda her bir enjamda birmeňzeş hilli baş pyrtykaly sykyp, miwe suwunyň bölünip çykarylmalık ukybyna baha berilýär. Iň gowy netijeler miwe suwunyň gowy bölünip çykarylmalıkna kömek edýän löt ýygnaýan garyjy enjamly nusgalardan alyndy. Ikinji möhüm hil – bu miwe suwunyň alnyş tizligi, ol konusyň aýlanyş ýygylıkyna bagly. Synaglardan görünişi ýaly, miwe sykyjy enjamlaryň netijeliligi diňe bir önümiň hiline däl-de, eýsem, süzgüjiň löti ýygnap bilmek ukybyna-da bagly. Meselem, käbir nusgalaryň süzgüçleri eýýäm iki pyrtykal sykylandan soň lötden dolýar, şonuň üçin olary gaýtadan ulanmazdan oň arassalamak zerur bolýar. Bu barlagda oňalylyk görkezijilerini bahalandyrmaga aýratyn üns berilýär. Bu, birinjiden, önümiň maksady (ýokary hilli miwe suwuny tiz taýýarlap bilmek mümkinçiligi) bilen düşündirilýär, ikinjiden, häzirki zaman aşhanasynda ulanylýan enjamlaryň sanynyň köp bolmalıkda olary tertibe getirmek oňalylygy möhüm orny tutýar.

Bellemeli zadymyz, gurnamak (tigrili torbany), ulanylyş usuly we ölçeg anyklygy (çaga iýmitini gyzdıryjylarda) ýaly görkezijiler, umuman alnanda, adamyň önüm bilen aragatnaşygynyň häsiýetini, ýagny mazmuny boýunça oňalylygy görkezýär. Emma olar özbaşdak görkezijiler hökmünde seredilýär ýa-da önümiň suratlandyrylyşyna girizilýär.

IV BAP

MEDENI-DURMUŞ HYZMATLY HARYTLARYŇ ESTETIKASY WE DIZAÝNY

4.1. Estetiki häsiýetlere bildirilýän talaplar

Soňky döwürler-de işewürlük dünýäsi, berk bäsdeşlik esasynda, oňat dizaýnyň oňat telekeçilikdigine göz ýetirýär. ABŞ-nyň, Günbatar Ýewropanyň we Ýaponiýanyň şereketleriniň köp bölegi ussatlyk bilen dizaýndan peýdalanýarlar, ol ýerlerde dizaýn öňräkden bäri adaty öwürülendir. Dünýä bazarynda tehnologiýalar, önümçiligiň we hyzmatlaryň bahalary, takmynan, birmeňzeşdir, şonuň üçin diňe dizaýn önümi şoňa meňzeş önümleriň içinde tapawutlandyrmaga ukyplydyr. Iki sany bahasy boýunça deň, hili we ýerine ýetirýän işi boýunça meňzeş önümiň içinde haýsysynyň daşky görnüşi özüne çekiji bolsa, şol önüm hem çalt satylýar.

Adamlaryň peýdalanmak talabyny kanagatlandyryýan medeni-durmuş we hojalyk harytlary çeper täsirlilige, owadan görnüşe eýe bolmalydyr. Esasy talaplar toplumyň estetiki düzümine «önüm – gaby, harydyň ýany bilen berilýän resminamalar» bildirilýär.

Ähli hojalyk we medeni-durmuş harytlary üçin estetiki düzümiň görkezijileri: çeperçilik, täsirlilik, görnüşiň rejeliligi, çeperçilik gurluşynyň bitewüligi, öndürililik işiniň kämilligi we daşky görnüşiň durnuklylygy wajypdyr. Ýöne dürli maksatlar üçin niýetlenen harytlaryň estetiki gurluşynyň aýratyn görkezijileriniň agramlylygy birmeňzeş däldir. Dekoratiw (bezeg) önümler, sowgatlyk harytlar we myhman otaglaryna niýetlenen mebelleri üçin bitewülik we çeperçilik gurluşynyň täsirliligi, maglumat berijilik (elbetde, öndürilişiň ýokary hilliliginde) wajypdyr. Tehnologik maksatlara niýetlenen harytlaryň estetiki düzüminiň arasynda, artykmaçlyk, onuň görnüşiňiň rejeliligine berlen bolmalydyr.

Häzirki zaman dizaýnyň bir ugry sadalyk we ýönekeýlikdir. Bu ugruň aýratynlygy barada häzirki zaman italyan dizaýneri Pero Lissoni şeýle diýýär: «Umuman aýdanyňda, haçanda men haýsydyr bir oturgyjy, stoly, goraýyş ulgamyny ýa-da bir çyraný oýlap tapmaly bolanymda, ilki bilen giňişligi göz önünde tutýaryn... Meniň

üçin iň gowy önümler – bu böleksiz (bütewi) zatlardyr... Bütewilik deňagramlydyr, onuň aýry-aýry bölekleri sazlaşykly, kemsizdir. Görnüşi bütinleý aýdyňdyr... Men ajaýyp kesgitleme düzdüm! Güzellik sessiz bolmaly. Çaýylan gyzy, gerek bolmadyk agaç – bu gözellig bilen sazlaşmaýan galmagaldyr, sesdir. Ähli galmagallyk, ses – bu medeniýetsizlikdir».

Häzirki zaman dizaýny barada meşhur rus suratkeşi Mihail Şemýakin başga bir pikiri beýan edýär: «Täze zatlar meniň gaharymy getirýär. Häzirki zaman zatlary ykjam däl, üsti-üstüne, olar gelşiksiz.

Haýsydyr bir inçe aýakly stollar. Stoluň üstki ýüzi aýnadan ýasalan bolaýsa-ha – ol meni has-da gaharlandyrýar we özünde nähilidir bir howpy jemleýär: siz aýnanyň üstüne ýykylyp, aýna bolsa döwlüp, size şikes ýetirip biljegine doly akyl ýetirýärsiňiz. Agajy we süýlüp ýasalan metaly, бүрүнчден we misden ýasalan tebigy zatlary söýýäris. Plastigi halamok, ol mende fiziologik ýigrenji döredýär. Ýönekeý, pikirlenmän, oýlanman alnan dizaýn görnüşlerini halamaýaryn, olarda ýönekeýlik – bu sadalygyň arassalanan gözelligi diýip esaslandyrylýar».

Dizaýnyň amalyýetini we nazaryýetini öwreniji Aksel Wen: «Şu günki gün dünýäde üç sany deňhukukly: nusgawy (adata gönügýän), öňdebaryjy we has öňdebaryjy stil bolup, olar bilelikde ösýärler» diýip nygtaýar. Dizaýneriň pikirine görä, geljekde etnodizaýn, afrikan täsiri agdyklyk eder, ýöne Gündogar Aziýa mazmuny, terkidünýalik hem talap ediler.

Nusgawy stilde hem iki sany ugur bar: berk, asylyly ak-çal-goňras hem-de onuň gapma-garşysy – ajaýyp doýgun, goýy reňkler bilen reňklenen, ugur; bu ýerde altyn reňk zümmet-ýaşyl reňk bilen sazlaşýar. Bu zatlary üç sözün üsti bilen beýan etmek bolar: kaşaňlyk, pajarlylyk we aňrybaşlyk.

Öňdebaryjy ösen stilde hem iki sany ugur berilýär: nepisden saýkatly dury ak we has ýagty reňkler.

Zatlaryň dizaýny has kaşaňdyr. Şonuň üçin, hünärmenleriň pikirine görä, ýakyn wagtlarda dizaýnda biziň ählimizi haýran galdyryjak täzelikler garaşýar. XXI asyryň birinji müňýyllygynyň dizaýnyny anyklajak esasy düşünje – bu kaşaňlyk, duýgurlyk we tehnologiklikdir. Modada ýene-de bir öwüşgin nepislik, kontrastlaryň (gapma-garşylygyň) oýnudyry, ýagny bu – ýalpyldysyz we ýalpyldyly, goýy we açyk,

dury we goýy, galyň, galmagally we sessizlikdir. Zatlara diňe bir ýeke-täklik däl, eýsem, içginlik, ynamlylyk bilen sazlaşyklylyk berýän el işleriniň gymmaty öňkülerden has hem artýar, siz bu zatlaryň üsti arkaly, işi ýerine ýetiren adam bilen göni gatnaşyk saklap bilersiňiz. Ýokary hilli materiallar bahasy boýunça gymmatdyr. Arzan we ýönekeý materiallar, megerem, özläriniň hemişelik esassyzlygyny görkezen bolmaly, çünki olary dizaýn kabul etmedi. Mundan ýigrimi ýyl ozal: predmetiň görnüşi onuň ýerine ýetirýän işine baglydy. Bu gün predmetiň görnüşi bizi öňküler ýaly gyzyklandyryp baranok. Ilkinji orna predmeti döredijiniň fantaziýasy (oýlap tapyjylygy) çykýar. Predmet, birinji nobatda, estetiki garaýyşdan bahalandyrylýar. Mundan beýläk biz dizaýnyň üpjün etmeli duýujylyk güýji we duýgulary hakynda gürrüň ederis.

Dizaýnerleriň pikirine görä, XXI asyryň birinji müňýyllygynyň esasy reňkleri: açyk ak, goňras-çal we çig mallaryň tebigy reňkleridir. Has meşhurlary: çal, gögümtil-sary we gögümtil-çal gammalar, gülgüne, mawy reňklerdir. Olary ýiti gyzyl, gök, ýylçyr kömür reňkler kölegeleýärler.

Wagt örän çalt geçýär, edil şonuň ýaly biziň isleglerimiz hem üýtgeýär, täze pikirler, hyýallar ýüze çykýar. Esasy zat – täze zatlary ulanyp görmekden gorkmazlykdyr, eger bu zat täze bolsa, siziň göwnüňizden turaýmaly. Dizaýn – bu duýgularyň şöhlenenmesi we beýany, pikirleriň ýagşysy we ýaramazy, hereketleriň gowusy we erbedi, bir söz bilen jemlänimizde, şahsyýetiň köpdürlülügidir, çäkli däl-de, doly ýaşamaklygyň manysydyr.

4.2. Awtoulaglaryň dizaýny

Dizaýnyň we tehnologiýanyň ösüşiniň utgaşmagynyň biri hem awtoulaglardyr. Ol beýleki peýdalanylýan zatlardan tapawutlylykda, aýratynlyk, imij wezipesini göterýär. Awtoulagyň ösüşiniň maksady, ekologik taýdan arassalygyň görkezijileri we daşky görnüşiň hem-de interýeriň täze dizaýnlary bilen baglydyr.

Adatça, täze görnüşleriň geljekki nusgasy bolup, sport awtoulaglary, şol sanda «Formula – 1» ýaryşlaryna gatnaşýan ulaglar çykyş edýärler. Döwrebap harytlaryň görnüşleri häzirki zaman tehniki enjamlary bilen abzallaşdyrylýar. Meselem, yzky aýnalaryň ýerine

goýlan wideokameralar dolandyryş böleginde ýerleşdirilen ekranynyň üsti bilen wideoşekilleri görkezýärler. Kabinanyň enjamlary adamyň anatomik gurluşyna laýyk gelýärler. Şeýle awtoulaglaryň örän güýçli (400 at güýjünden köp) herekete getirijisi bolup, onuň tizligi maksimal (iň ýokary) derejä göterilende, sagatda 300 km ýoly geçýär. Şeýle-de onuň tekerleri ýörite magnili erginden ýasalyp, şinalary ýokary tizlikde sürmek üçin niýetlenendir. Ýumşak we tekiz ugleplastik kürsüleri hem-de birnäçe beýleki artykmaçlyklary bar. Emma moda «kowalaşylanda», awtomobiliň aýry-aýry bölekleriniň işjeňligi peselýär.

34-nji surat. Ýeňil awtoulaglaryň häzirki zaman görnüşleri

Hünärmenler häzirki zaman awtoulaglarynyň içki gurluşyna uly üns berýärler. Käbir modellerde onuň meýilnamalaşdyrylyşynyň dürli görnüşleri göz önünde tutulandyr. Dolandyryş böleginde ýerleşýän geçirijileriň kömegi bilen sürüji olardan birini saýlap biler: sport, oňaly ýa-da şäher. Sürüjiniň saýlap alşyna görä, interýeriň esasy awtomatik ýagdaýda başgaça gurlup başlaýar: bu dolandyryş böleginiň enjamlarynyň sanyna we ýerleşýän ýerine, sürüjiniň özüniň oturyşyna, şeýle-de içki ýagtylandyrylyşa degişlidir. Sport-utilitar maksatlar üçin niýetlenen awtoulaglaryň täze modellerinde bagažnigiň giňişligini ýolagçy salonyndan hereketlendirijili aýna penjire bilen bölmeklik hödürlenýär. Zerur bolan ýagdaýynda, bu aýna penjire awtomatik ýagdaýda açylýar we şol bir wagtyň özünde bagažnigiň yzky gapagy ýokaryk ýygnaýlar. Şeýlelik bilen, sport awtoulagy pikaba öwrülýär.

Mundan başga-da girizilen täzelikler ulgamyna içki giňişligi ulanmaklygyň iň amatly usuly hem degişlidir. Ulagyň ýagtylandyry-

şekili

dizaýny

35-nji surat. Ýeňil awtoulagy oýlap tapmagyň ilkinji ädimleri

jysyny ýokarlandyrmak maksady bilen, dizaýnerler onuň ýokarky iki gapdalynda uzaboýuna iki sany aýnalan çyzyklary oturdýarlar. Oturgyç we ugleplastik kürsüleriň arkajygy goşmaça maýyşgaklyk berýän silindrlere daýanýar. Ugleplastikanyň gatlanan gurluşy adamyň bedeniniň agramyna kadalaşýar we ýolda rahatlygy aňryçäk derejede üpjün edýär.

4.3. Welosipedleriň dizaýny

Tigirli ulag serişdeleriniň welosiped görnüşleriniň ösüşi, esasan, modanyň maksatnamasyna we beýleki zatlaryň görnüş stillerine, awiasiýa tehnikalarynyň nusgalaryndan we ulag tehnikasýndan başlap, tä öý hojalyk enjamlaryna we egin-eşiğe laýyklykda geçdi. Onuň ösüşiniň ýeterlik derejede birsydyrgyn akymy seýrek bozuldy. Ilkinji özgeriş, welosipediň agaç gurluşyndan ýüz dönderilip, onuň has ýeňil metal, kämil mehaniki ulgam bilen çalşyrylmagy boldy. Diňe 1970-nji ýylda ylmy-tehniki ösüş bütinleý täze konstruktiv we kinematiki gurluşly welosipedleriň döredilmegine täze başlangyçlary goýdy.

Adaty bolmadyk gurluşly häzirki zaman welosipedleriniň taslamalarynda dizaýnerleriň öndebaryjy inženerçilik çözümlerini we täze tehnologiýalaryň miwelerini özleşdirmäge bolan höweslerini görmek bolýar, olar pedally ulaglaryň kompozision-plastiki görnüşini üýtgetmäge mümkinçilik berýärler.

36-njy surat. Häzirki zaman welosipedleri

Görnetin işjeň bölekleriň kämilleşdirilişindäki aksent reňkler, grafikler täze usullaryň we tutuş welosipediň şekiliniň emele gelşiniň gözlegine gönükdirilýär. Mundan başga-da bu günki gün welosipedleri taslamakda dizaýnyň obýekti bolup, tutuş bir ulgam «adam – welosiped – daşky gurşaw» çykyş edýär. Bu ulgam ep-esli çylşyrymlaşdy we has dinamiki (täsirli) boldy. Adamyň welosiped bilen özara gatnaşygy utgaşdyrylan çylşyrymly ýagdaýa çenli baryp ýetdi. Adam welosipedi epläp ýygnaýar, ýazýar, gapdaly bilen alyp gidýär, gaýtadan enjamlaşdyrýar, utgaşdyrýar we sazlaýar (regulirleýär). Welosipedçi welosipedi sürýän wagty dolandyryş gurallaryndan, tormozdan, signal berilýän enjamdan, geçirijilerden we ş.m. işjeň peýdalanýar. Bu gurallary gözelleşdirmek we dizaýnyny, gurluşyny kämilleşdirmek bilen bir hatarda, şekil üýtgeşmesiniň tapgyrlaryny (tendensiýasyny) anyklaýarlar.

Welosipediň gurluşynyň dizaýnynda olaryň niýetleniliş mümkinçiliklerini açyp görkezýän ýa-da göwrüm-giňişlik gurluşyny belläp geçýän sebäpler agdyklyk edýär. Sarp edijileriň toparlaryna baglylykda, adaty bolmadyk welosipedleriň gurluşynyň şu şertli ugurlaryny bellemek bolýar:

- ulanylyş (eksplutasion) düzümi üýtgedemelik adaty gurluşlaryň täzelenmegi;
- täze isleg ödeýiş häsiýetlerini emele getirmek maksady bilen, adaty gurluşyň kämilleşdirilmegi;
- adaty we täze isleg ödeýiş häsiýetli üýtgeşik gurluşyň döredilmegi.

Ulanylyş düzümi üýtgedemelik gurluşly welosipedleriň adaty gurluşynyň täzelenmegi, onuň bölekleriniň we elementleriniň daşky görnüşini we gurluşyny tutuş üýtgetmän, tehniki we çeperçilik gurluşynyň

çeyeliginiň kämilleşmegi bilen baglydyr. Munuň üçin, häzirki zaman welosiped gurluşygyndaky ähli öňegidişlikler ulanylýar: zynjyrlý geçirijä derek kardanly wal, diskli tormozlar, awtomatik geçiriş mehanizmi, amortizatorlar, ýeňil birleşmelerden ýa-da plastmassadan ýasalan, бүте-wi keýeli tigirler, plastmassa diskli tigirler we ş.m.

Tehniki we çeperçilik gurluş taýdan daşky görünüş gatnaşygynda has wajyp bolan element hökmünde ramanyň gurluşyna uly üns berilýär. Ramalaryň görünüşleri dürli-dürlüdür. Ramaly welosipedleriň adaty turba görünüşlisinden başga daşky keşp-stilistiki gatnaşykda özboluşly häsiýetli görünüşine aşakdaky görünüşleri degişli etmek bolar:

– nepis-çylşyrymly-häzirki zaman tehnologiýasy, şeýle hem modanyň nyjyklygy we stil obrazlary boýunça öňki zaman modasyna ýüzlenmek we ş.m.;

– dupleksli (ikitaraplaýyn maksatly);

– sterženli, nepisligi we hereketliligi bilen tapawutlanýan;

– açyk;

– ýarym açyk;

– ýapyk, öz adaty görünüşlerinden has tapawutlanýan.

Adaty peýdaly maksatlar üçin niýetlenen welosipedleriň içinde, olaryň göwrüm-plastiki netijelerini görkezýän dürli görünüşli welosipedleri bellemek bolar. Şunuň ýaly ugleplastikanyň esasy çig mal hökmünde ulanylmagy, italýan dizaýnerlerine adatlardan has tapawutlanýan trek welosipedlerini döretmäge mümkinçilik berdi. Ramanyň aýry-aýry bölekleriniň bitewüligi, gönüburçluga meňzeş kesilen bölekler, linza görünüşli tigirler, pedal, rul we materialyň hut öz tehnologik düzümi şol ýeňil we berk materialdan ýasalandyr – bu zatlaryň ählisi welosipeidiň görünüşiniň aerodinamiki garşylygyny minimuma çenli peseltmäge mümkinçilik berdi. Maşynyň aýry-aýry bölekleri, onuň niýetleniş mümkinçiliklerini ep-esli giňeldýän geljekki modifikasiýalary ygtyýarlandyrýar.

Adaty maksatlar üçin niýetlenen welosipedleriň gurluşynyň kämilleşmegi, birinji ugur bilen umumy meňzeşlikler esasynda taslamachylaryň welosipedleriň gurluşyny we daşky görünüşini häzirki zaman ulanylyş şertlerine görä alyjylaryň talabyna laýyk getirmegi durmuşa geçirmäge ymtylmalary bilen häsiýetlendirilýär. Taslamalarda esasy üns welosipedleriň tehniki-ulanylyş çözgütlerine: epläp we bellibir de-

rejede göwrümini kiçeldip bilmeklige we ýük göterijilik ukybynyň saklanmagyna; ryçagly we gidrawlik herekete getirijileriň ulanylmagyna, ýokary hilli we komplektlenen elementleriň, tirkegleriň, tirkegleriň dürli ulgamly herekete getirijileriniň, haýsydyr bir niýetleniş düzümlü welosipedniň, welosipedi ýörite ulag serişdesi hökmünde ulanýan maýyplar we garrylar üçin ýörite amatlyklaryň döredilmegine berilýär.

Täze welosipedleriň daşky görnüşi adatlardan, esasan, gurnalşy aýratynlyklary bilen tapawutlanýar, bu bolsa olaryň gurluşyny, daşky görnüşini has döwrebaplaşdyrýar.

Welosipedleriň kinematiki gurluşynyň artykmaçlyklary netijeli inžener çözümleriniň hasabyna ýerine ýetirilýär we onuň esasy täze elementleriniň düzümleriniň hasabyna şöhlelendirilýär.

Bu topara tutuşlygyna ýa-da bölekleyin degişli edip bolýan welosipedleri anyk klassifisirlemek bolmaýar, çünki inžener-dizaýner gözlegleriniň ugurlaryny çäklendirmek mümkin däl.

Birnäçe ýolagçy we ýük daşýan üç tigrli welosipedlere gezim etmek üçin niýetlenen bir koleýaly serişdeler ýa-da diýseň täze, edilýän talaba laýyk ulgamlara eýe bolan berk, üç tigrli, ekipažly gurnalşy üýtgedip bolýan maşynlar degişlidirler. Ýene-de bir uly toparça – bu özboluşly daşky görnüşinden başga-da, mümkin bolan oňalylyk häsiýetnamasy bilen tapawutlanýan pes oturyşly welosipedlerdir.

Umuman aýdanyňda, täze görnüşdäki welosipedleriň taslamasynyň niýetleniş şerti bilen bagly bolşy ýaly, olar häzirki zaman dizaýnynyň ruhundaky täzelenme düzgünleri bilen hem baglydyr. Adaty bolmadyk gurluşly welosipedleriň taslamalar ulgamynda esasy orny baş ugurly diýlip atlandyrylýan taslamalar eýeleýärler. Olara welosipediň düýbünden täze konstruksiýasynyň durmuşa geçirilmegi we onuň daşky görnüşini bilen bagly ähli taslamalary degişli etmek bolar.

Bu taslamalaryň dizaýnerleriniň adaty göz önüne tutmanyň çäginde geçmek synanyşyklary welotregiň ösmeginde uly mana eýedir, çünki baş ugurly modellerde täze pikirler işlenilýär, olar ýakyn geljekde aýratyn bölekleriň gurluşyny, şeýle-de pedally ulaglaryň umumy toplumyny düýbünden üýtgeder. Nusgawy şekiller – ýüzýyllygyň dowamynda hiç hili üýtgemän gelen adaty welosiped ösüşi togtan öndäki tigrleri äpet welosipedler eýýamynda baş ugurly taslama bolupdy. Dizaýnerleriň häzirki zaman baş ugurly görnüşlerinde peý-

dalanan üýtgeşiklikleri ýakyn ýyllarda welosipedler hakyndaky garaý-şy düýbünden üýtgeder diýen çaklamany aradan aýyrmaýar. Pedally ulag serişdeleriniň köpdürlüliginiň ösüşi, önümiň şu görnüşine alyjylaryň edýän talabynyň ösmegi bilen baglydyr. Welosipediň assortimenti diňe bir giň niýetleniş maksatly düzümler bilen baglanyşykly bolman, eýsem, olaryň wezipelerine baglylykda, daşky görnüşiniň köpdürlüligine we alyjylaryň talaplaryna ymtylýandyr. Geljegiň welosipedleriniň taslamasynda dizaýnyň kämilleşmegi uly mana eýedir. Olar welopudagyň ulanylyş nukdaýnazaryny, şeýle-de görnüşiniň emele gelşiniň esasy ýörelgesiniň köpdürlülük syýasatynyň ösüşini anyklaýarlar.

Geljegiň welosipedleriniň dizaýnynda esasy aýratynlyk, görnüşiniň emele gelşiniň tehniki, oňalylyk we niýetleniş häsiýetlerine üns bermekdir.

Welosiped ýöne bir ýol geçmek mehanizmi bolmagyny bes edip, ol ýerine ýetirýän işi we rahatlygy boýunça awtoulaglara barabar, özboluşly serişdä öwürülýär. Welosiped ýşyklar we ýşyk signalyny beriji enjam, tormoz we tizlik ulgamyny dolandyryjy, radio we kompýuter tehnologiýalary, ykjam elektrik herekete getiriji bilen enjamlaşdyrylyp, ýokary tygşytlylyga we ýeterlik derejede kuwwatlylyga eýedir. Welosiped transport ulgamynyň işjeň däl elementi bolmagyny bes edip, transport akymynda özüne ýol almaga işjeň girişýär. Eýýäm şu gün weloýollaryň we weloduralgalaryň, welohyzmatlaryň ulgamlary döredilýär, welotoplumlaryň gurluşygy göz önüne tutulýar. Bu zatlaryň ählisi, welosiped – bu XX asyryň konserwatiw önümleriniň biri diýen çaklamany berýär, mümkin, ýakyn geljekde welosiped täze ýerine ýetirilýän işler bilen baýlaşdyrylar, täze daşky görnüşe we has giň dizaýn bilen häsiýetlendirilýän adaty bolmadyk täze gurluşa eýe bolar. Bu serişdeler öz köpdürlüligi, niýetleniş we gurluş aýratynlyklarynyň ýüze çykarylmany, adamzadyň häzirkizaman predmet dünýäsiniň estetikasyna laýyk gelýändigini bilen tapawutlanýar.

4.4. Häzirki zaman aragatnaşyk serişdeleriniň dizaýny

Aragatnaşygyň täze görnüşleri, ilkinji nobatda, kompýuter tehnologiýalary we estetiki üýtgeşmeler bilen baglydyr.

Has tapawutlanýan we geljegi bar bolan aragatnaşyk ulgamy – bu öýjükli wideoaragatnaşyk ulgamydyr. Adaty öýjükli aragatnaşyk ulgamyndan wideoaragatnaşyga geçmeklik önümi öndürijilerden diňe bir tehniki hyzmatlaryň ýokary hil we şeýle tehnologiýalaryň çalt ornaşdyrylmagy üçin bahasynyň elýeter bolmagyny talap etmän, eýsem, internetde awtorlyk hukugynyň goralmagyny, täze aragatnaşyklar ulgamynda we görnüşinde reklamalaryň hiliniň ýokary bolmagyny hem talap edýär. Öýjükli telefonyň we goşar sagadynyň birleşmegi eýýäm hakykat, simsiz gulaklyklar (nauşnikler) bolsa, ýerine ýetirýän işi we bahasy boýunça ýuwelir bezegine barabardyr. Wideofonlar we kompýuterler eýýäm interýeriň bir bölegi bolman, eýsem, onuň esasydyr.

37-nji surat. Kompýuterler we noutbuklar

Häzirki döwürde öýjükli telefonlaryň, «akyly» sagatlaryň we kompýuterleriň utgaşmasy esasynda täze ajaýyp dizaýnly döwrebap aragatnaşyk serişdeleri döredilýär. Kompýuteriň korpusyndaky goşundylaryň dürli reňkde bolmagy, olaryň iş otagyndan çykarylýp, myhman otagynda öz mynasyp ornuny tapmagyna getirdi. Öňdebaryjy konstruksiýaly telewizorlaryň ekranynyň çarçuwasy onuň bary-ýogy 1/5 bölegini tutýar. Pultuň düwmesine basmak bilen, ol derrew telewizordan internete çykýan şahsy kompýutere transformirlenýär.

Noutbuklaryň göwrümi has kiçelýär we agramy ýeňilleşýär. Esasy täzelik bolsa – bu maksimal goraglylykdyr, muňa mysal edip, ulanyjynyň el yzlaryny okaýan we oňa ygtyýarlyk berýän ýa-da tersine, ygtyýarlyk bermeýän ulgamy almak bolar.

4.5. Gözegçilik-kassa enjamlarynyň dizaýny

Telekeçiligiň ösüşi, köpsanly kiosklaryň we kiçi dükanlaryň döremegi uly bolmadyk we arzan kontrol-kassa enjamynyň önümçiligine badalga berdi.

Ilkinji kassa enjamy hasaplaýjy enjamyň esasynda çykarylýar. Soňra akkumulýatorly we fiskal ýatly «Merkuriý–115» kassa enjamy işlenilip taýýarlanylýar. Enjamyň estetiki düzümini onuň düýbünden ýoklugy sebäpli bahalandyryp bolmaýar. Alyjylar oňa «kerpiç» diýip diýseň dürs at beripdirler.

Kassa enjamynyň täze modellerini taslamak işine girişmekden öň, her modelin ulanylyşynyň baş ugry: alyjy kim, ulanyşyň şertleri, alyjynyň maliýe mümkinçiligi we ş.m. kesgitlenildi. Köpsanly görnüşleri işläp geçip, şu aşakdaky kassa enjamynyň alyjylar klassifikasiýasynda saklanyldy.

1. Ownuk söwda nokatlary – kiosklar, prilawkalar, konteýnerler, awtoulaglar. Kassa enjamy mümkin boldugyça arzan, pes temperatura we ýaramaz howa şertlerinde işläp bilýän, şeýle-de göwrümi kiçi we dizaýny çäkli bolmalydyr. Owadanlyk we nepislik hökmany däl. Ownuk satyjylaryň derejesi «batyr» alyjylaryň toparyna degişli däl. Bu assosiatiw teswirleme «Braun» (Germaniýa) sereketine gönügyär. Ýokary hil, tapawutlanmazlyga ymtylyş, enjamyň stili we aňrsy görünüp duran örtük bilen ýapylan çek lentasy, onuň çalşylyp durulmagyna gözegçilik etmäge mümkinçilik berýär.

2. Adatça, hususy dükanjyklaryň çäkli (bary-ýogy 2–3 sany) satyjylary bar, meselem, «Audio-wideo», «Foto» we ş.m. dükanlar. Bular üçin «Merkuriý–140» enjamy niýetlenendir.

Şeýle dükanlarda satyjy – tanaýan ýüz, mümkin dükanyň eýesiniň hut özi, ol uly lezzet bilen öz eýeçiligine göz aýlaýar we özüne ünsi çekesi gelýär. Ol

38-nji surat. Kassa enjamy

39-njy surat. Häzirki zaman kassa enjamlary

öz dükany üçin «özboluşly» enjamy alýar. Kassa enjamy – hereketsiz zat, ýöne onuň içinde yzygiderli hereket amala aşýar. Tolkun görnüşli düýbi we şine şekilli daş oňa dinamiki görnüş berýär. Çek lentasynyň wagtal-wagtal ýerine ýetirýän hereketi we kagyz (çek) topuň çözülişi bu enjamy döretmekde dizaýnerler üçin esasy pikir bolup hyzmat etdi.

3. Iri söwda merkezleri. Kassa enjamynyň soňky modeli «Mercuriý – 150» iri söwda merkezleri üçin niýetlenendir. Kassa enjamlarynyň gurluşy we daşky görnüşi kompýuter görnüşinde ýerine ýetirilendir. Aýratyn printer, monitor, klawiatura we dükan kartlaryny sanajyý blogy – bularyň ählisi dürli görnüşleriň toplumydyr. Olary birikdirýän ýeketäk zat reňkidir. Hasapçynyň iş ýerine köpsanly bloklar goýlandyr, şonuň üçin käbir enjamlarda ýönekeý bölekleri bir bitewülige jemlemek synanyşygy geçirilendir.

4.6. Ýagtylandyryjy enjamlaryň dizaýny

Bu günki gün ýagtylandyryjy enjamlaryň dizaýnynyň ymtylyşyny (tendensiýasyny) tapmak aňsat däl, ýöne gözlegleri we taslamalary öňe sürýän pikirleri bellemek mümkin. Bu durulyk hakyndaky pikir: enjam diňe bir ýagtylyk çeşmesi däl, ol öz gymmatyndaky obýekt bolup hem çykyş etmelidir. Ol diňe bir zat manysynda bolman, eýsem, öňe «hereket» etmelidir.

Italýan dizaýnerleriniň täze işleri ajaýyp görkezme bolup hyzmat edip bilerler. Bu işlerde ilkinji element ýagtylykdyr, ikinji bolsa – go-

lografik şekillendirme berýän çyradyr. Başga bir mysal hökmünde oýunjak çyrajygy almak bolar: togalak «jisim» goşmaça diregsiz togalanýan gurjajyga (newalýaşka) hereket etmäge mümkinçilik berýär. Italiýan dizaýnerleriniň işleri öz täsirlilikigi we kommunikatiwligi bilen tapawutlanýar. Bu günki gün ýagtylandyryjy enjamlaryň ergonomik täsiri onuň daşky görnüşinden has wajypdyr.

40-njy surat. Ýagtylyk beriji enjam (lampa)

Tehnologiýa ulgamyndaky täze gözlegler taslamadaky düýpgöter özgerişleriň boljakdygyny çaklamaga esas berýärler. Mysal hökmünde ýagtylyk maksatly polimerleri işläp taýýarlaýan «Fillips» şereketiniň açyk barlaghanalarynyň birini almak bolar. Şol bir wagtyň özünde öň belli bolan ýagtylandyryş çeşmesini «adaty bolmadyk» jaýlarda ulanmaklyk örän gyzykly netijeleri gazanmaga mümkinçilik berýär. Ýagtylyk süýümleriniň esasynda bu ýagtylandyryş enjamlary eýýäm muzeýlerde, sergi zallarynda, dükanlarda, öýlerde we iş otaglarynda ulanylýar.

Bu görnüşdäki ýagtylandyryşyň ýene-de bir artykmaçlygy (meselem, otagy gyzdymazlyk) onuň dekoratiw hilinde jemlenýär. Enjamyň kömegi bilen, ýyldyzly asmany döretmek bolýar ýa-da myhman jaýynda ýagtylandyryş çeşmesi hökmünde diwarlary ulanmak bolýar. Ynsan duýgusyna täsir ýetirmek üçin ulanylýan ýagtylyk, ýaşaaýyş düzgüniniň özgermegi bilen şertlendirilýär. Häzirki wagtda ýagtylandyryjy enjamlaryň ýönekeý gurluşyndan ýadalyp, dizaýnerler tarapyndan öwüşgin we joşgun emele getirýän şekiller döredilýär.

4.7. Zergärlik önümleriniň dizaýny

Türkmeniň gadymdan gözbaş alyp gaýdýan milli zergärlik sun-gaty täze öwüşginler bilen baýlaşdy. Häzirki döwürde gadymy nusgalar dikeldilip, zenanlarymyzyň ruhobelent halkymyzyň milli nagşlary salnan, her bir zergäriň ýürek mährinden dünýä inen altyn-kümüş

bezeg şaýlaryny edinmegine giň ýol açyldy. Biziň ýurdumyzda ussat zergärler gyz-gelinleriň şaý-sepleriniň ýekebara, gaýtalanmaýan görnüşlerini emele getirýärler. Türkmen zergärleriniň döpleriniň çuň taryhy kökleri bardyr. Şaý-sepleriň görnüşleri hem-de nagyşlary, olary bezemegiň milli usullary türkmenleriň altyndan hem-de kümüşden taýýarlanan zergärlik önümlerini baryp geçen asyryň ortalarynda köp ýurtlarda meşhur etdi. Wagt zergärlik senediniň köne usullaryna öz düzedişlerini girizdi. Türkmen zergärleri çuň taryhy döplere wepalylygy saklap, işleriň täze görnüşlerini özleşdirdiler, gymmat bahaly daşlary hem-de metallary bezemegiň usullaryny giňeltdiler, halkara bazaryna ynamly çykdylar.

bilezik

gülyaka

gülyaka we bukaw

41-nji surat. Milli şaý-sepleriň görnüşleri

Zergärlik harytlaryny öndürmeklik tehnologiýasy olaryň isleg ödeýiş häsiýetlerini emele getirmekte esasy hadysa bolup durýar. Bu önümleriň ýene bir aýratynlygy we artykmaçlygy olaryň döredijilik

senagatynyň miwesi bolup, her bir ussat zergäriň öz önümine siňdiren yhlasy, emele getiren owadanlygy we bezegi bilen tapawutlanmagydyr. Bu önümler öndüriliş usullary boýunça ýekebara we köpçülikleýin öndürilýän görnüşlere bölünýär.

XXI asyrdaky önümler agalyk eden ugurlar – bölek-böleklik, gödeklik we ýitilik modadan galýar. Gymmat bahaly daşlardan we metallardan taýýarlanylýan önümleriň senagat önümçiligi türkmen zergärlik senediniň täze ugruna öwürüldi.

42-nji surat. Gymmat bahaly daşlardan we metallardan taýýarlanylýan zergärlik önümleriniň dürli dizaýnlyry

Hünärmenleriň pikirine görä, başga bir ymtylyş – bu ak altynyň döwrüniň tamamlanyp, tebigy sary reňkdäki altynyň meşhurlyga eýe bolmagydyr. Muňa garamazdan, platina (ak altyn) hem öz ornuny elden gidirenok. Dizaýnerler, şu gün dünýäde iň meşhur görnüşiniň – nyşanyň ýürekdigini belleýärler. Ýürekler ähli ýerde: ýüzüklerde, bileziklerde we kulonlarda meşhurdyr.

Ak (nusgawy) we gülgüne dürlere bolan gyzyklanma gaýdyp gelýär. Gara dürlär edil gara göwherler ýaly elýetmezdir, emma ýakyn wagtda, dünýäde ýene-de nusgawy stile (klassyka) bolan isleg ýokary göteriler. Daşlary tarama işinde hem täze öwüşginleri görmek bolýar: häzirki döwürde nusgawy süýri görnüş bilen bir hatarda, dörtburçluk (kwadrat) görnüş meşhurdyr.

Zergärler emeli daşlara (ösdürilip ýetişdirilen gidrotermal lagyllar we zümrerretler, şeýle-de gara sitritler) islegiň ýokarlanandygyny belleýärler.

Şeýle-de aleksandriýa daşy täsirli bolup, dürli reňkli fianitler zergärleriň ünsüni özüne çekýär.

Reňke üns XXI asyryň başynda zergärlik modasynyň esasy ugry bolup durýar. Dury reňkleriň garyşmagy – gök topazyň ownuklary, gülgüne we gök ýakut daşlary, sary sitrinler, benewşe ametist we ýaşyl oliwinler – gymmat monjuklaryň, ýüzükleriň we gulakhalkalaryň täze toplumynyň esasy taglymydyr.

Gymmat bahaly, ýokary derejeli önümlerde göräýmäge sazlaşmajak bölekler bir-biri bilen sazlaşýarlar – ak we sary altyn, kümüş we pitonyň derisi, ýalpyldap duran açyk reňk, göwher gaşly ýumşak dury plastik. Täze ýüzýyllygyň zergärleri çäksiz kaşaňlygyň gaýdyp gelendigini yglan edýärler. Häzirki zaman öwüşginine laýyklykda, ähli zat: boýundaky zynjyr, zynjyrdaky kulonlar, ýüzükdäki daşlar we goldaky bilezikler bol-telki bolmaly. Öýkünmecligiň eýýamy XVII asyr barokko eýýamy boldy.

Naturalizm (tebigata gönükmek) döwründe zergärler tebigatyň keşbini janlandyrmak üçin: ýüzügiň ap-ak göwher meýdanyny kebşirleňen lagyldan, ýakutdan güberçek gülleri we seýrek duş gelýän lawanda reňkli jadeit gymmat bahaly monjuk bilen bezäpdirler.

43-nji surat. Kulonlar

Zergärlik şaý-seplerini öndürýän daşary ýurt şereketler täze tehnologiýalary ulanyp başladylar. Tor nagyşly ýaýbaň zynjyrlar, altyn şaý-sepler we matanyň teksturasyna meňzetme – bularyň ählisi tehniki gazanylan üstünliklerdir, olar zergäriň ussatlygy bilen hiç hili baglanyşygy

ýokdur. Şular ýaly täze önümler islendik özüne göwni ýetýän şereketiň köpdürlülük sanawynda hökmanylykdyr.

4.8. Mebeliň we interýeriň dizaýny

Häzirki zaman mebelleriniň öndüriliş aýratynlygy bir mebelde birnäçe çig mallaryň ulanylmagyndadyr. Çeperçilik täsiri emeli deri, plastik, metal korpusly mebeliň agajynyň gurluş aýratynlygynyň sazlaşygy esasynda gurulýar.

Mebele edilýän estetiki düzgünlere iki derejede seredilýär:

- otagyň içki bezeginiň we predmet gurşawynyň bölegi hökmünde;
- estetiki özleşdirmäniň, içki bezegiň (interýeriň) hiline bagly bolmadyk özbaşdak bölek hökmünde.

Birinji derejäniň estetiki düzgünleri otagda mebeliň bölekleriniň ýerleşişiniň oňalylygyna, şeýle-de mebeliň we otagyň ölçegleriniň laýyk gelmegine degişlidir.

44-nji surat. Gadymy stilde ýasalan ýewropa mebelleri

Mebeliň stili tutuş interýeriň stiline laýyk gelmeli. Ikinji derejäniň estetiki düzgünleri, ilki bilen görüm-giňişlik we tektoniki gurluşyň dürs çözgüdine getirilýär.

Mebeliň tehniki derejesi we hili, onuň görnüşine, reňkine, aýratynlygyna, şeýle-de ýüzündäki suratlaryna we gerekli enjamlaryň (furnitura) hiline baglylykda bahalandyrylýar.

Antik stildäki mebel

Heplualta stilindäki mebel

XVIII asyr barokko stiliniň ýerine gelen täze stil

45-nji surat. *Mebelleriň dürli stillerde ýasalan görnüşleri*

Mebeliň we interýeriň dizaýnynyň häzirki zaman häsiýetnamasy: bütewi stiliň ýa-da esasy maksadynyň ýokdugy, bezeg jähegi, hünjüler, ýelekler, pitonyň we düýeguşuň derisi, nagyşlama, örme we ş.m., hökmany pasyllaýyn reňkleriň gammasy, matalaryň dürli-dürlüligi. Mebel salonlary we sergileri interýeriň hiç hili artykmaç predmetiniň ýokdugyny görkezýär.

46-njy surat. Dürli görnüşli mebelleriň öýlerde ýerleşdirilişi

Bu gün mebeliň dizaýnynda minimalizmden haýsydyr bir näbelli zada geçilmeyän ýagdaýa syn etmek bolýar.

Dizaýnerler, endik boýunça, taslamada «minimumy» gaýtadan işlemekligi dowam edip, geljegiň anyk pikirlerini görkezmeýärler. Käbir şereketler köne stillerden ýadalandygyny duýup, öz önümlerine ajaýyplygyny aýry-aýry böleklerini girizmäge synanyşýarlar. Mebeliň ýörite deňölçegligi we reňkleriniň doklugy 1970-nji ýyllary ýatladýar. Olary ähli zatda: metaldan ýasalan şkaflaryň aýagynyň proporsiyasynda we ölçeginde, tutawajyň ölçeginiň deňliginde we ýerleşişinde, şeýle-de interýeriň we reňk gammasynyň häsiýetnamasynda sähelçe görmek bolýar. Bu – beýik bolmadyk şkaflar; modully we reňk taýdan bir tonly şkaflar-stenkalardan (diwaryň bütin ýüzüni tutup duran mebeliň bir görnüşü) ýüz öwürmeklik; görnüşleriň utgaşmasy: beýik, içi örtükli, pes; ýüzi tekiz, reňki boýunça dürli-dürli bolan, daşy örtülen (laminirlenen), metal, aýna we agaç ýüzüniň sazlaşygy.

Käbir görnüşleriň dolanyp gelendigine garamazdan, tehnologik we giňişlik çözgüdiňiň gözlegleri interýer düzmekligiň täze utgaşmalaryna we täze kesgitlemelerine alyp geldiler. Kitap tekjeleriniň adaty, diwaryň uzaboýuna ýerleşdirilişinden ýüz öwürmeklik, olary otagyň ortarasynda ýerleşdirmäge mümkinçilik berdi.

Şkafa gymmat bahaly zatlary görkezmek ýa-da ykjam saklamak üçin witrina hökmünde ulanmaklyga çemeleşme adaty däl ýagdaýdyr.

Mümkin, «gymmatbaha düzümlü minimalistiki şekil» (içki tekjeler deri bilen örtülen, aýnanyň deregine hrustal ulanylan) täze ymtylyşyň

buşlukçysy bolar. Megerem, şol bir gymmaty aňladýan, ýöne eýýäm başga görnüşde çykyş edýän çig mal zygyrдыr – bu sintetiki dünýäniň tebigy başlangyjydyr: meselem, ýabany zygyrdan içi poliuretan bilen doldurylan diwanyň ýassyk daşy.

Durmuşda ulanylýan täze elektrik we nahar taýýarlaýan enjamlaryň ýüze çykmagy bilen, aşhana ýörite tehniki enjamlar bilen enjamlaşdyrylan otag hökmünde derwaýyslyga eýe bolýar.

Dizaýnda, köplenç, niýetleniş gurşawyny döredýän metal örtügi, berk aýna, aňsat ýuwulýan we çeýe materiallar ulanylýar. Täze gaýtalanmaýan (eksklüziv) stildäki aşhanada titan we bütewi gymmat bahaly daşdan ýasalan rakowina ýaly ajaýyp predmetler sazlaşýarlar. Şeýle berk zatlaryň we ýüzi agaç bilen örtülen teksturanyň kömegi bilen binagärligi göwrüminiň ajaýyplyk täsiri ýüze çykarylýar.

Aşhana mebeliniň bezegi hem dürli-dürlüdür. «Gözli» sosnalar, buk, dub, ülje agajy, dagdan, akasiya, çereşnya ýaly tebigy agaçlardan ýasalan aşhana mebelini tapawutlandyrmak bolýar. Häzirki döwürde, gapma-garşy reňkli plastik örtükler, şeýle-de plastikanyň tebigy agaç bilen sazlaşygy ýörgünlidir. Esasy kaşaňlyk diýlip ýörite kameralarda emeli köneldilen ýa-da häzirki zaman tehnologiýalarynyň kömegi bilen «köneçe» reňklenen aşhana mebelleri hasaplanylýar.

Täze tehnologiýalar aşhana mebelleri üçin täze çig mallary döretdiler. Käte olar mümkinçilikleri boýunça agaçdan üstün çyksalar-da, onuň ornuny tutmaýarlar. Tebigy agaç ozalky ýaly abraýly çig mallygyna galýar. Muňa garamazdan, çyg saklaýjylygy boýunça plastik bilen agajyň seýrek sortlary deňleşip bilerler. Häzirki zaman plastigi we laminaty islendik agaç teksturasyny we onuň inçe öwüşginini gaýtalap bilýär. Çybyklaryň çylşyrymly teksturasy we birmeňzeş dälligi, olary tebigy agaçlardan tapawutlandyrmagy kynlaşdyrýar. Plastika bilen örtülen materiallary synagdan geçirmek meýilnamasy: berkligini barlamak, syjyrylmazlyk, şeýle-de onuň bir sagadyň dowamynda gyzgyn suwuň bugunyň ýetirýän täsirine çydamlylygy degişlidir.

Gymmat bolmadyk aşhana mebeli üçin, köplenç, laminirlenen ýa-da agaç şpony bilen örtülen, formaldegid smolasy siňdirilen agaç gyryndyly plitalar ulanylýar. Öňki (frontal) güberçek panelleri agaç işläp taýýarlaýan önümçiligiň ownuk galyndylaryndan, zyýanly birleşdirijileri ulanmazdan birleşdirilen (ýelimlenen) ownuk disperssion

fanerlerden (ODF) ýasaýarlar. ODF-den taýýarlanan mebeliň üsti aňsatlyk bilen berlen görnüşi (formany) alýar.

Häzirki döwürde karkasy we tumbanyň, şkařjygyň gapdal diwarlary DSP-den, öň tarapyňyň bölekleri, öň tarapyndaky panelleri, şeýle-de gapylary bolsa bütewi agaçdan ýasalan görnüşler has meşhurdyr we amatlydyr.

DSP-niň zyýany hakdaky pikir, köplenç, hakykata gabat gelmeýär, tebigy agajyň, DSP we ODF bilen deňeşdireniňde, ekologik taýdan has zyýanly bolmagy mümkin.

Ýelimiň we lagyň düzümine girýän formaldegid we fenol zyýanlydyr. Şonuň üçin olar örtükler ýa-da şpon bilen ýapylýar, şonda lagyň galyň gaty daşky ýüzi edil arzan agaç ussahanasynyň plitasynyňky ýaly örtýändir. Ine, hut şu sebäpden DSP we ODF-den ýasalan mebelleri, tebigy agaçdan ýasalan mebellere garanyňda has gymmatdyr.

XIX asyryň ahyryna we XX asyryň başlaryna arassaçylyk bilen baglanyşykly aşhana diňe ak reňkde bolmaly diýen düşünje döreýär. Ak reňk arassaçylygyň reňki bolup, aşhanany operasiýa edilýän otaga meňzetdi. Has gijräk oýlanyp tapylan sowadyjylar, gaz plitalary, gap-gaç we kir ýuwyýan maşynlar uzak wagtlap ak reňkde bolupdyr. «Ak tehnika» diýen adalga häzire çenli hem şu topara degişli enjamlary atlandyrmakda ulanylýar.

Ak reňk ýuwaş-ýuwaşdan aşhanadan daşlaşýar. Bu günki gün aşhana diňe bir agajyň dürli görnüşleriniň öwüşginlerinde bolman, eýsem, gyzyň, gök, sary, mawy, ýaşyl, deňiz tolkunlarynyň reňkinde, goňras we mämşi ýaly reňkleri özünde jemleýär. Bir aşhananyň frontal panellerinde gapma-garşy reňkleriň ulanylýan ýeri hem seýrek däl: sary we gök reňkler, gyzyň we ak reňkler, açyk gök we agajyň reňki.

Bölekleri bir bütewi çeperçilik gurluşa jemleýän stoluň üstki tagtasy tebigy daşlardan (mermer, granit) ýasalyp bilner. Has arzan görnüşleri: keramiki plitalar, plastik, laminat örtüklü, ýokary temperatura we mehaniki täsirlere durnukly agaç gyryndyly plitalar. Şunlukda, plitalary tebigy daşlara we agaja meňzedip ýasamaklyk işi ussatlyk bilen alnyp barylýar.

Haý-tek stilindäki aşhanalarda, edil meşhur metallaryň (alýumin we pos tutmaýan demir) we aýnanyň reňkiniň bolmaýşy ýaly, olarda

reňk düşünjesi hem ýokdur. «Ýokary tehnologiýalar» ugry – bu nepis salykatlylyk, bezegsizlik we taýýarlama işinde bölekleriň çendenaşa köp bolmazlygydyr. Haý-tek – bu metal we aýna bölekleriniň ussatlyk bilen jemlenmegi, çyzyklaryň örän takyklygy we hemmetaraplaýyn tehniki sazlaşykdyr. Oýlanylyp ölçerilen reňkleriň sazlaşmagy, ýeňillik we giňlik duýgusyny, hamala diýersañ, gurluşlar (konstruksiyalar) howada gaýýan ýaly duýgyny ýüze çykarýar.

Psiholog alymlar, stoluň üstki tagtasynyň bütewi gorizontal bolmagyny we ähli artykmaç bölekleriň göz astyndan aýrylyp, diwara oturdylan aşhana mebelini goldaýarlar. Çünki aşhanada işlemeklik ýadadýar – bu diňe bir fiziki ýadawlyk bolman, eýsem, gözler hem artykmaç bölekleriň we zatlaryň köplüğinden ýadadýar. Oturdylan zatlar aşhanany has oňaly görkezýärler: bölekleriň az mukdary we bütewi stil ýadawlykdan goraýar.

Bu ýerde fon bolup hyzmat edýän interýeriň çendenaşa birmeňzeşligini dekoratiw bölekler arkaly: içi gülli güldan ýa-da otag gülleri, peýzaž ýa bolmasa diwardaky suratlar, bezelen çäýnek ýa-da dürli reňkdäki gök-önüm goýmak üçin niýetlenen gaplar bilen janlandyryp bolýar.

Soňky birnäçe ýylyň içinde dünýäde durmuşda ulanylyýan tehnikalary öndürijiler öz önümleriniň görnüşlerine oturdylyýan enjamlary girizdiler. Olar işlemek üçin goşmaça giňişligi döredýän, bütewi iş stoly ýaly artykmaçlygy berýär; arassaçylygy saklamaklyk hakdaky aladany azaldýar; islege görä, baý reňk öwürşini üpjün edýär; aşhanada her bir enjamy, size oňaly bolan islendik beýiklikde ýerleşdirmek mümkinçiligini döredýär.

47-nji surat. Häzirki zaman mebeli we dizaýnyň ösüşi

Mebeliň dizaýnynyň häzirki zaman ösüşi (tendensiýasy) öýüň güýçli, özboluşly häsiýetli interýeriniň bölekleriniň sazlaşykly kompozisiýasydygyny görkezýär. Bu adaty maksatlar üçin niýetlenen bölekler bolman, eýsem, adamyň islegine we talaplaryna baglylykda, öz ähmiýetini we adyny üýtgedýän, köpniýetli, köplenç, täsin äheňli zatlardyr. Meselem, dizaýnerler krowat saýlanylanda, ilki bilen, onuň ölçeglerine üns bermekligi maslahat berýärler. Krowatyň ölçegleri ýatylýan otagyň ölçegine gabat gelmeli. Oňat hilli krowatyň karkasy kese agaçly metal bloklardan durýar. Şeýle karkaslara hökmany suratda agaç gözenegini goýýarlar. Gözenegi emele getirýän reýkalar bölünip, gapyrjak görnüşli direglerden emele gelen sütünler ýygnaýarlar. Aýaklar diňe karkasa berkidilýär. Başujy içi ýumşak içlikli we daşy mata ýa-da deri bilen örtülen bolsa, has gowy bolýar. Eger-de krowatyň ýokary galýan mehanizmi bar bolsa, onda oňa ortopedik ýa-da lateksin düşekçäni saýlamak amatly bolýar. Düşekçäniň daşlyklary aýrylýan bolsa, has amatlydyr, sebäbi olary hiç bir kynçylyksyz arassalap ýa-da ýuwup bolýar. Krowatda metal bölekler agdyklyk etmeli däl: olar edil antennalar ýaly elektromagnit meýdanyny tutýarlar. Hereket edýän başujy iki sany bir-birine garaşly bolmadyk böleklerden durmalydyr, şeýle bolanda, onda ýatan adamlar bir-birine päsgel bermezler.

Ýumşak mebeliň özüne düşýän bahasyny anyklaýan esasy sebäp (faktor), ýalňyşlyk. Matadan ýa-da deriden örtük, önümiň bahasynyň 30-dan 70%-ine çenli tutýar. Birmeňzeş himiki düzümlü, ýöne dürli-dürli ýurtlarda öndürilen şol bir matalaryň bahasy birmeňzeş däl: Italiýanyňky Türkiýäniňkä garanyňda bahasy iki esse gymmatdyr. Bu işçileriň zähmetiniň we çig malyň bahasy bilen baglydyr. Matanyň hili-niň esasy görkezijisi – könelmezlik we ýyrtylmazlykdyr. Matany stoluň üstüne ýazyp, ony ýörite maýatnik bilen sürtýärler. Görünýän sürtülme ýüze çykýança ýyrtylmazlyk sürtülme güýjüni görkezýär. Matanyň könelmezlik derejesi näçe ýokary bolsa, onuň şonça-da hili gowy we bahasy gymmat bolýar. Öndebaryjy kompaniýalar bu häsiýetnamany hökmany suratda görkezýärler. 10000-den pes bolan ýyrtylmazlyk: matanyň hiliniň pesdigini we bahasynyň arzandygyny, şeýle-de ony ýuwup bolmaýandygyny, matany diňe himiki usulda arassalamalydygyny, ýöne birnäçe gezek bu usulda arassalanandan soň, matanyň öz durkuny ýitirýändigini aňladýar; 20000-den tä 30000-e çenli görkeziji ýokary hilli

matalary özünde jemleýär, 30000-den ýokary görkeziji matanyň aňrybaş hilini, emma bahasy boýunça derä barabardygyny görkezýär.

Alkantaranyň görkezijisi (36000) aňrybaş hasaplanýar. Bu mikro-fibra arassa himiki material bolup, ol aňrybaş görnüşe eýedir. Kähalatlarda ony zamşadan (ýüzi tüýjümek ýumşak gaýyş) tapawutlandyrmak asla mümkin däl. Matanyň bahasy hemişe onuň berkdigini görkezýän däl. Tebigy ýüpegiň ýyrtylmazlyk derejesi pesdir, emma bahasy gymmatdyr. Sintetiki matalar tebigy matalara garanyňda has berkdir. Deri has berkdir we çydamlydyr. Deriniň bahasyna, birinjiden, onuň sorty, ikinjiden bolsa, «gelip çykyşy» täsir edýär: meselem, ýewropa kärhanalarynda öndürilen deriler, Russiýanyňkydan iki esse, Demirgazyk Germaniýada ýa-da Italiýanyň Aresso welaýatynda öndürilen deriniň bahasy on esse gymmatdyr. Argentina köp mukdarda gymmat bolmadyk deri bilen üpjün edýär. Bu ugurda tejribesi bolmadyk adama taýyn önümde nähili deriniň ulanylandygyny saýgarmak başartmaýar. Bahasy boýunça gymmat bolmadyk mebeli öndürijiler deriniň gelip çykyşyny gizleýärler.

Mebeliň bahasyna täsir edýän başga bir görkeziji çalşyrylýan daşlyklaryň barlygydyr. Bu örän uly artykmaçlyk bolup, munda mebeli arassalamak bilen bagly mesele diýseň ýeňil çözülýär. Käbir şereketler öz öndüren mebelleriňe goşmaça daşlyklary hödürleýärler: siz gyşyna deri bilen örtülen diwanda oturýarsyňyz, tomsuna bolsa deriden daş mata daşlygy çalyşýarsyňyz – bu örän amatly we her pasylda interýeri täzelemek mümkinçiligini döredýär. Haçanda oturgyjyň daşy çalşyrylmaýan bolsa, onda bu diýseň amatsyz, sebäbi ýumşak mebeliň ulanylyşynda esasy agramyň 70%-i oturgyjyň ýassyklaryna düşýär. Olar oturan adamyň agramynyň esasy bölegini «göterýärler».

Mebel satyn alnanda, onuň daşynyň tikinlerine üns bermek gerek. Tikinleriň üç sany esasy görnüşi bar: ýönekeý, ýalandan ikitaraplaýyn we iň ygtybarlysy hakyky ikitaraplaýyn. Tikinler näçe çylşyrymly bolsa, tikinçi oňa şonça-da köp wagt sarp edýär, şoňa görä-de mebeliň özüne düşýän gymmaty artýar. Emma welin, kähalatlarda tikiniň görnüşi dizaýneriň talaby bilen baglydyr: mysal üçin, aýdaly, mebeliň bellibir nusgasyna diňe ýönekeý tikin gelip düşýär.

Karkasyň nähili çig maldan – agaç ýa-da DSP massiwinden ýasalandygy bilen hökman gyzyklanmaly. Agaçdan ýasalsa, has oňaly bolýar. Massiw hem dürli-dürlüdir: sosna agajy bukdan arzan düşýär, ýöne buk agajy sosna garanyňda has berkdir we çydamlydyr. Umuman, buk

agajy özünde bahany we hili sazlaşdyrýar. Demirgazyk Ýewropada, köplenç, dub agajy ulanylýar, ýöne bu agajyň bahasy, buk bilen deňeşdireniňde has gymmatdyr, emma berkligi birmeňzeşdir. Agajyň gowy guradylmagy zerurdyr. Eger-de çyglylyk derejesi ýokary bolsa, onda karkas tiz wagtda «durkuny ýitirer», egrelip başlar. Gury agajyň, esasan, tebigy şertlerde, arassa howada guradylanlarynyň bahasy has ýokarydyr.

Adatça, ýumşak mebeliň içini doldurmak üçin penopoliuretan ulanylýar. Onuň dykzlygy kilogramda kub metr şkalasy boýunça anyklanylýar. Adatça, dykzlyk näçe ýokary bolsa, şonça-da ýassyklar gaty bolýar. Öňdebaryjy kärhanalar hökmany ýagdaýda poliuretanyň dykzlygyny görkezýärler. Adatça, bu görkeziji $30\text{--}40\text{ kg/m}^3$ -e deňdir. Russiýada kadaly ölçeg – 30 kg/m^3 (Russiýada ýumşak mebellere isleg ýokary), Germaniýada kadaly ölçeg – 40 kg/m^3 (nemesler has gaty ýassyklary gowy görýärler). Islendik poliuretan wagtyň geçmegi bilen öz göwrümini ýitirýär. 100000 gezek gysylandan soň, göwrümiň kiçelmeginiň kadaly görkezijisi $5\text{--}8\%$ -e deňdir; 8% çig malyň hiliniň pesligine şaýatlyk edýär. Poliuretan üçin düýpli synag – bu öýüň ýokary çyglylygydyr: ol «myžžarýar», öz göwrümini we berkligini tiz ýitirýär. Penopoliuretan – bu ýumşak mebeliň içi doldurylýan ýeke-täk serişde däl. $0,65\text{ kg/m}^3$ dykzlykdaky akril fibrasy arkajyklaryň we tirseklikleriň içini doldurmak üçin ulanylýar. Oturgyçlar üçin bu serişdäni ulanmak bolmaýar, çünki akril ýumşak we tiz aşak çökýär. Akril fibrasy – bu periň emeli deregini tutujydyr, ýöne perden tapawutlylykda, akril dökülmeýär we öz göwrümini uzak wagtlap saklaýar. Öňler ýumşak mebelleriň içini doldurmak üçin ýelekleri ulanypdyrlar. Köpler häzire çenli hem, ýumşak mebeliň içini tebigy serişdeler bilen doldurmaklygyň dogrudygyny nygtaýarlar. Ýöne bu nädogry bolup, ýelek dökülme, temmäki tüssesini özüne siňdirmek häsiýetlere eýedir we allergiýanyň sebäbi bolup biler.

4.9. Hojalyk üçin niýetlenen harytlaryň bezegi

Aýna-keramika üstli peçler. Çoýundan edilen togalak «blinli» (güberçek bolup, metaldan edilen adaty gyzdryjy spirally konforkalar şeýle atlandyrylýar) we syrçaly nusgawy peçler birnäçe onýyllyklaryň dowamynda ulanylandygyna garamazdan, olar bu gün geçmişde galdylar. Elektrik peçleriň gözenekleri düýbünden üýtge-

di. Emma olaryň üýtgemegini üstünde goýlup gaýnadylýan üstler üçin çig mallaryň üýtgemesi bilen deňeşdireniňde onçakly uly dälidir. Häzirki zaman aşhana peçleriniň üstleri owadan, gigiýenik we amatly bolup, onda arassalygy saklamaklyk köp derejede aňsatlaşdy.

Şu günki gün we ýakyn geljek – täze tehnologiýa boýunça taýýarlanan, ýylmanak aýnasy bolan aýna-keramika üstli peçleriňkidir. Döwrebap aýna-keramika seýrek duş gelýän fiziki häsiýetler bilen tapawutlanýar: çalt gyzdurma we çalt sowama; tygşytlylyk; gyzdurma temperaturasyny sazlamagyň amatlylygy; gyzdurma meýdanyny üýtgetmek (çäklendirmek) mümkinçiligi; üstüň anizotropylygy (ýagny materialyň fiziki häsiýetleri ýylylygyň ýaýrama ugruna garaşlydyr: burç 90°-a deň bolanda, ol aýna-keramikadan 100%-den geçýär, beýleki burçlarda düýbünden geçmeýär).

Ilkinji nobatda, gözellig maksada laýyklyk bolany üçin, aýna-keramika üstli peçler örän owadan. Ilkibaşda aýna-keramikanyň taýýarlanyş tehnologiýasy «kosmiki» diýlip atlandyrylýardy: älemiň syrly çuň tümlügi, biziň islegimiz boýunça çykýan ýiti ýagtylanmalar – gözenekler. Mundan başga-da aýna-keramika üstli peçler ulanyja has köp maglumat almaga mümkinçilik berýär. Onuň üstüne ýeňillik bilen, owadan we durnukly gyzduryjy zolagyň suduryny, gadymy ýazgylary (piktogrammalary) geçirip bolýar. Elektrik peçleriň in täze nusgalarynda bu niýet owadanlyk bilen ýetirilýär. Ýylatma zolagy suratlaryň we ýazgylaryň gadymy usulyna meňzedilip, çyzyklar tehnikasynda iki reňk bilen bezelýär.

Aýna-keramiki üstde hökman çarçuwa bardyr – bu bezegiň tala-by, şeýle hem arassaçylygy saklamagyň ýönekeý şerti. Paneliň çarçuwa bezegi dürli-dürli: onda çüňksüz öwürümlü, arassalamak üçin amatly bolan reňkli çarçuwajyklar (ak, goňur, grafit reňkli) bolup biler, öň tarapynda owadan inişli poslamaýan polatdan tekiz öňki tarapy we özboluşly inişler sähel tegeklelen çüňkler bilen ýerine ýetirilen poslamaýan polatdan ýasalan yzky tarapy bardyr.

Howur peçler (duhowkalar). Elektrik peçleriň döwrebap nusgalarynyň bezegi çyzyklaryň owadanlygyny we olary ulanmaklygyň amatlylygyny özünde utgaşdyrýar. Häzirki zaman howur peçlerinde nepis bezelen dolandyryş paneller bilen amatly sazlaýjylar, basylýan saplar ýa-da sensor düwmeler, garaňky aýnaly displeýler bilen ýalpyldaýan nyşanlar bar.

Şol bir wagtyň özünde bezeg bilen bir hatarda, retro stildäki owadan howur peçleriň süýri aýnasy, mis ýalpyldaýan sapy we paneldäki dolandyrylýan saplary bolup, olar garaňky reňkden ýagty reňke geçişleri bilen XX asyryň başlaryny ýatladýar. Şeýle howur peç aşhananyň esasy bezeg bölegi bolýar.

Howur pejiň ýüz tarapyny syrçanyň «inçe» reňkli öwüşginleri ýa-da poslamaýan polat bilen (ýylmanan ýa-da ýalpyldysyz), ýa moda örän çalt giren täze müňýyllygyň bezeg çig maly – alýumin, has dogrusy, alýumin bilen magniniň ergini bilen bejeryärler. Erginiň üstüniň eýlenişiniň netijesinde, ol has gaty we ýokary temperatura çydamly bolýar, onda barmaklaryň yzy galmaýar, onuň bezegi bolsa, bitarap we howur pejiň gapyjygynyň aýnasy we beýleki materiallar bilen, şeýle hem islendik reňkli aşhana mebeli bilen sazlaşýar.

Howur peçleriň içki gurluşy has amatly boldy: ugrukdyryjy gatlarda gözenek tekjeler we demir tabalar örän aňsatlyk bilen typýarlar, hereketiň täze çäklendiriş ulgamy sebäpli, güýçli çekip çykarylan ýagdaýda hem gaçmaýar; gowurmak üçin çişlik çişni niýetlenip, sygymlylygynyň köp bolmagy üçin ony gyýa ýagdaýda salyp bolýar; çişniň deň aýlanmagyny elektrik herekete getirijiler üpjün edýär.

Howur peçleriň awtomatikasynyň iň täze gazananlary sesli elektronikadyr. Onuň kömegi bilen berlen maksatnama boýunça taýýarlamagyň soňuna çenli näçe wagtyň galandygyny bilmek, taýýarlamagyň usulyny we naharyň taýyn bolmaly wagtyny sazlamak bolýar.

Gaz plitalary. Aýratyn durýan gaz plitalaryny reňkli çözügütleriň köpdürlüligi tapawutlandyrýar, emma nusgawy ak reňke derek ýapyk garamtyl öwüşginli reňklere aýratyn üns berilýär.

Hakykatdan-da, häzirki döwrüň öndürijileriniň ählisi gaz plitalarynyň aýratyn durýan görnüşleri ýaly oturdylýan modellerini hem hödürleýärler – aýratyn üst paneller (gaz we gaz-elektrik) hem-de howur peç (köplenç, elektrik we köpfunksiýaly). Mebel toplumynyň üstünde oturdylýan howur peçler aýratyn üstli paneller ýaly garaşly we garaşsyz bolup bilýärler. Garaşsyz görnüşleriň öz aýratyn dolandyryş paneli (aýratyn üstli gaz plitanyň öňki ýa-da üstün gapdalky böleginde, howur pejiň öňki ýokarky böleginde) bolýar. Bu ýagdaýda aýratyn üstli gaz plitany we howur peji aşhananyň islendik ýerinde ýerleşdirip bolýar. Garaşly görnüşli gaz plitasynyň we howur pejiň bolsa umumy dolandyryş paneli bolýar hem-de olar bir-biriniň üstünde ýerleşýärler.

Häzirki wagtda aýna-keramika üstli gaz plitalaryna köp isleg bildirilýär we olar giňden ýaýrandyr. Onuň esasy artykmaçlygy – plita ideg etmegiň aňsatlygy, şonuň üçin hem ulanmagyň amatlylygydyr. Aýna-keramiki üst köp wagtlap özüne çekijiligi saklaýar, ol sypjyrylmaýar we soýulmaýar. Elbetde, ol hem kemçiliksiz däl: birinjiden, onuň üstüne agyr zatlary gaçyrmak bolmaýar, sebäbi elmydama onuň döwüläýmek howpy bar; ikinjiden, onuň ýüzündäki tegmiller keramikanyň durkuny ýuwaş-ýuwaşdan bozup biler, şol sebäpli ony nahar bişirilenden soň derrew arassalamak masalahat berilýär.

Doňduryjylar. Doňduryjylaryň bezegi we dolandyрма esaslary elmydama täzelenýär. Umuman alanymyzda, doňduryjylaryň «kibernetizasiýalaşdyrylmasy» göz önünde tutulýar – indi olaryň birnäçesi üçin önümleriň ter saklanmagy olaryň esasy meseleleriniň birine öwrülip, olar uly bolmadyk kompýuterler arkaly dolandyrylýar. Täze nusgalaryň ählisi diýen ýaly iki sany kompressor we kamerada temperatura ýokarlananda ses signalyny berýän temperatura датчикleri bilen üpjün edilendir. Doňduryjylaryň gapylaryny, köplenç, poslamaýan polatdan ýasaýarlar. Doňduryjylaryň daşky görnüşini bolsa dürli reňklere boýaýarlar. Doňduryjylaryň daşky üstüni bezemek üçin agaçdan metala, hatda aýna çenli dürli çig mallary ulanyp bolýar. Käbir täze nusgalarda doňduryjylaryň tutawajyny tebigy agaçdan ýa-da deriden (meselem, öküziň hamy) ýerine ýetirýärler, gök-önüm we ir-iýmişler üçin niýetlenen içki plastik bolsa örülen sebetler bilen çalşyrylýar.

Kir ýuwujy maşynlar. Kir ýuwujy maşynlaryň bezegi köp derejede geýimleriň ýüklenme görnüşini bilen kesgitlenilýär. Umumy ýüklenme görnüşli maşynlar has uly meşhurlyga eýedir. Olary aşhanada stoluň ýa-da wannadaky nowajygyň aşagynda ýerleşdirip bolýar. Aýratyn duran maşynyň üstüne haýsydyr bir zatlary (meselem, kir ýuwulýan wagty geýimli gaby) goýup bolýar. Düzgün bolşy ýaly, kir ýuwujy maşyn we onuň paneli bezegiň täze aýry-aýry bölekleri bilen bezelýär. Meselem, italýan kir ýuwujy maşynlarynyň biri «damja» görnüşinde ýerine ýetirilipdir. Onuň agzynda dolandyrys düwmelikleri ýerleşdirilip, aýna şekilli gurluşy bolsa kir ýuwujy maşynda aýlanýan geýime syn etmäge mümkinçilik berýär.

Dik kir ýuwujy maşynlar has ykjam bolup, goşmaça giňişligi talap etmeýär. Sebäbi kir ýuwujy maşynlaryň gapysy ýokarky üstde (panelde)

ýerleşdirilýär. Emma şeýle maşyny haýsydyr bir ýere gurnamak ýa-da onuň üstüne haýsydyr bir zady goýmak mümkin däl. Dolandyryş üsti maşynyň gapagynda ýerleşdirilensoň oňa geýimi salmak we çykarmak has amatly.

48-nji surat. Kir ýuwujy maşynlaryň ösüşi

49-njy surat. Häzirki zaman kir ýuwujy maşynlary

Aşhana howa arassalaýjylary. Döwrebap aşhana howa arassalaýjysynyň esasy hyzmaty – howany gurumdan (tüsseden), syçraýan ýagyň has ownuk bölejiklerinden arassalamak we wentilýatoryň döredýän sorujy güýjüniň kömegi bilen yslyry aýyrmak. Şu günki günde ýoň bolan «studi-

ýa» görnüşli uly bolmadyk jaýlarda – aşhana bilen ýaşayyş otagy birleşdirilen ýagdaýlarda, gowy sorujylar aýratyn zerurdyr.

Döwrebap howa arassalaýjylarynyň in gowulary 96%-e çenli hapany we ysy aýyrmaga, şeýle hem 6–8 *minutyň* içinde aşhanadaky howany arassalamagy başaýarlar.

Howa sorujy – bu ýönekeý enjamdyr. Onda bir ýa-da iki ganatly elektrik hereketlendirijiler, bir ýa-da iki arassalaýjy süzgüç we korpus bardyr. Muňa garamazdan, olar bir-birinden ähmiýetli tapawutlanýarlar. Ýönekeý nusgalar in az böleklere we sada bezege eýedir. Özboluşly yşyklandyryşly, «akustiki toplumlar» örän sessiz elektrik hereketlendirijili howa arassalaýjylar tapawutlandyrylýar. Ýokary derejeli howa arassalaýjylaryň gabarasy gymmat bahaly çig mallardan ýasalyp, inçe bezege eýedirler.

Ähli howa arassalaýjylar oturdylyan hojalyk tehnikasyna degişlidir. Olar iki görnüşde bolýar.

Howa arassalaýjylaryň birinji görnüşü – içinden oturdylyan görnüş bolup, mysal üçin, olar asma şkaflarda gurnalýar. Munuň ýaly howa arassalaýjyny aşagyndan seredeninde görmek mümkin. Ikinji görnüşü – interýeriň özbaşdak bir predmeti bolan howa arassalaýjy. Howa arassalaýjylaryň bu nusgasyna köp duş gelinýär we olar aşakdaky görnüşlere bölünýär.

Dekorativ (bezegli) howa arassalaýjylar täsir galdyryjy bezegi bilen diwara berkidilýär. Olar aşhana şertleriniň esasy stiliniň bölegi bolup durýarlar. Bu sorup çykarýan kamin, kesilen piramida şekilli örtük (gapak) ýa ýarymkonus («surnaý» görnüşinde ýerine ýetirilen) ýa-da bolmasa gönüburçly, köplenç, diwara gurnalýan bolup biler.

Adaty howa arassalaýjylar aşhananyň merkezinde plitanyň üstünde, diwara galtaşdyrylman beýiklikden (potolokdan) asylýar. Şeýle-de bu howa arassalaýjylar göze ilip duran bezegleri bilen tapawutlanýarlar.

Süýşürilýän panelli howa arassalaýjylaryň ýasy süýşürilýän süzgüçli ekrany bolýar. Munuň ýaly howa arassalaýjy, göräýmäge, uly hem däl, emma onuň ätiýaçly süýşürilýän ekranynyň ululygy konforkaly paneliň meýdanyny doly ýapyp durýar we hapalanan howanyň netijeli sorulmagyny üpjün edýär.

Howa arassalaýjylaryň bezegleriniň wajyp bir bölegi-de, onuň gabarasynyň haýsy-da bir çig maldan edilmegidir: plastik, polatdan edilen gabaraly emal, poslamaýan polat, alýumin, garaldylan aýna. Poslamaýan polatdan ýalpyldadylan sorujy örtükler has gymmat. Aşhana bezeglerinde has ýörgünli ugurlaryň biri-de alýumin bilen ýörite usulda gaýtadan işlenilen bezegli nagyşdyr.

Onuň ýalpyldamaýan ýüzi ýakynynda ýerleşýän zatlaryň reňkini alýar, şonuň netijesinde-de bu görnüş islendik gurşawda-da: tebigy agaç, aýna, dürli reňkli plastik bilen ajaýyp sazlaşýar we interýeriň esasy bezegi bolup hyzmat edýär.

Tozan sorujylar. Häzirki hojalyk tozan sorujylarynyň bezegi köp derejede olaryň görnüşine: ykjam ýa-da köpmöçberlilikine görä kesgitlenilýär. Ykjam tozan sorujylaryny otagda süýşürmek aňsat bolýar. Olaryň käbirleri egniň üstünde asyp goýar ýaly asma kemer bilen üpjün edilen. Bu basgançaklary ýa-da uly bolmadyk otaglary arassalamakda gaty amatly bolup durýar.

Tozan sorujynyň esasynda elektrik simi saramak üçin awtomatlaşdyrylan gurluş we tozan ýygnaýjy gap ýerleşdirilen. Köplenç, bu umumy topluma beýiklik sazlaýjy turba hem girýär. Ykjam tozan sorujylaryň agramy 5–6 kg-den geçmeýär.

Köpmöçberli tozan sorujylar (gury we çyg) arassaçylyk işi üçin has berk we mäkäm görünýär. Olaryň agramy 6–13 kg bolup, onuň esasy aýratynlygy – toplumynyň, uly apparatlaryň hemmesinde diýen ýaly, arassalaýşy has gowy ýerine ýetirýän mehanizirlenen çotgalar bilen üpjün edilmegidir.

50-nji surat. Tozan sorujylar

Tozan sorujynyň ony urgudan goraýan berk gabarasy, düzgüne görä, «kosmiki bezeg» diýlip atlandyrylýan, ýagny apparatyň gurluş aýratynlyklaryny görmäge mümkinçilik berýän aerodinamiki şekili bardyr. Bu görnüşüň köpüsinde amatly tutawaçlar, uly diametrli çarhlar, aýak bilen dolandyryş ulgamy, şeýle-de tozan sorujyny saklamaklyk üçin amatlaşdyrylan usulda – dik we kese goýmak ulgamy bar. Tozan sorujylar dürli reňk öwüşginlerinde öndürilýär.

Elektrik ütükler. Şu günki gün bazarlarda, köplenç, bugy dürli görnüşde goýberýän adaty bugly ütüklere duş gelinýär. Görnüşlere bölениmizde ilkinji ýerde durýan diregde goýulýan bugly ütüklerdir. Onuň esasy aýratynlygy elektrik simi ütügiň özünde bolman, diregde bolmagydyr, galan zatlarda ol adaty bugly ütüge meňzeşdir. Ütükleriň indiki görnüşü – ýol ütügi. Ol kiçi ölçegli ýa-da eplenýän tutawaçlarynyň barlygy sebäpli ykjamdyr. Ýol ütükleriniň ähli görnüşlerinde buga tutmaklyk ýok. Olar has ýeňil we kuwwaty azdyr. Ütükleriň soňky görnüşü *bug toplumly* görnüşdir. Ol adaty ütükden has kuwwatly bolup, özünde bug goýbermeklik üçin köp suwy (takmynan, 1,2 l) ýerleşdirýär.

Ütügiň bug toplumly görnüşü, elmydama diýen ýaly, geýim ütüklenilýän tagtasy bilen bile satylýar.

Adaty ütükleriň, düzgüne görä, plastik tutawaçlary bolýar, olar bol-sa amatly bolmaýar, sebäbi sypyp gaçyp bilýär. Ütükleriň käbirleri typançak bolmadyk ergonomik tutawaçly öndürilýär we olar plastmassa bilen deňeşdirilende-de eliňe ýakymly bolýar. Ütügiň bug toplumly görnüşini öndürýän kärhanalar onuň tutawajyny, iş üçin iň ýokary amatlyklary döretmek maksady bilen, dyky üçin ulanylýan çig mallardan ýasaýarlar.

51-nji surat. Elektrik ütükleriň görnüşleri

Elektrik simleriniň uzynlygy, adatça, 2 m. Ütükleriň käbir görnüşleri aýlanan sim bilen enjamlaşdyrylýar.

Bugly ütükleriň köpüsinde suw üçin gapjagazlar açyk, dury materialdan edilýär: bu ondaky suwuň mukdaryny görmäge mümkinçilik berýär. Suw guýulýan gapjagazlar, ütükleriň köp görnüşlerinde, güýçli hereketde suwuň çaykanyp dökülmezligi üçin, gapak bilen ýapylýar.

52-nji surat. Bugly ütükleriň görnüşleri

Düzgüne görä, ütügiň bug ugrukdyryjysy 2 sany bolup, olar: bugy hem-de ütügiň gyzgynlyk temperaturasyny sazlaýar. Bugy sazlaýjy, esasan, ütügiň tutawajynda, temperaturany sazlaýjy bolsa tutawajyň aşagynda ütügiň gabarasynda bolýar.

Ugrukdyryjynyň dört ýagdaýy ýa-da üç düwmesi bar: açyk ýagdaýy, pürkmek bilen işleýän (matanyň örän köp ýygirt ýerlerini çyglyndyrmak üçin), üýtgäp durýan bug (ýüňi, sintetik hem-de pagtanyň esasynda edilen garyşyk matalary ütüklemek üçin), güýçlendirilen bug (pagtany we zygyry ütüklemek üçin). Ugrukdyryjynyň temperaturasy ütügiň sada ýa-da sesli işleýiş düzgünini öz içine alýar.

Ol ütügiň gyzýan böleginiň temperaturasyny birsydyrgyn sazlamaga kömek edýär.

Soňky döwürlerde keramiki we metal-keramiki örtükli ütükler döwrelaýyk hasaplanýar, sebäbi olaryň typma koeffisiýenti örän ýokary. Teflon örtükli ütükler «köýmeýärler» (ýanmaýarlar) hem-de gowy typýarlar, emma olar berk däl. Sebäbi egin-eşikleriň metal ilikleri, syrmalary we düwmejikleri onuň üstüni dyrmaýar. Şu wagta çenli poslamaýan polatdan edilen ütükleriň gyzýan bölekleri iň giň ýaýran görnüş bolup durýar. Olar örän berk, gowy typýarlar. Öndüriji-

leriň köpüsi alýumin asty ulanýarlar. Beýlekiler bilen deňeşdireniňde, olar çalt gyzyýarlar we sowuýarlar. Ütügiň gyzyýan böleginiň ýakut daşyndan we titandan edilen toz bilen işläp bejerilmegi onuň matada ýeňil typmagyny üpjün edýär we ütügiň gyzyýan bölegini geýimiň metal bölekleri tarapyndan çyzylmadan goraýar.

Döwrebap ütükleriň bezeglerinde ýiti burçlary bolmadyk gapdaldan geçýän süýnmek görnüşli çyzyklar (geýimiň kyn ýerlerini ütüklemäge mümkinçilik berýän ýiti çüňkjagazyny hasaba almanyňda) ulanylýar. Bu olara owadanlyk berýär. Reňkler toplumynda (gamma-synda), esasan, ak (ütügiň daşky görnüşi) hem-de sowuk öwüşginler – ýaşyl, gök, melewşe ýaly reňkler agdyklyk edýär. Meňzeş däl reňkli çözügütler – lawanda, şetdaly öwüşginli, aýyk ýaşyl ýaly reňkler üýtgeşik görünýär we öýüň interýerini janlandyrýar. Meýiller bilen utgaşykda gara hem-de goýy gök reňkleriň goşulmagy ütükleriň aýratyn nusgalaryna güýçlülük täsirini berýär.

53-nji surat. Elektrik çäýnegiň bir görnüşi

Elektrik çäýnekler. Elektrik çäýnekler gündelik ulanylýan tehnikalaryň kiçi görnüşine degişlidir. Häzirki zaman elektrik çäýnekleri «simsiz» bolýar (sim aşagyna goýulýan enjama birikdirilýär); düwmäniň basylmagy bilen ýakylýar; suw gaýnan ýa-da hiç hili suw ýok halatynda awtomatik öçýär; suwuň gaýnaýan wagty 5 minuta golaý; süzgüç (köplenç halatda, polimer çig maldan) çökündi bölejikleri gaba düşmekden saklaýar; çäýnegiň gapagy düwmä basmak bilen açylýar hem-de gaýnan suw gaba guýlanda onuň açylmagyna

ýol bermeyän ýörite gulpy bar; indikator lampasy enjamyň işleýändigini görkezýär.

Hemme elektrik çäýnekleriň görnüşlerini 3 topara bölüp bolýar:

- aýratyn açyk gyzdyryjy bölekli we gapdal tarapdan sökme;
- ýapyk (ýalpak) gyzdyryjy bölekli we merkezde sökme;
- suwy diňe bir gaýnatman, eýsem, uzak wagtyň dowamynda gyzgyn saklamaga ukyply termos çäýnekler.

Şekili gönüburçly küyzeleriň deregine konus görnüşli çäýnekler («pingwinler») peýda boldy. Täsin görnüşlerdäki suwuň derejesiniň in-

dikatorlary dekoratiw hyzmaty ýerine ýetirip başladylar. Ak, gyzy, gara reňkli XX asyryň çäýnekleriniň modelleriniň reňkleri öz ornuny pastel öwüşginli goňras, benewşe, mämişi, açyk ýaşyl reňklere berdiler. Häzirki döwürde ýarym dury we sapsyz gapaklar giňden ýaýrandyr.

Açyk gyzdyryjy elementli modellerde sökme gyrasynda ýerleşýär. Şonuň üçin olary direge diňe bir ýagdaýda goýmaly. Şular ýaly çäýnekleri iýmit plastiklerinden ýasaýarlar. Olar suwuň 100°C temperaturasyna çydamly bolup, gaty gyzmaýar.

Suwuň derejesiniň indikatory – bu häzirki zaman elektrik çäýnekleriniň bezeginiň hemişelik bölekleriniň biri bolup durýar. Onuň ýoklugy diňe çäýnejigiň içiniň hemme zadyny görüp bolýan ýarym dury plastik ulanylanda ýerliklidir. Soňky wagtlarda indikatorlary iki tarapyndan edip başladylar. Häzirki wagtda elektrik çäýnekleriniň kuwwatlylygyny görkezmek üçin açyk zolaklar ulanylýar we olar giň penjirejikli bölümlü görnüşe – suwuň göwrümini görkezýän görkezijä öwürüldiler.

Giň çüňkjagaz gapagy açmazdan, suwy guýmaga ýol berýär. Bu diňe bir göwnejaý bolman, eýsem, suwy gyzgyn çäýnege guýanyňda hem howpsuzdyr. Sebäbi açyk gapakda adamyň eli buga ýanyp (bişip) bilýär. Çäýnegiň häzirki zaman böleginiň biri galdyrylyp şyrkyl-dadylyan gapak. Galdyrylyan gapaklar hem howpsuz, hem göwnejaý, olary açmak üçin düwmä basmak ýeterlikdir.

Ýapyk gyzdyryjy elementli çäýnekleriň artykmaçlygy onuň sökmesiniň aşagyna goýulýan enjamyň merkezinde ýerleşenligidir, çäýnek öz okunyň daşynda arkaýyn aýlanýar, şol sebäpli ony islän görnüşinde goýup bolýar.

Poslamaýan polatdan edilen gyzdyryjy bölek ýukajyk metal plastinanyň aşagynda gizlenýär. Çökündi onuň üstüne düşmeýär. Çäýnegiň içini ýuwmak aňsat. Bu hyzmat ediş möhleti uzaldýar, suwuň gaýnamasynyň tizligi bolsa wagtyň geçmegi bilen üýtgemeyär.

Iýmit plastiklerinden başga-da öndürijiler poslamaýan demirden we aýnadan edilen çäýnekleri teklipe edýärler. Sebäbi olar ekologik taýdan arassa serişde hasaplanýar. Ýöne olaryň-da ýetmezçilikleri bar: metallik we aýna bölekler gyzýarlar hem döwürlärler. Adatça, poslamaýan demirden edilen togalak çäýnekler häzirki zaman oňalyklaryndan mahrum: suwuň derejesiniň görkezijisi ýok, gapagy ýönekeý görnüşde açylýar. Aşagynda goýulýan plastik enjamda togalak

aýna çäýnekler owadan görünýärler. Suwuň gaýnamasyna gözegçilik etmek mümkinçiligi bar.

Sünmek görnüşli küyzeleriň görnüşleri dürli öwüşginli plastiklerden: piliň süňküniň reňkinde, altyn öwüşginli, mämäşi, hatda öl asfalyň reňkinde hem ýerine ýetirilýär. Käbir öndürijiler gapagyny dury edýärler. Aýry nusgalaryň şöhleli halkasy bolup, ol çäýnegiň esasyny gurşap alýar we açylanda görkezijiniň ornuny ýerine ýetirýär. Çäýnekleriň köp nusgalary aşhana üçin niýetlenen durmuş enjamlarynyň tapgyryna girýärler – çäýnek, kofe gaýnadylýan gap, miwe sykyjy enjam, toster – bular bir stilde we reňkde ýerine ýetirilendir.

Termos çäýnekleriň, köplenç, ýylylyk geçirmeýän çig maldan bolan korpusy, ýapyk gyzdryjy bölegi we merkezi sökmesi bolup, bu olary esasyda aňsatlyk bilen aýlamaga mümkinçilik berýär. Ses signallary we paneliň ýüzündäki çyraýjklar suwuň gaýnamagy ýa-da gaýnamazlygy, enjamyň ulgamdan kesilendigi barada habar berýär.

Nahar iýilýän enjamlar. Nahar iýilýän enjamlaryň görnüşleri asyrlar boýy kämilleşdirilip, bu gün olarda üýtgeder ýaly zat ýok diýen ýaly. Emma olary taýýarlamakda täze çig mallary ulanmak we hili gowulandyrmak bolar. Iň gymmat bahaly nahar iýilýän enjamlar kümüşden bolup, olar seresaply ulanyşy we ykjam idegi talap edýär. Bahasy boýunça has elýeterli nahar iýilýän enjamlar melhiordan: misiň nikel bilen (5 – 30%) we marganes bilen (takmynan, 1%) garyşan ergininden ýasalýar. Ýöne ýatda saklamaly zat, onuň düzümine girýän mis bilen sink iýmit bilen adamyň bedenine düşüp, saglygy üçin zyýanly birleşmeleri emele getirip bilýärler. Ondan başga-da melhi or ykjam idegi talap edýär. Bahasy we hili boýunça «altyn aralyk» hrom-nikelden bolan nahar iýilýän enjamlardyr. Bu enjamlar arassaçylygy saklamakda, gözelligi, berkligi we ideg etmekdäki ýeňilligi boýunça häzirki döwürde iň gowulardyr.

Häzirki zaman nahar iýilýän enjamlary diňe bir ýerine ýetirilişi we ýokary hili bilen tapawutlanman, eýsem, özboluşly bezegi olary ýokary ösen medeniýetiň serişdesine öwürýär.

Her bir tanymlal öndüriji kärhanalaryň kolleksiyasynda, köplenç, olaryň giň sanawy we dürli-dürli bezegli önümleri bolýar:

adaty – saplaryň konturyndan güberçekli ýylmanan erňekler, ortada insiz we soňunda giňeýän, käte saplarda goýry nagşy we tumary bolýar;

ampir – ösümlük nagyşly oralan lentalaryň görnüşinde dekoratiw elementleriň köplügi, aýratyn böleklerine gyzyň çäýylmagy;

modern – birsydyrgyn nepis çyzyklar, enjamlaryň saplary gyraňlanan;

awangard – iki-üç sany görnüş i we ýerleşiş i boýunça oýlanylan täsir galdyryjy ýan çyzyklar;

rokoko – bezegli, towly bezeg, saplarynyň uçlary deňiz çañňalagynyň şekili bilen bezelen;

senagat – hiç hili dekoratiw bezegi bolmadyk gysga görnüşler;

nordik – senagat ýaly gysga stil, ýöne çyzyklary has towlanan; saplary silindrik şekilde, ýylanmak; çemçeleriň susup alýan elementleri togalak diýen ýaly; pyçaklaryň tygy we çarşaklaryň dişleri gysgaldylan;

kantri – enjamlar ýönekeý adaty görnüşde, saplary agaçdan ýa-da plastikden «agaja meňzedilen», olarda iri metal berçinler çyzylan bolmagy mümkin.

Nahar iýilýän enjamlary X18H10 kysymly legirlenen (metala başga metal goşmak) hrom-nikel polatdan ýasaýarlar, diýmek, arassa demirden başga-da erginiň düzüminde 18% hrom we 10% nikel bar. Bu kysymyň poladyna «lukmançylyk metaly» diýilýär, sebäbi onuň düzüminde myşşak, simap, sink, mis, kadmiý garyndylarynyň sähelçesi-de ýokdur, gaýtadan sterilizasiýany gowy geçirýär we poslap dargama (korroziýa) çydamly. Bu günki günde ol iň berk, saçagy bezemekde arassa we ekologik serişde hasaplanýar, diýetologiýanyň iň pugta tutulýan talaplaryna laýyk gelýär. Poladyň düzüminde zyýanly garyndylar ýok we onda bişirilýän tagamlara çala turşumtyk ýa-da gowşak aşgarly gurşawlaryň täsiri ýetmeýär.

X18H10 kysymly polat aýna ýylpyldysyna çenli ýylanýar. Ýylmamak nahar iýilýän enjamlara diňe bir özüne çekiji sypat bermän, eýsem, olary arassalamagy ýeňilleşdirýär, sebäbi birkemsiz ýylanman zadyň ýüzüne naharyň galyndylary ýapyşanok. Başga-da ýylanmak nahar iýilýän enjamlaryň ulanylyş möhletini uzaldýar.

Aýna we hrustal önümler. Aýna we hrustal önümleriň sanawy çäksizdir, sebäbi onda diňe bokal we fužer önümleri däl, eýsem, içgiler we şerbetler üçin grafinler hem küyzeler, güldanlar, küldanlar, şemdanlar we lyustralar degişlidir. Olar giň we göze ilginç ýönekeý, bezegli we özüniň ýönekeýligi bilen ajaýyp, altyn bilen bezelen we çeşme suwy ýaly dury, iri we juda nepis bolýar.

Aýna önümlerini – amaly sungatda dörän ampir stiline, XVIII asyrdä dörän çylşyrymly owadan nagyşly rokoko stiline ýa-da kantri stiline degişli edip bolmaýar. Her bir önümiň öz hususy stili bar. Ýöne bellibir içgiler üçin nusgawy şekilli bokallar we bulgurlar bolýar. Eger-de jaýyň interýeri gotika stilinde ýerine ýetirilen bolsa (beýik potolok, kaşaň stol, uzyn arkajykly oturgyçlar, hemme zatda yzygiderlilik, gönülik we ýokary ymytylyş), onda interýeriň dikligini aýdyň görkezjek juda nepis bokallar sazlaşykly görner.

Aňrybaş nusgawylyk – artykmaçsyz, hemme zat sada we owadan. Bu gap-gaç ähli döwürlerde öz gymmatyny we ýerliligini ýitirmeyär. Aýna we hrustal modern stili ýaşlar üçin moda. Ähli täzeligiň ajaýyp özboluşlylygy – göze ilginç reňkler we özüne çekiji şekilleri bolup, hiç hili berk düzgünler bolmaýar.

Owadan bezegli farfor toplumynyň üsti sada we owadan hrustal bilen, mysal üçin, diňe aýajyklary bezelen nepis burgurlar bilen doldurylýar. Dury önümlerden ýeňil tolkun şekilli bokallaryň saýlanylmagy hem şowly bolar. Ýöne bu zatlar бүтін bezegiň hilini gaçyrmaly däldir, harydyň doly arassa däldigine şaýatlyk edýän howa köpürjikleri, bulduramasy we başga kemçilikleri bolmaly däl.

Reňkli aýnadan ýasalyan önümleri, köplenç, elde ýasaýarlar we olary gyzyly, ak tylla bilen bezeýärler.

Bezemeğiň ýene bir ýörgünli görnüşi – nagyş salma. Başda önümiň üstüni mum bilen örtýärler, soňra ýörite iňňe bilen surat çekýärler. Nagyş salnan ýerini kislota bilen arassalaýarlar. Soňra üstüne altyn çayýarlar we bişirýärler. Netijede, altyn öwüsýän gaýtalanmaz nagyş döreyär.

Towakga bilen bezelen önümler göze ilginç we giň görünýär. Bu hadysa kyn we köp zähmeti talap edýär. Önümde reňkleriň sany näçe köp bolsa, reňkleri berkitmek üçin bişirme tapgyrlary şoňa görä bolýar. Şular ýaly önümler bezegiň gymmat bahalylygyny we bolçulygyny tapawutlandyrýar.

Aýna we hrustal önümlerini bezemek usullarynyň ýene-de birnäçe görnüşleri bar: syrçaly önümlerden üstüne goýma, altyn, platina ýa-da kümüş bilen jäheklemek we ş.m. Eger-de basyş usuly bilen taýýarlanan önümler bir-birine meňzeýän bolsalar, onda elde ýasalan önümler – sungat eserleridir.

4.10. Oýunjaklaryň dizaýny

Gadymy döwürlerde oýunjaklaryň uly manysy bar eken. Arheologlar çaga mazarlarynda oýunjak zähmet gurallaryny, oýunjak ýaraglary, gündelik ýaşaýyş-durmuş predmetlerini tapypdyrlar. Ähli oýunjaklar gündelik ýaşaýyş-durmuş predmetleriniň kiçi nusgasy görnüşinde we tebigy çig mallardan ýasalypdyr. Oýunjak ýaý, oklar, gämijikler, duzaklar oganlarda awçylyk, balykçylyk, çopançylyk endiklerini (başarnyklaryny) terbiýeläpdirler. Gurjak bilen oýnamak, oňa eşik tikmek, «kiçijik gyzlaryna» nahar bişirip bermeklik bilen bolsa gyzjagazlar hojalygyň işlerine taýýarlanylýpdyr.

Arheologik barlaglaryň maglumatlaryna görä, Gadymy Müsürde (b.e. öň III müňýyllykda) matadan we agaçdan ýasalan gurjaklar, stilleşdirilen haýwan şekilleri, deriden ýasalan toplar we ş.m. ýörgünli bolupdyr. Hytaýdan bize (b.e. öň III a.) palçykdan ýasalan oýunjaklar, ýagny öýjagazlar, el degirmeni, nahar taýýarlamak üçin peç we gap-gaçlar gelip ýetipdir. Antik döwre degişli çaga mazarlarynda (Gresiýada, Rimde) gurjaklar we olaryň hojalygyna degişli bolan piliň süňkünden, ýantardan we gyzylymtyl-goňur reňkde bişen toýundan ýasalan zatlar tapyldy. Pliniý we Plutarhyň galdyran maglumatlaryna görä, şol döwür hatda tow berilýän mehanizmli oýunjaklar bolupdyr. Baý gul eýeleriniň tabşyrygy boýunça zergärler altyndan, kümüşden we mermerden oýunjaklary ýasapdyrlar. Halkyň arasynda elde ýasalan oýunjaklar, ýagny deriden ýasalan toplar, agaçdan ýasalan hereket edýän zatlar, ýönekeý gurjaklar we ş.m. giňden ýaýrapdyr.

Feodallaryň çagalarynyň oýunjaklary üýtgeşik bezegleri bilen tapawutlanypdyr. Gymmat bahaly lybasly gurjaklar, gurjaklaryň ähli amatlyklary bolan öýleri, oýulyp nagyş çekilen mebeller, kümüşden, piliň süňkünden we farfordan ýasalan şaý-sepler, köplenç, otagyň bezegi hökmünde gulluk edipdir we olary maşgala gymmatlyklary hökmünde aýapdyrlar. Ýönekeý halka bolsa arzan, açyk reňklere boýalan, ýönekeý şekilli gipsden, palçykdan we agaçdan ýasalan oýunjaklary niýetläpdirler. XVII asyrdan Russiýanyň çäginde sada palçykdan we agaçdan ýasalan oýunjaklar giňden ýaýrapdyr – olar Dymkowskiý we Gželskiler.

XVIII asyrdan tehnikaň çalt depginde ösmegi netijesinde köp mukdarda tehniki we harby oýunjaklar öndürilip başlanýar. Olaryň şekilleri şol pudakdaky gazanylanlara laýyk gelipdir.

Hatda iň sada oýunjagyňam ýerine ýetirýän işi uludyr – örän ähmiýetlidir: ol pikir ýöretmäni ýaýbaňlaşdyrýar, ýatkeşligi ösdürýär, göz önüne getirmäni kämilleşdirýär, ünsi we sabyrlylygy ösdürýär, hereketleri sazlaşdyrýar, gylyk-häsiýetleri kemala getirýär, çaganyň işeňňir we döredijilikli adam bolup ýetişmegine uly goşant goşýar.

Oýnuň öz kanunalaýyklyklary bar. Olar hem çaganyň ösüşiniň aýratynlyklary bilen gös-göni baglydyr. 9 aýlyga çenli çagalarda uly, reňkli oýunjaklara bolan zerurlyk ýüze çykýar. Oýunjaklar hereket etmäge – ellerini uzatmaga, ýapyşmaga, ýönekeý baş çykaryp bilmäge höwes döredýär. Adatça, çagalaryň ilkinji oýunjaklary ses, reňk we şekil bilen ünsi özüne çekýän halkalar, asma şarlar, şakyrdawukly oýnawaçlar bolýar. Esasan-da, çagalar elläp, dişläp we düzüp bolýan oýunjaklary gowy görýärler. Şonuň üçin çagalaryň oýunjaklary şu aşakdaky ýaly bolmalydyr:

– ýeňil (ýogsam çagalaryň barmajyklary ony saklap, elinde tutup bilmez);

– berk (ony ýere zyňanda döwülmez ýaly);

– reňkli we güberçekli (kynçylyksyz tanar ýaly);

– hoş owazly (sesi ýiti bolmaly däl, ýogsam çaga gorkar);

– arassa (sebäbi şol ýaşda çagalar daş-töweregini gurşap alýan zatlaryň ählisini agzyna salýar).

Dokuz aýdan geçen çagalar oýunjaklaryň diňe bir aýratynlyklary bilen däl, eýsem, olaryň häsiýetleri bilen hem gyzyklanyp başlaýarlar. Ol ony sallançagynyň gyrasyna süýşürýär, agdarýar, basgylaýar, ýene eline alýar we ýene-de zyňýar. Çagany onuň içindäki şakyrdaýan zadyň nämedigini gyzyklandyrýar. Çaga üçin eliňde tutmaga rahat bolan şakyrdawukly oýnawaç bilen oýnamak gyzykly bolýar. Ol matryşka (iç-içine salynýan oýnawaçlar, agzy gapakly gapyrjaklar) bilen oýnaýar. Şeýle-de olar piramidalary we konstruktorlary oýnaýarlar. Çaganyň ýöremegi üçin uly göwrümlü toplar we dürli jandarlaryň şekilindäki, ýagny kebelegiň we guşuň şekilindäki arabalar kömek edýärler.

Bir ýaşdan üç ýaşa çenli çagalara niýetlenen oýunjaklar çylşyrymlaşdyrylýar we has dürli-dürli bolýar. Sebäbi çaga eýýäm ýöreyär we ilkinji sözlerini diýýär. Indi oňa täze oýunjaklar gerek: gurjaklar, haý-

wanlar, ýönekeýje aşhana gap-gaçlarynyň we öý goşlarynyň toplumy, arabalar, uly kubikler, ýeňil ulaglar, ýük maşynlar, awtobuslar we beýleki sadaja mehanizmlil oyunjaklar. Olar çaganyň hereketini sazlaşdyrmak we onuň döredijilik ukybyny ösdürmäge kömek edýärler. Çagalaryň edýän açyşlary olarda zadyň gerekidigi baradaky pikiri döredýär. Çaga arabada gurjagyny aýlaýar, wannada bolsa ony suwa düşürýär. Ulagda towşanjygy aýlaýar ýa-da çäge daşýar. Suratda görkezilen oynawaçlar 1-den 3 ýaş aralygyndaky çagalaryň hereketini sazlaşdyrmak üçin niýetlenendir.

54-nji surat. Oýnawaçlaryň görnüşleri

3–4 ýaşdan 5–6 ýaşa çenli çagalar bolsa gurjaklary, öý hojalyk goşlaryny, gap-gaçlary, aragatnaşyk serişdelerini, sada konstruktorlary, ýumşak oynawaçlary, saz gurallaryny gowy görýärler. Olar çagalara oýunda daş-töweregimizdäki hakykaty suratlandyrmaga kömek edýärler. Keşpli oyunlar (ene-gyz, sürüji, lukman) peýda bolýar. Bu ýaşdaky çagalar üçin dürli konstruktorlar, hereket edýän bölekli oyunjaklar (mysal üçin, hereket edýän elli we aýakly gurjaklar), şeýle hem hereket edýän we ses çykarýan mehanizmlil oyunjaklar peýdaly

bolýar. Oýunjak näçe köpdürli hereket edýän bolsa, ol çaga üçin has gyzykly we peýdaly bolýar. 55-nji suratda 3–4 ýaşdan 5–6 ýaşa çenli çagalar üçin agaçdan bölekleri bir-birine baglanyşdyrmak mümkinçiligi bolan konstruktor görkezilendir.

55-nji surat. Terbiýeçilik ähmiýetli oýnawaçlar

6–7 ýaşly çagalar üçin dürli temaly oýunlar has ähmiýetli bolýar. Düzülýän konstruktorlar çylşyrymlaşdyrylýar, zatlary ulgamlaşdyrmak we toparlara bölmek esasy mesele edilip goýulýar. Muny stoluň üstünde oýnalýan çap edilen oýunlarda (loto, suratly kartalar we ş.m.) has aýdyň görmek bolýar. Uly we çylşyrymly ulag-aragatnaşyk serişdeleriniň ulgamy hem (demir ýol we sport ulag ýaryş ýollary) öz ýörgünliligini ýitirmeyär. Uly adamlara meňzedilen gurjyklara (Barbi, Kent), şeýle hem olaryň ýaşaýşy bilen bagly zatlara (mysal üçin, olaryň ähli goşy bolan ýaşaýyş jaýlary) bolan gyzyklanma uludyr.

*56-njy surat.
Milli geýimli
gurjak*

Multimedia neşirýaty şu ýaşdaky çagalar üçin kyn bolmadyk kompýuter oýunlaryny goýberýär. Hünärmenler ata-enelere çagalary kompýuter oýunlaryny çendenaşa köp oýnamazlar ýaly göz astynda saklamaklygy maslahat berýärler. Sebäbi kompýuter oýunlarynyň çagalaryň pikir ýöretme ukybyna edýän täsiri hyýalydyr. Hakykatdan, olar çaganyň ün-

süni çekýär we onuň psihikasyna agram salýar we şol sebäpli olar hatda çaganyň akyl ýetiriş işini bökdeýär.

Okuw ýaşyndaky çagalaryň ünsüni tehniki oýunjaklar eýeleýär. Olar gyzykly we düşnükli ýol bilen çagalara häzirki zaman tehnikalary barada düşünje berýär. Adatça, tehniki oýunjaklar ulaglaryň dürli görnüşleri, konstruktorlar, gurluşyk harytlary bilen bagly bolup, olar çagalara gurmaga we ýasamaga mümkinçilik berýär.

Çaganyň akyl ýetirişini, göz öňüne getirmesini, pikirlenmesini we ýatkeşligini kämilleşdirmek üçin logiki we çözümesi kyn bolan oýunlar ulanylýar.

55-nji suratdaky dörtburç görnüşli kubik rubrik oýnawaja sere-delin. Onda 4 sany gapyrga, depesi hem-de aşak taraplary, 3 sany setir bilen 3 sany sütüni we ak, gök, gyzyk, ýaşyl, sary ýaly reňkler bar. Bu oýnawajyň her gapdalyndaky, sütünlerindäki, setirlerindäki reňkleri meňzeş getirmek zerurdyr. Ilkibada göräýmäge ýönekeýje zat ýaly görünse-de, bu özboluşly çylşyrymly oýnawaçdyr.

5.1. Egin-eşiğe bolan estetiki talaplar

Häzirki wagtda geýimiň we aýakgabyň estetiki nusgasy bolup, daşky owadanlyk bilen ulanylyş, ýaş aýratynlyklaryna, şeýle-de zähmet şertlerindäki we gündelik durmuşdaky rahatlygyň utgaşmasy çykyş edýär. Geýime we aýakgaba bolan estetiki baha olaryň ulanylyş wezipelerine we şertlerine bagly bolup durýar. Meselem, iş, sport, çaga geýimlerine baha berlende, ilki bilen, olaryň ergonomik talaplara laýyk gelýändigine ýa-da gelmeýändigine seredilýän bolsa, gezenleş geýiminde onuň moda gabat gelýändigini ýa-da gelmeýändigini göz önünde tutulýar.

Geýimiň wezipesi onuň stil çözüdini şertlendirýär. Şu alamat esasynda geýimiň şekil köpdürlüligini: klassyky (nusgawy), sport we fentezi görnüşler ýaly toparlara bölmek bolar.

Geýimiň nusgawy görnüşinde biçüwiň dürs bildirýän gurluş çyzyklary we önümiň ähli bölekleriniň dogry deňölçeçiligi bolmak bilen, ol köp halatda, bedeniň tebigy görnüşini nygtaýar. Bu görnüşüň çözüdi örän sada we gysga, bezegi ýok diýen ýaly.

Sport geýimi giň örtme, dürli biçüwdäki ýeňler we furnitura ulanmaklyk bilen baglanyşykly köpsanly detallar: demir ilikler, tokalar, düwmeler bilen häsiýetlendirilýär. Şekiliň böleklere bölünmegi hem-de bezeg we gurluş çyzyklarynyň çeperçilik gurluşynyň çözüdi ýönekeý we aýdyňdyr.

Fentezi stilindäki geýimler bezegleri we aýry-aýry bölekleri ulanmaklyk, şeýle-de şekilleriň köpdürlüligi bilen häsiýetlendirilýär. Şekilleriň böleklere bölünmegi täsin we asimmetrik bolup biler, çyzyklaryň kompozision çözüdi, esasan, bezeg, bezeg çyzyklary aýratynlaşdyrylmaýar.

Erkek geýimi nusgawy we sport şekillerinde, aýal geýimi bolsa ýokarda agzalan ähli şekillerde taýýarlanylýar.

Çaga geýimleriniň modellerini gurmaklygyň esaslary uly adamlaryň geýimleriniňki ýalydyr. Şeýle-de çaga geýimleriniň şekilleriniň bölekleri dürli kompozision usullar arkaly bitewüleşdirilýär. Eger-de

uly adamlaryň geýimleriniň çeperçilik düzülişiniň çözgüdi kadaly ýetişen syratyň durnukly deňölçegliligine esaslanýan bolsa, çaga geýimleriniň çeperçilik gurluş çözgüdiniň (sudury, matasy we bezegi, aýry-aýry bölekleriniň aýratynlyklary we bezeg çyzyklarynyň görnüşi, reňki, aýry-aýry bölekleriniň ölçegi we şekili) çaganyň beden gurluşynyň ýaş aýratynlyklary, deňölçegliligi we ähli syraty bilen şertlendirilen kanunalaýyklyklary bar.

57-nji surat. Milli çaga geýimleri

Tikin önümleriniň hiline baha berlende, aşakdaky çeper-estetiki görkezijiler: modeli, gurluşy, çig maly we öndürmegiň tehnologiýasy göz önünde tutulýar. Meselem, aýallaryň nagyşly köýneklerine we erkek köýneklerine baha berlende çeper bezeg, nagşyň we tikiniň tehniki ýerine ýetirilişi, matanyň gurluşy, işläp taýýarlamagyň hili düzgünleşdirilýär.

5.2. Häzirki zaman geýiminiň bezeginiň ugurlary (meýilleri)

Geýimiň modasyndaky üýtgeşmeler hemişe jemgyýetçilik durmuşyndaky üýtgeşmeler bilen baglydyr. 1960-njy ýyllarda Ýewropa ýurtlary eýýäm birnäçe wagt bäri dowam edip gelyän üýtgeşmelere bolan islegi özünde jemleýän talyp tolgunmalary bilen gaplanýar. Munda geçmiş ret edilýär we täzededen seredilýär. Modelýerler döp bolan geýimlere derek geýimleriniň täze toplumyny (kolleksiyasyny): birmeňzeş kardigan penjeklerden tapawutlanýan has syratly we ýaşlara mahsus sudury, has nepis matalary hödürlediler.

Erkek we aýal modalaryndaky hukuklar deňleşýär. Daşary ýurtlarda bu ýyllaryň nyşany bolup, mini ýubka, «Bitlz» toparynyň aýdymalary we näzik manikençiler çykyş edýärler. Şol bir wagtyň özünde taýýar geýimiň bazary emele gelyär. Dünýä modasynyň ünsi Italiýada jemlenýär. Moda geým-geýimiň özboluşlylygy (emansipasiýasy) hökmünde ýüze çykýan üýtgeşmelere sezewar bolýar: her bir oglan ýa-da gyz birmeňzeş penjekli we balakly, birmeňzeş uzynlykdaky saçly orta çykýar. Diňe oňalylyga bolan isleg, niýetleniş (funksionallyk), çyzyklaryň we zatlaryň (materiallaryň) ýeňilligi üýtgemän galýar.

1970-nji ýyllar hippileriň we etniki aksessuarlaryň, şübhesiz, meşhurlyk döwrüdir. Ahyrynda, giňden ýaýran «ýüzlenme» geýimi, ýagny futbolkalaryň we penjekleriň ýüzünde nagyşlanan jümleleriň, sanlaryň suraty ýüze çykýar.

«1970-nji ýyllaryň partlamasy» täzededen akyl ýetirmeklige, bedene bolan täzeçe garaýşyň emele gelmegine getirýär, onuň bölekleri täzeçe açylýar we ýapylýar. Geýimiň sudury has çylşyrymlaşýar. Dokma çig mallaryň ýokary ähmiýetlilige ýetýär. Stilistiň orny hem artýar. Ýöriteleşen köýnekler, özbaşdak aýratynlygyny nygtan köýnekler, ýapon stilistleriniň eksperimental metafiziki şekilleri we sport geýimi has simwoliki häsiýete eýe bolýar.

1990-njy ýyllarda ekologik önüme uly üns berilýär. Käwagt bar bolan eşik makul hasaplanylýar. Eşik toplumynda (kolleksiyasynda) artykmaç bezeg inkär edilmän, yşarat üsti bilen görkezilýär.

1930-njy ýyllaryň täsiri eşikleriň täze nusgalarynda duýulýar, bu – sazlaşykly şekil, aýyk göwrüm, geometrik görnüş. Toplumda täze matalar bilen birlikde milli matalar (meselem, kinar-moher we ýün bilen gatyşyk), «tehnoromantik» keşpleri döretmek üçin sintetik ma-

talar hem ulanylýar. XX–XXI asyrlaryň toplumy – agras we ýönekeý uzyn sudurlaryň, ilgençeksiz ilikler we monohromik (bir reňklilik) reňkler toplumynyň akymy bolup durýar. Mata bilen çekip bezemä we keşdeleriň mazmunyna hem-de köýnekleriň arka tarapyndaky di-liklere aýratyn üns berlip başlanýar.

Toplumlaryň äheňi – yzgytsyz hem-de agras erkli näziklik, sy-ratlaryň gőzelligi we matalaryň ýokary hili. Zenanlaryň duýgur-lygy endamynyň aýyk we ýapyk ýerleriniň aýratyn gezekleşmesin-de görkezilýär: egniniň aýyklygy, dekolteniň mata bilen bezelmegi. Egin-eşiklerde eplem-eplem we keşdelemek usullaryna, ýakalaryň açylyşyna üns güýçlenýär.

Erkek adamlaryň eşiği goňrumtyl-çal, goňrasrak ýaşyl hem çal reňkleriň onlarça öwüşginli reňkler toplumy, mele we sary reňkler bilen janlandyrylýar. Penjegiň dürs egin çyzyklary ýumşak we erkin palto bilen utgaşyp gidýär. Çyzyksyz jalbarlar erkek adamlaryň bed-e-nine ýönekeýlik berýän gutarnykly jisimdir.

2-nji tablisa

Tikinçilik önümleriniň estetiki häsiýetleriniň görkezijileri

№	Görkezijileriň ady	Ölçeg birligi	Häsiýetlendirýän tarapy
1.	Döwrebap modanyň akymyna we stile gabat gelşiniň derejesi	bal	Çeper-estetiki aýratynlygy
2.	Siluate, keşbe, barabarlyga, aýry-aýry bölekleriň şekiline, reňkine gabat gelşi	bal	Çeper-estetiki aýratynlygy
3.	Esasy we kömekçi çig mallaryň hem-de bezeg serişdeleriniň meňzeşligi	bal	Çeper-estetiki aýratynlygy
4.	Kompozisiýanyň bitewüligini häsiýetlendirýän görkeziji	bal	Kompozisiýanyň bitewüligi
5.	Önümiň harytlyk görnüşini häsiýetlendirýän görkeziji	bal	Harytlyk görnüşü
6.	Harydyň daşky görnüşiniň bellenen talaplara laýyklygy	bal	Öndüriliş derejesiniň kämilligi
7.	Öndüren kärhananyň markasynyň belgilemeleriniň ýokary derejede (aýratyn takyklygy we nepisligi) ýerine ýetirilişi	bal	Öndüriliş derejesiniň kämilligi

Häzirki wagtda ýokary tehnologiýaly enjamlar bilen üpjün edilen Türkmenistanyň dokma pudagynyň kärhanalary arassa pagtadan, garyşyk süýümlerden we ýüpekden taýýarlanan ýokary hilli täze önümleriň hasabyna önümçiliginiň görnüşlerini we möçberlerini yzygiderli artdyryýarlar hem-de daşary ýurtlardan getirilýän harytlaryň ornuny tutýan önümleri öndürýärler. Her bir dokma toplumynyň ýanynda hereket edýän synag-önümçilik bölümleriniň binýadynda modelleşdirmek hem-de dizaýn boýunça mekdepler üstünlikli işleýär, olar milli çeper we bezegçilik ýörelgelerini döredijilikli ösdürmäge gönükdirilendir, bu bolsa türkmen halkynyň medeni mirasyny gorap saklamak hem-de ösdürmek boýunça öňde goýlan wezipeleriň ruhuna laýyk gelýär. Häzirki wagtda Aşgabadýň Modeller öýüniň dizaýnerleriniň işläp taýýarlan nusgalary daşary ýurtlarda hem bellidir. Biziň gyzlarymyzyň dürli sergilerde görkezýän keteniden, şifondan, mahmaldan we beýleki matalardan taýýarlanan ajaýyp lybaslary daşary ýurt bilermenlerinde uly gyzyklanma döredýär. Türkmen dizaýnerleriniň egin-eşikleri tikmegiň milli ýörelgeleri esasynda işläp taýýarlaýan häzirki zaman biçimçilik we bezegçilik işleri ýurdumyzda öndürilýän ýokary hilli matalaryň diňe bir in gowy mahabatly bolmak bilen çäklenmän, olaryň dünýäniň dürli künjeginde gaýtalanmajak aýratynlygy bilen tapawutlanýar. Dokma pudagynyň kärhanalarynyň işiniň esasy ugry ýurdumyzda bedenterbiýäni we ýokary netijeli sporty ösdürmek baradaky döwlet maksatnamasyny ýerine ýetirmegiň çäklerinde lybaslary taýýarlamak bolup durýar. Türkmen türgenleriniň iri milli we halkara ýaryşlaryna gatnaşmaklary üçin degişli nyşanlary we milli aýratynlyklary bolan gelşikli geýimleri taýýarlamak baradaky ýörite buýurmalary ýerine ýetirildi. Ägirt uly «Aşgabat 2017» taslamasyny durmuşa geçirmegiň çäklerinde giň möçberli işler durmuşa geçirildi. Paýtagtymyzda Ýapyk binalarda we söweş sungaty boýunça V Aziýa oýunlaryny üstünlikli geçirmek, sport döwleti hökmünde ýurdumyzyň abraýyny has-da artdyrmak maksady bilen, pudagyň kärhanalary tarapyndan hormatly Prezidentimiz tarapyndan tassyklanylýan V Aziýa oýunlarynyň nyşanlary bolan lybaslar we degişli serişdeler, sportuň dürli görnüşleri üçin milli lybaslaryň toplumlary taýýarlanylýdy. Ýurdumyzyň dizaýnerleri tarapyndan işlenip taýýarlanylýan, oýunlaryň açylyş we ýapylyş dabaralary üçin baýramçylyk lybaslarynda, milli ýygyny toparlarymyz, meýletin ýardamçylar we degişli işgärler üçin

58-nji surat

ýurdumyzda taýýarlanylýan lybaslarda milli bezeg aýratynlyklary bilen hazirki zaman ýörelgeleri utgaşdyrylýar. Şeýlelikde, häzirki zaman eko-logiýa taýdan arassa tehnologiýalaryň esasynda önümçilikleriň döredil-megi, olary toplumlaýyn dolandyrmak ulgamynyň kemala getirilme-gi, şunda hyzmatlaryň we marketing işleriniň kämilleşdirilmegi içerk-i bazaryň hem-de dünýä bazarynyň islegleri hasaba alnyp, geljegi has uly ugurlaryň mümkinçilikleriniň peýdalanylmagy ýurdumyzyň dok-ma senagatynyň mundan beýläk-de ösdürilmeginiň möhüm şertleridir.

5.3. Aýakgaplaryň estetiki talaplary

Aýakgaplar sarp edilýş harytlarynyň esasy görnüşlerine degişlidir. Aýakgaplaryň dürli-dürlüligi we gönüşleri döwrebap tehnologiýalar hem-de täze tebigy, emeli, sintetiki çig mallaryň, matalaryň, dokma däl çig mallaryň, furnituranyň (ildirgiçler, syrmarlar, bezeg serişdeleri), şeýle-de kömekçi serişdeleriň hasabyna amala aşyrylýar. Bezelen model aýakgaplaryň has ýokary hillileri täze polimer serişdeleriniň hasabyna; başga serişdeleriň hasabyna – metal çäýylan, täsirli büzülen hem-de çe-perçilik aýratynlyklar bilen nagyşlanan serişdeler arkaly kämilleşdirilýär.

Aýakgaplaryň kompozisiýasynyň aýratynlygy: dürli çig mallaryň ulanylmagy, aşaky daban bölegiň yokarky üst bölege berkidiliş usuly, niýetlenilişi modanyň wezipesi we ugrudyr. Şol bir wagtda modanyň öz gözbaşyna dolanmak ýaly alamaty hem bar.

Estetiki talaplar adamlaryň we jemgyýetiň islegine laýyk gelyändigini, aýakgaplaryň estetiki häsiýetleri bolsa estetiki ideallara, häzirki döwürde hereket edýän stile we moda laýyk gelyändigini häsiýetlendirýär.

Estetiki talaplar birnäçe görkezijiler bilen häsiýetlendirilýär. Olara şu aşakdakylar degişlidir:

- şekiliň informasion aýratynlygy (çeperçilik täsinligi);
- şekiliň rejeliligi;
- kompozisiýanyň bitewüligi;
- ýokary derejeli öndürilişi we harytlyk görnüşiniň durnuklylygy.

Şekiliň informasion aýratynlygy – çeperçilik täsinligi harydyň şekili arkaly onuň häzirki zaman durmuş-estetiki düşünjelerine laýyk gelyändigini görkezýär hem-de owadanlyk, aýratynlyk, moda laýyklyk ýaly görkezijiler bilen kesgitlenilýär.

Şekiliň rejeliligi aýakgabyň şekilinde niýetleniş derejesini aýan edýär we maddy-konstruktiv esasy, öndüriliş tehnologiýasy, ulanylyş amatlyklary ýaly görkezijiler bilen kesgitlenilýär.

Kompozisiýanyň bitewüligi – aýry-aýry bölekleriň özara gabat gelşi we sazlaşykly bolmagy, reňkiň, materiallaryň fakturasynyň bir-birine gabat gelşi ýaly görkezijiler bilen kesgitlenilýär.

Önümiň ýokary derejede öndürilişi we harytlyk şekiliniň durnuklylygy – bu görkeziji önümiň ýokary tehniki derejede öndürilendigi, aýry-aýry bölekleriniň ýokary derejede birleşdirilendigi we timarlanandygy, tikinleriniň arassalygy, owadanlygy we haryt nyşanlarynyň täsirli derejede goýlandygy ýaly görkezijiler bilen kesgitlenilýär.

XIX asyr adamyň daşky keşbiniň düýpgöter üýtgemeginiň şaýady boldy. Täze stil 50 ýylda bir gezek döreýär, aýallaryň geýimleri, şol sanda aýakgabyň ökjeleriniň beýikligi esasy modanyň ugurlaryny kesgitleýär. XX asyryň ilkinji onýyllygy geým-gejime üýtgeşik düzedişler girizilmedi. Aýakgabyň modasyna XVII asyrdan ulanylan nusgalar, ýagny «Lýudoýik XV» stilindäki ökjesi beýik bolmadyk ýapyk görnüşli ýa-da has giň göni şekilli beýikligi 5 – 7 sm ökjesi bolan aýakgaplar dolanyp geldi. Şeýle bolsa-da 1920-nji ýyla çenli gapdaly ilgençekli-ilikli ädikçeler gündelik durmuşda geýilýärdi.

Keşdeler we bantlar bilen bezelen aýakgaplar öýde geýilýän görnüşlerden toý-dabaralara geýilýän görnüşlere öwürüldiler. Şeýlelikde, ol XX asyryň birinji onýyllygynda demokratik häsiýete eýe boldy.

Ilkinji Jahan urşunyň başlanmagy bilen, hemmetaraplaýyn sars-

gynlyk başlanýar. Gelin-gyzlar öz ýanyoldaşlarynyň ýerine fabriklerde işleýärler. Olara günlerini aýak üstünde geçirýändigleri üçin rahat köwüş gerek bolýar. Netijede, ýubkalaryň uzynlygy gysgalyp, bagjykly ädikçeleriň gonjy topuk süňküne çenli uzaldylýar. Ädikçeleriň ýerine bagjykly aýakgap bilen gaýyjak şekilli aýakgap gelýär. Lýudowik XV-niň stilindäki ökje wagtyň geçmegi bilen geçen onýylykda ýüze çykan kubin ökjesi bilen çalşylýar.

Toýa we agşamlyk dabaralara geýilýän köwüşler öňküsi ýaly öý aýakgabyňy ýatladypdyr, ýöne olar aýakda guşajyklar we týul bantlary bilen daňlyp, has açyk görnüşde bolupdyr. Tans aýakgaby ýumşaklygy talap edensoň, olaryň ýokarky üst bölekleri mahmal, at-laz we zerli matalardan edilýärdi. Toýlarda tans etmek üçin geýilýän köwüşleri atlazdan, týuldan edilen uly bantlar, monjuk we kümüş sapajyklar bilen bezeýärdiler. Gündelik geýilýän aýakgaplary bolsa mişi gaýyşdan ýa-da goýun derisi bilen, şeýle-de ownuk nagyş ýa-da polatdan edilen bölekler bilen bezäpdirler.

Gelin-gyzlar erkek kişilere öýkünip, öz gezelenje geýýän aýakgaplaryny gapdaly ilginçekli polotno gomaşiler bilen berkidipdirler. Şol wagtda erkek adamlar beýik adiklere derek kaşaň ýarym ädikçeleri we aýakgaplary geýipdirler. Ädikçiler ilkinji gezek deri köpdürlüligini giňeltmäge synanyşyp, tomus aýakgaplary üçin gara bilen goňurdan başga-da, açyk tebigy reňkleri ulanyp başlapdyrlar.

Işleýän aýallar oksford ýarym ädikçesiniň nusgawy görnüşini geýip başlapdyrlar. Uruş döwründe ökjesiz ädikler moda gaýdyp gelyär. Uruş gutaransoň, aýallar sport bilen meşgullanyp başlaýarlar. Ikinji onýylygyň soňy işjeň durmuş üçin has amatly bolan T görnüşli guşajykly aýakgaplaryň ýüze çykmagy bilen meşhur bolýar.

1920-nji ýyllarda aýallar üçin «tango» stilindäki topugyň daşyna aýlanýan birnäçe guşajykly gaýyjak şekilli köwüşler moda girýär. Toý-dabaralara geýilýän ökjeleri egriräk şekildäki köwüşler ýüze çykýar. Üstki bölekleri gönden, mahmaldan we atlazdan bolan köwüşleriň bezeginde keşdeleme we sütük, pürli lentalar bilen bezeme usullary giňden ulanylýar.

Aýakgaplaryň ýokarsy üçin açyk reňkli gönler ulanylyp başlanýar, hatda erkekler hem inspektor nusgasynda tikilen (Angliýada olara «habarçy» diýýärler) iki reňkli aýakgaplary geýýärdiler. Köpçülikleýin önümçilige girizilen aýakgabyň aşagyny (dabanyny) berkitmegiň çöwürp

tikme usuly, aýakgaplaryň ýumşak bolmagyna, şonuň bilen birlikde bahasyny peseltmäge mümkinçilik berdi. Moda hemmelere elýeterli boldy. 1930-njy ýyllarda täze moda ugurlary hökmünde platformaly aýakgaplar, burun bölegi açyk we rant usully berkidilen gysga gonçly köwüşler ýüze çykdy. Urşuň önüsyрасында, öňkölere garanyňda, arzan çig mallaryň ulanylmagy, bezegçileriň hyýalynyň joşماسyna getirdi – 1938-nji ýylda aýakgap önümçiliginde agaç platformalar reňkli matalar bilen örtülip, nagşa meňzedilýärdi. Iş kostýumlary bilen goňur, çal, goňras reňkli göni aralyk ökjeli köwüşleri saýlaýardylar. Aýallar ýene-de gysga gonçly bottiýon aýakgaplaryny geýip başlaýarlar, erkek eşikleriniň atlarynyň sanawy bolsa ýapyk reňkli ýarym ädikçäniň, iki reňkli inspektor köwüşüne – bagyjly köwşe, şeýle hem sandallara ornuny berýär. Geljekde gündeki aýakgabyň esasy nusgasy boljak lofer köwüşleriň döremegi bellik edilýär. Sport aýakgabyny aýratyn topara bölüp aýyrýarlar – asyrlaryň sepgidinde işlenip taýýarlanan rezin dabanly krossowkalar, şeýle hem ýokarsy zygyrdan edilen tennis köwüşleri ähli ýere ýaýraýar. Ilkibaşda plýaž aýakgaby hasaplanan çepekler (bosonožkalar) ýuwaş-ýuwaşdan durmuşda geýilýän köwüşleriň hataryna geýýär.

Reňkler hem üýtgedi: 1935-nji ýylda doýgun goýy reňkler açyk reňkler tarapyndan gysylyp çykaryldy. Amerikanyň hökümeti tarapyndan çykarylan karara laýyklykda, derini esger ädikçeleri we serkerde ädikleri üçin, raýatlar üçin bolsa köwüşler diňe alty reňkde ulanylyp bilinýärdi. Aýallar pyýada ýöräp biler ýaly gaýyjak şekilli aýakgaplaryň ökjesiniň beýikligi 2,5 *sm* derejede bellenildi. Angliýaly aýallaryň köwüşleriniň ökjesi bolsa 5 *sm*-den geçmeli däl. Wagty we işgärleriň zähmetini tygşytlamak maksady bilen, aýakgap kärhanasynyň eýelerine köp wagt hyzmat edip biljek diňe ýokary hilli materiallary almak, bezegçilere bolsa birnäçe ýyllaryň dowamynda modadan çykmaýak stili işläp taýýarlamak buýrulýardy. Çig maly tygşytlamak we agajyň tebigy düzümini görkezmek üçin, platformany mata bilen örtmegi bes etdiler. Balet üçin köwüşleri öndürýän «Kapesio» şereketi (Italiýa) 1944-nji ýylda amerikan modelýeri Kler Mark-Kardelliniň (1905 – 1958) rezin ökjeli gezelenç üçin aýakgabyny öndürmäge geçdi. Bezegçiler adaty däl materiallar bilen tejribe geçirýärdiler: gabyk, inçe ýüp, saman, ýuka plastik we jähek. Şol döwürde döredilen nusgalaryň görnüşleriniň köpüsi döwrebap modada zygyderli ulanylýar. 1947-nji ýylda Kristian Dior (Fransiýa)

Pariž jemagatyna parahatçylyk döwrüniň «Täze garaýyş» atly özüniň ilkinji kolleksiyasyny hödürleýär. Adamlar owadanlygy, açyk reňkleri we kaşaňlygy diýseň gowy garşylaýarlar. Egin-eşikleriň modasynda gysgaldylan krinolinler diňe bir geýimlik ýüpegiň satyn alynmagyny talap etmän, has näzik bezeg aksessuarlary hem talap edýär. Platforma nepis köwürlere ornuny berýär. Emma ilkinji gaýyjak şekilli aýakgaplar öňki geçen onýyllygyň şekilini saklaýardy: has tegelenen burun bölegi, orta beýiklikdäki ýeterlik derejede durnukly ökje, guşakly üst. Dabaraly stil bilen birlikde niýetleniş stili hem kemala gelýärdi: öň gurpsuzlygyň alamaty bolan rezin dabanly gündelik geýilýän aýakgap; işjeň dynç alyş üçin niýetlenen erkek we aýal mokasinleri – iş ýarym ädikçelerden we inspektor köwürlerden tapawutlanýardy. Ýuwaş-ýuwaşdan moda şu günki bilýän görnüşimize geldi.

1950-nji ýyllaryň birinji ýarymynda «şpilka» ökjeli gaýyjak şekilli aýakgaplar peýda boldy. 1955-nji ýylyň fransuz bezegçileriniň nusgasy bolsa ähli döwrebap toý-dabaralar üçin köwürleriň asyl nusgasy hasaplanýar. «Şpilka» ökjesi özüniň iň soňky beýiklik derejesine 1958-nji ýylda ýetdi, şondan soň ol ýene peselip ugrady. 1957-nji ýylda Gabriel Şanel we Raýmonde Massaro bilelikde goňras reňkli, ökje bölegi açyk we kesilen burunjykly, «şpilka» ökjeli gaýyjak şekilli köwürlerini dünýä görkezdiler. Italýan bezegçileri erkekler üçin sandallaryň ilkinji ergonomik nusgalaryny işläp taýýarladylar. Amerikanyň talyplary özleriniň okuw kostýumy hökmünde ýeňil basketbol aýakgaplary, ak burunly reňkli krossowkalary we harby köwürlere meňzeş ädikçeleri saýladylar.

Ýetginjekler rok ýyldyzlaryna meňzejek bolup, dürli reňkli Elwis Presliniň gowy görýän zams loferlerini geýip ugradylar. Inlis modasynyň janköýerleri diňe 1960-njy ýyllaryň modasyna britan täsirini öňünden görkezzen milli uzyn burunly gonçsuz köwürleri (botinoklary) geýýärdiler.

1962-nji ýylda fransuz dizaýneri Rože Wiwýe (1906 – 1998) gymmat bahaly haly eýelerini, hakykatdanam, şok ýagdaýa getiren «şok» atly ökjeli köwşi oýlap tapýar, 1963-nji ýylda bolsa Sen Loranyň kolleksiyasynda «kare» atly (dörtburç) burunly we «piligrim» modelindäki uly kümüş tokaly gaýyjak şekilli köwür görkezilýär. Adamlar ýaş görünjek bolup, ýokary galyp duran kemerjikli we «Birkens-tok» (Angliýa) kärhanasynyň amatly çaga sandal köwürlerini geýip başlaýarlar. Giň ýaýrawa eýe bolan aýal balaklaryny tekiz dabanly loferler bilen geýip başladylar. Hakyky asylzada zenanlar bolsa gaýyjak

59-njy surat. Häzirki zaman
«şpilka» görnüşli aýakgap

şekilli ökjeli köwüşleri geýmegi özlerine makul bilýärdiler. Yzy bilen aýakgabyň modasynda ädikler hem ýüze çykdy.

Dizaýnerler gönden – deriden, plastik, tebigy we emeli laklara, kümüşsow matalara aňsatlyk bilen geçýärler. Andre Kurrež (Fransiýa) ilkinji gezek 1964-nji ýylda «Kosmik asyr» atly kolleksiyasynda laklanan ak deriden edilen tekiz dabanly gysga gonçly ädiklerini görkezýär.

1970-nji ýyllarda bolsa 1960-njy ýyllaryň ahyrlarynda dörän etnostil özünüň doly ösüş döwrünü başdan geçirýärdi: ädiklerdäki we sandallardaky suratlar, gül mysaly tikilen aplikasiýalar, hatda mulýažlar hem bütin kostýumy bezeýärdi. Aýratyn ýaýrawa bolsa, dyza çenli ýetýän uzyn ädikler we sabo – deri üsti çüýler bilen berkidilen tomusky aýakgaplar eýe bolupdyrlar. Moda beýik platformaly köwüşler girip başlaýar, olaryň beýikligi onýyllygyň ahyryna çenli 15 – 18 sm-e çenli ýetýär. 1970-nji ýyllaryň soňlary bolsa ortaça ökjeli nusgawy gaýyjak şekilli köwüşler we ýatdan çykarylan beýik köwüşleriň ýüze çykmagy bilen şöhratlanypdy.

Indiki onýyllyk (1980 – 1990) konserwatiw gymmatly döwre öwrüldi – agzybir maşgala, abraýly iş, gymmatbaha dynç alyş. Dizaýnerler öz kolleksiyalaryna salykatlylyk we haşamlylyk ýaly häsiýetleri girizýärdiler. Işewür aýallaryň ýönekeýje gara gaýyjak şekilli köwşi onýyllygyň ortasyna gymmatbaha daşlar, güberip duran bantlar we çylşyrymly nagyşlar bilen bezeldi. Şeýle-de moda çalaja üýtgedilen nusgawy we owadan metal öwüşginleri girip başlapdy. Furnitura özüne has köp ünsi çekip başlady (has hem uly möçberdäki tokaly). Ýagty, açyk reňkler ýuwaş-ýuwaşdan moda yzyna gelip ugrapdy. Gündeki aýal aýakgaplarynyň ökjeleriniň uzynlygy has peselipdi we onýyllygyň ahyryna çenli bütinleý ýitdiler. Şol bir wagtyň özünde-de toý-dabaralara geýilýän aýal geýimleriniň aksessuarlary XX asyryň 1930-njy ýyllaryny ýatladýardylar: uzyn («stolbik») ökjeli açyk çepek we goltugynda göterilýän tekiz ýantorba. Onýyllygyň ahyry 1960-njy ýylda Pýer Karden tarapyndan işlenip düzülen haryt nyşany boýunça ygtyýarlandyrylan belgileriň sanlarynyň güýçli depginli ösüşi bilen bellenilipdir. Ygtyýarlandyrma üýtgeşik haryt nyşanly önümleri her bir adam üçin elýeter edýärdi.

Harydyň bazara çykarylmany üçin kompaniýalar Golliwudyň we estrada ýyldyzlarynyň gatnaşmagynda öz atlaryny şöhratlandyrmak üçin düşürilýän mahabata daýanmaly bolýarlar. Muňa mysal edip, Madonnanyň «firma» köwüşlerini, Tina Týörneriň gaýyjak şekilli köwüşlerini, Maýkl Jeksonyň mokasinlerini aýtmak bolar.

XX asyryň soňky onýyllygy bolsa geçen döwrüň modalarynyň ähli häsiýetlerini özünde jemledi. Tutuş onýyllyk moda geçmiş baradaky ýatlamalar bilen geljege bolan öňegidişlikleriň arasynda yranyp durdy. Kostýumda islendik üýtgeşmeleri ret edýän minimalizmlerden başlap, bezegçiler bu tapgyry 1970-nji ýyllaryň masgarabazlarynyň kostýumynyň käbir bulaşyklygy bilen gutardylar. Moda ýeke-täk uly stili düzüp bilmedi. Oňa diňe öndürilen önümiň ýokary hilli amatlylyga ymtylmany mahsusdy. dizaýnerler dürli reňkler, konstruksiýalar (gurluşlar), materiallar – el bilen mumlanan tebigy deriden, fetrden, gabardinden, samandan we agaçdan başlap, sintetik süýümlere çenli müşderiniň islegine görä kostýumlary saýlaýardylar.

XX asyrda moda dünýäsinde köp täzelikler ýüze çykypdy. Öňden asly haýsy-da bolsa bir harydyň öndürilmegi üçin niýetlenen ýokary tehnologiýa materiallar kem-kemden onuň bilen baglanyşykly ugurlara girip başlapdy. Munuň ýaly ýagdaý mikrosüýümler, şeýle-de howa geçiriji we suwy siňdirmeyän membranalar bilen bolup geçipdi. Şu günki gün olaryň bu häsiýetleri diňe bir kolgotkalarda ýa-da sport eşiklerinde ulanylman, eýsem, gönden edilen köwüşlerde hem giňden ulanylýar.

Krossowkalaryň ýa-da agşamky köwüşleriň ýüzünde onuň ökjeleriniň, ýokarky üstüniň, gapdalynyň, hatda syrmasynyň (haý-tek stiliniň iň zerur zatlarynyň biri) haýsy materialdan edilendigi barada 4 – 5 sany ýarlygy bolmasa, alyjylar harytdan kanagatlanmaýarlar. Eger birnäçe ýyl mundan öň «tehnologik» sözi ýeňil senagatda asla ulanylmadyk bolsa, onda soňky onýyllykda «tehnologik», «tehniki», «ýokary tehnologiýa» ýaly adalgalara has köp duş gelinýär. Köwüşüň hiline bildirilýän talaplar hemişe ýokary galyp dur, mysal üçin, ol ýuwmaklyga çydamly bolmaly, geýdigiňçe reňkini üýtgetmeli däl, «dem almaly», çyg geçirmeli däl.

PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşi-niň döwlet kadalaşdyrylyşy. I tom. – Aşgabat, 2010.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşi-niň döwlet kadalaşdyrylyşy. II tom. – Aşgabat, 2010.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. I tom. – Aşgabat, 2008.
4. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. II tom. – Aşgabat, 2009.
5. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. III tom. – Aşgabat, 2010.
6. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. IV tom. – Aşgabat, 2011.
7. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. V tom. – Aşgabat, 2012.
8. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. VI tom. – Aşgabat, 2013.
9. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. VII tom. – Aşgabat, 2014.
10. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. VIII tom. – Aşgabat, 2015.
11. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. IX tom. – Aşgabat, 2016.
12. Milli Lider. – Aşgabat, 2012.
13. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň ykdysady strategiýasy: halka daýanyp, halkyň hatyrasyna. «Türkmenistan» gazet, 2010 ý., 10-njy maý.
14. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri. I, II tom. – Aşgabat, 2010.
15. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky, söýmek bagtdyr. – Aşgabat, 2007.
16. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýü-regi. – Aşgabat, 2017.
17. *T. Jürdekow* Ata arzuwyny amala aşyrýan Agtyk. – Aşgabat, 2009.
18. Türkmenistanyň 2030-njy ýyla çenli durmuş-ykdysady ösüşiniň esasy görkezijileri. – Aşgabat, 2010.
19. Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherle-riň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşayş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Milli maksatnamasy. «Türkmenistan» gazet, 2007 ý. 28-nji dekab.

20. «Sarp edijileriň hukugyny goramak hakynda» Türkmenistanyň kanuny. 2014.
21. Ç.A. Atayew we başg. Azyk däl harytlary öwrenmegiň we hilini ekspertiza etmegiň nazaryýeti. – Aşgabat, 2001.
22. Ç.A. Atayew, S.K. Hojanazarowa, K.H. Kadyrow, D.G. Sarygulow. Marketing. 1-nji kitap. – Aşgabat, 2013.
23. T. Berdigylyjow, G. Kakalyýewa, B. Hojamgulyýewa, A. Şukurow, B. Rahmanow. Marketing. 2-nji kitap. – Aşgabat, 2013.
24. Голубков Е.П. Основы маркетинга. – Москва, 2001.
25. Гарри Картер. Эффективная реклама. – Москва, 2000.
26. Глазунова В.В. Торговая реклама. – Москва, 1982.
27. H. Gylyjow. Ärsary haly önümçiliginiň döreýşi we ösüşi. I, II kitaplar. – Aşgabat, 1993.
28. Пугачевский Г.Ф. и др. Товароведение текстильных, швейных и трикотажных товаров. – Москва, 1990.
29. Гусейнова Т.С. и др. Товароведение швейных и трикотажных товаров. – М. 1995.
30. Филипп Котлер. Основы маркетинга. – М. 2001.
31. Солиев А.С. Маркетинг. – Тошкент, 1999.
32. Савина И.Р. Товароведение обувных товаров. – М.1999.
33. Товароведение, экспертиза и стандартизация. Учебник. Под ред. проф. В.Я. Горфинкеля, проф. В.А Швандара. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2006.
34. Петрице Ф.А Теоретические основы товароведения и экспертизы непродовольственных товаров. – М.: Дашков и Ко, 2005.
35. Ходыкин А.П., Ляшко А.А., Волошко Н.И. Товароведение непродовольственных товаров. – М.: Дашков и Ко, 2009.
36. Муравина И.В. Основы товароведения. – М.: Академия, 2012.
37. Под редакцией Дзахмишевой И.Ш. Идентификация и фальсификация непродовольственных товаров. – М.: Дашков и Ко, 2011.

Giriş	7
I bap. Harytlaryň estetikasynyň we dizaýnynyň kemala gelmegi	12
1.1. Estetika ylym hökmünde	12
1.2. Estetiki kategoriýalar	14
1.3. Hakykatyň estetiki taýdan özleşdirilmegi	21
1.4. «Dizaýn» düşüňjesi	23
1.5. Dizaýnyň ösüşi (ewolýusiýasy)	25
1.6. Türkmenistanyň taryhy-medeni ýadygärlikleriniň we binalarynyň dizaýny	31
1.7. Türkmen zergärlik sungatynyň döredijileriniň häzirkirki zaman bilen sazlaşygy	38
1.8. Türkmen milli halylarynyň dizaýny	41
II bap. Şekil dörediş we harytlaryň çeperçilik gurluşyny döretmegiň serişdeleri	50
2.1. Şekil barada düşüňje	50
2.2. Önümleriň görnüşleriniň ilkinji elementleriniň häsiýetnamasy	53
2.3. Önümleriň kompozisiýasy we ony döretmegiň serişdeleri	66
2.4. Stil	78
2.5. Moda	88
2.6. Önümleriň görnüş döredilişiniň usullary	102
III bap. Azyk däl harytlaryň dizaýnyny we estetiki häsiýetlerini bahalandyrmak	106
3.1. Hil düşüňjesi	106
3.2. Hile baha bermegiň usullary	108
3.3. Estetiki alamatlaryň görkezijileri	109
3.4. Önümleriň dizaýnerlik derejesini seljermek we oňa baha bermek	114
3.5. Ergonomik häsiýetleriň görkezijileri	118
3.6. Durmuş hajatly önümleriň amatlylygyny bahalandyrmak	123
IV bap. Medeni-durmuş hyzmatly harytlaryň estetikasi we dizaýny	127
4.1. Estetiki häsiýetlere bildirilýän talaplar	127
4.2. Awtoulaglaryň dizaýny	129
4.3. Welosipedleriň dizaýny	131
4.4. Häzirkirki zaman aragatnaşyk serişdeleriniň dizaýny	135
4.5. Gözegçilik-kassa enjamlarynyň dizaýny	137
4.6. Ýagtylandyryjy enjamlaryň dizaýny	138
4.7. Zergärlik önümleriniň dizaýny	139
4.8. Mebeliň we interýeriň dizaýny	143
4.9. Hojalyk üçin niýetlenen harytlaryň dizaýny	151
4.10. Oýnawaçlaryň dizaýny	165
V bap. Geýimiň we aýakgabyň dizaýny	170
5.1. Egin-eşiğe bolan estetiki talaplar	170
5.2. Häzirkirki zaman geýiminiň bezeginiň ugurlary (meýilleri)	172
5.3. Aýakgaplaryň estetiki talaplary	175
Peýdalanyljan edebiýatlar	182

